The Asiatic Society Of Bombay
THIS MANUSCRIPT HAS BEEN ADOPTED FOR
MICROFILMING BY: SMT. P.R. KANGLE IN
MEMORY OF HER LATE FATHER R.P. KANGLE
Date 09/10/2009

101
1916

अथसर्वानुक्रमभाष्यप्रारंभः संख्या ३५५०

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

श्रीगणेशाय नमः अथ ऋग्वेदाम्नाये शाकलके सूक्तप्रतीक ऋक्संख्य ऋषिदैवतछंदांस्यनुक्रमिष्यामो यथोपदेशं अथेति
मंगले प्रस्तावे वा ऋग्गंशा बाहुल्यात् ऋग्वेदः तत्राम्नाये सम्यगभ्यासयुक्ते खिलरहिते शाकल्येन दृष्टः शाकलः शाकल एव
शाकलकः तस्मिन् शाकल्यशिष्याणां पंचानां शाकलकः तत्र आदिः प्रतीकं ऋक्संख्या ऋचामेकत्वादि ऋषिर्द्रष्टा
ऋषयो नाम ज्ञाततीवनंगा गार्थवेदिनः अर्तेः सतोतेरिति ऋषिशब्दो निरुच्यते दानादिसर्वकल्याणप्रतीकपदव्याख्या आदिः
योगीप वा पथ्य देवः देवात्तल् इति स्वार्थे तल् देवतं पुनपुंसकं छंदः पापेभ्यः छादनात् तथादि छादयंति ह वा एनं छंदांसि पा
पात्कर्मणा इति श्रुतेः षष्ठीसमासगर्भो द्वंद्वसमासः सूक्तानां प्रतीकादिद्वासः शानुमिदीर्घः अनुआनुपूर्व्या परिपाट्यानुक्रमि
ष्यामः तत्र त्रिरित्युक्तेः ननु वह्वोहि शौनकाचार्यशिष्यो भगवान् कात्यायनः कथं बहुवचनं उच्यते व्याख्यायाथ बहुत्वेन बहु
मानेन वात्मनः व्याख्यात्मन्यथाशिष्या बहुत्वं च प्रयुंजते यथानिधिं समासाद्य प्रयुंजानस्तु दृश्यते वयमत्र समृत्यार्थोदे
वोस्मान् प्रसीदति एतेन सर्वं बहुवचननिर्देशाः प्रतिपादिताः यथोपदेशं शौनकोपदेशमनतिक्रमेण अथ सर्वानुक्र
मण्यारंभसंबंध अज्ञानदोषसंकीर्तनेन तदारंभं समर्थयते नह्येन ज्ञानमृते श्रौतस्मार्तकर्मप्रसिद्धिः अग्निहोत्रादिविश्व
सृजामयनांतं श्रुतिविहितं कल्पसूत्रेर्व्याख्यातं कर्म श्रौतं निषेकादिश्मशानांतं स्मृतिगृह्यविदितं स्मार्तं सदाचारादिक
र्मप्रशब्द आदिकर्मणि प्रसिद्धिः फलप्रदानं एतत् ज्ञानमृते अन्यस्या छंदोवश्चात् छंद एव वा एतस्मात् ज्ञानात् ऋत इति
यावत् प्रकृतत्वात् सर्वानुक्रमणीगतज्ञानं अस्मात् ज्ञानात् ऋते श्रौतस्मार्तं कर्मणां फलप्रदानं संभवापवादो नास्ति
ऋष्यादिज्ञानेन मंत्रकं तत्रापि भविष्यतः सर्वत्र तथाहि स्मर्यते अविदित्वा ऋषिछंदो दैवतं योगमेव च योऽध्यापयेज्ज
पेद्वापि पापीयञ्जायते तु सः अपि चोक्तं ऋषिछंदो दैवतानि ब्राह्मणार्थस्वरादपि अविदित्वा प्रयुंजानो मंत्रकंटक उच्य
ते अन्यत्राप्युक्तं स्वरो वर्णोक्षरं मात्रा विनियोगोर्थ एव च मंत्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे इति अस्य श्लोकस्यार्थः १
स्वरादियुक्तः मंत्राणां दैवतं छंदो निरुक्तं ब्राह्मणान् ऋषीन् कृतद्धितादीश्चाज्ञात्वा यजते यागकंटकाइति कंटकः पीडकः

103
1916

कंटयंति पीडयंतीति निरुक्तः अपि च नृसिंहपुराणे ऋष्यादिकपरिज्ञाय यजन्यज्ञमतंद्रितः इति उक्तं च महाभारते चत्वारि कर्मा
ण्यभयंकराणि भयं प्रयच्छंत्ययथाकृतानि मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञमिति एवं मंत्रस्य सर्वकर्मा
णः नैष्फल्यदोष उक्तः अथ विदुषः फलमाह मंत्राणां ब्राह्मणआर्षेयः छंदोदैवतविद्याजनाध्यापनाभ्यां श्रेयोधिगच्छति ब्रा
ह्मणं विधायकं स्तावकं च कर्मणः आर्षेयमृषिदर्शनं इत्यस्मानि यदृत्येवमार्षेयेति ढंडकाः अपत्यं वेदृषेर्दृष्टमंत्रदर्शनमित्य
तः अपत्यमप्यृषेर्दृष्टं खलु मंत्रस्य दर्शनं अंशापदेहेत शा ऋषिः पुत्रमंत्रविगार्हितं प्रह्लादः पुत्रमशापद्धेद वेदार्थदूषकं महा
बलमतोपत्यत्वस्य योदर्शनमतः तमुं कर्णऋषिर्मंत्रदर्शापितरं मन्यतेयतः तद्धसिद्धासः पितवद्वाच मकृतलिंगतः छंदः
गायत्र्यादि च योगाद्धि देवदेवतमिंद्रादि एषा वस्तूदितोज्ञाताः सापेक्षत्वेपेक्षत्वोपगमकत्वात्समासः मंत्राणी विहिता
नां पदार्थानामनुष्ठानकाले स्मारकत्वयामनोर्णितं याजनाध्यापनाभ्यां चयजेत्युद्गणि चिह्नौ इजिनाण्या विस्वान्वे
वुक्तिस्युद्द करणाभ्यां श्रेयः प्रशास्यस्य श्रइत्यसुनुप्रशास्यस्य श्रवः स्वपुत्रादि मोक्षांत्फलं अधिगच्छति केवलपाठाधिक्ये
न न गच्छति न लभते अथाज्ञं निंदंति एताभ्यामेव भवंतीति एताभ्यां याजनाध्यापनाभ्यां अनेनैवंविदः सर्वानुक्रमण्यज्ञस्ये
वपुनः तत्साधनभूतानां विनियोगवेदभागानां संबंधिनां ब्राह्मणादीनां ज्ञात्वा यातयामानि छंदांसि भवंति सपश्यंते
यातः प्राणो यामत्अरसोरक्षा विषयोदासिन्यं यतस्तानि यातयामानि यमेर्यड्डिशः यामतास्य रक्षिकावेदा इत्यर्थः अ
थ वा यातयामः यातयामो जीर्णभुक्तोच्छिष्टे पि चेति निघंटोक्तत्वात् जीर्णोभुक्तोच्छिष्टवांतादौ वर्तते यातयामः शब्दः
निरसत्वादि साम्यात् छंदः सु वर्तते स चानेवंवित्स्थाणुं वर्छति रक्षजातिमृछति प्राप्नोति अर्तेः शपित्वात् ऋच्छादेशः
स चानेवंवित् गर्तेन रक्तैकूपपंकशाग्निमध्ये मंडूककच्छपादिजातिषु पात्यते अध स्थाणुत्यंतिके दोषैः यद्देवा देवहेळनं अ
पश्चेरीरपसो देव्यस्यतिश्रुतेः प्रमीयते वा कदाचिन पिबेवेदोक्तायुर्भजते उक्तं हि अनभ्यासे तु वेदानामाचारस्य च व
र्जनात् आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति इति भगवत् मनुवचनात् पापीयान् भवतीति दस्युम्लेच्छादि
जातिषु इति विज्ञायते इत्येवं सामवेदार्षेयब्राह्मणविशेषेण ज्ञायते अवगम्यते सर्वमहर्षिभिः अतो महर्षयः

सर्वे वेद इति स्थिताः अधीयते कर्षयंति देहमस्तुं न भजंते सर्वानुक्रमण्यारंभः समर्थितः अथ ऋषयः नमेति शस्तावे सा
मान्यनामान ऋषयः प्रस्तूयंते अथ ऋषय इति ऋषयः शतर्चिन आद्ये मंडले आद्यमंडलस्था ऋषयः शतर्चिन इति संज्ञिताः
ऋचां शतं शतनर्चं शजदंतादिषु परमिति परनिपातः ऋक्पूरित्यकारः अनुद्रवं जस् आद्यस्य ऋषेः ऋक्शतयोगेन शतर्चि
नः सर्वेष्वधिकेपि शतोक्तिर्बाहुल्यात् उक्तंहि शतर्चिन संज्ञा विज्ञेया आद्यमंडलदर्शिनः दशर्गादीन मधुच्छंदाद्यधिकं य
दृचां शतं न तत्पाद चर्यादन्येपि विज्ञेयास्तु शतर्चिन इति अछत्राश्च त्रिर्णकेन यथा वेछत्रिणो भवति अंत्ये क्षुद्रसूक्त महासू
क्ताः नासदासीत्सूर्यं महासूक्तं परं क्षुद्रसूक्तं सूक्तदर्शित्वादंत्ये दशमे मंडले स्थिता ऋषयः क्षुद्रसूक्त महासूक्त नामानः
मध्यमेषु माध्यमाः द्वितीयादिनवमांतेषु मंडलेषु स्थिता मध्यमनामान ऋषयः मध्यस्य मध्या न्मः अथवा चरणे अथ
परिभाषते कचित् विद्यात् कुत्रचित् ऋषेर्गोत्रानुक्तौ तमांगिरसं विद्यात् सर्वानुक्रमणि जिज्ञासुरधिगच्छेत् अह्मर्षिमिति
अश्वमेधनरंनपुरुमी[?]हादिराजर्षिनामसु माभूत् अस्मिमिति उर्वश्यादिनामसु माभूत् कचिदविशेषितमिति पूर्वत्रप
रत्र च विशिष्टिस्मिन् स एव सः ऋषभस्तो वैश्वामित्रो वितिपरत्र दर्शनात् वैश्वामित्रत्वं कथं विशेषितं कथनादिना न इति
कथादिना गाथिऋषेः कौशिकत्वं कथया यथा अविशेषितमनुपपादितं अनुक्तगोत्रत्वेपि नारायणस्य गोत्रत्वं नास्ति
यथोपदेशामिति संबंधात् उपदेशेषु वानुपलब्धेर्गोत्रस्य अथामृषिरित्याह यस्य वाक्यं सः ऋषिः उक्तंच ऋषिर्दर्शनात्
इति यातेनोच्यते सा देवता तेन वाक्येन प्रतिपाद्यं यद्वस्तु सा देवता अथ ऋषिछंदो देवतानां संबंधमाह अर्थेप्सवः धा
वन्तु अर्थ्यतइति अर्थः फलं अन्नपुत्रमोक्षांतं अर्थमात्माधीनं कर्तुमिच्छंतो मधुच्छंदः प्रभृतयः सवनानां ता ऋषयः देव
ताः सूक्तं ऋग्घविभागिनी छंदोभिर्गायत्र्यादिभिरुपायनभूतैस्तद्युक्तमंत्रैर्वाभ्यधावन् श्रद्धयाअगच्छन् अस्यप्रा
प्ताअयमेवोपायइति हृदसंकल्पः श्रद्धा याद्दगिर्वेदेवेभ्यः करोति ताद्दगिवास्मै देवाः कुर्वंतीति भद्रंभद्रस्यरातयः
स्तोत्रणासुनभद्रहतत् यइंद्रायसुनवामेत्याह येषामिंद्रस्ते जयंति अवस्तोमेभी रुद्रं दिषीय नमषाश्चांतं यदवंति २
देवाः यत्का मास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तु ध्रुवासोअस्यकीरयोजनासः पूषंतववृतेवयं नसजीयते मरुतो नहन्यते न

1165
1916

हन्यतेनतीयतइत्यादिश्रुतिशतेभ्योपि समाश्रितरक्षणं देवाः कुर्वंतीति इदं तु श्रयः प्राप्तवंत इत्यर्थः देवता अभ्यधावंन्नि
ति प्रसंगाद्देवता आह तिस्र एव देवताः अग्निर्वायुः सूर्य इति क्षियंति निवसंत्यत्रेति पृथिवी क्षितिः भूमिस्वर्गयोरंतेवा
मध्ये अमूर्तत्वादनुपलंभात् अंतरीक्षांतमिक्ष्येवेत्यंतरिक्षं हृषोदरादि कादा दानादियुक्ताः नित्यतृप्ता अत्र आसत
इति द्योः स्वर्गः दिवउत सूर्यो नो दिवस्पातु पार्थिवेभ्यः तत्र यथा एकं सद्विप्रा० आकुरिति लिंगात् तिस्र एव देवताः
अग्निर्गृहपतिरितिहैक आकुरिति आदित्यश्चाक्रमयोगितया व्याहृतीः प्रस्तौति एवं व्याहृतयः प्रोक्ता व्यस्ता इत्येवसु
कक्रमा देवताः संबंधिनः प्रोक्ताः भूरादीनां आमर्थेन सुदयं समस्तानामिति वचनात् समस्तानां प्रजापतिर्देवतेति शे
षः ॐकारः सर्वदेवत्यः ओमिति शब्दः सर्वदेवतास्वाभिधायकत्वेन भवः सर्वदेवत्यः देवतानां तादर्थ्ययत् पारमेष्ठ्यो वा
ओंकारः परमेष्ठिनं वाभिधत्ते परमे उत्कृष्टे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी परमेष्ठिनिस्थीयत इति न त्वं बंधाभिधाने कर्म
णि च्यत्र ब्राह्मेवेत्येव ब्रह्मदेवत्यो वा ओंकारः देवः देवदेवत्यो वा ओंकारः आध्यात्मिकः शरीरवर्तिप्रत्यभिधानो वा
ओंकारस्त्रासंगिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति तत्तत्स्थानाअन्यास्तद्विभूतयः बृहद्देवतायानिरुक्तशास्त्रेव्याख्येयं देव
ताकांडे पृथिव्या कांडे च पृथिव्यादिस्थानभेदेन पठ्यमानाः अन्यास्तद्विभूतयः अन्यादीनां विकृतय इत्यर्थः तथादि
आद्यं नैघंटुकं द्वितीयं नैगमं तथा तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः गोशब्दपारपर्यंतमाद्यं नैघंटुकं मतं जहेद्यु
व्यमवीसांतं नैगमं संप्रचक्षते अग्न्यादिदेवपत्न्यंतं देवताकांडमुच्यते तत्र च अग्न्यादिदेवी ऊर्जाहुत्यंतो क्षितिगंतो ग
णः वाय्वादयोत्र गाथा स्युरंतरिक्षस्थदेवताः सूर्यादिदेवपत्न्यंता द्युस्थानादेवता इति गोरादिदेवपत्न्यंतं समाम्ना
यमधीयते बृहद्देवतायामपि नैघंटुकवत् ननु च अन्याश्च देवताः संति बह्व्यः नेत्याह कर्मपृथक्त्वाद्धि पृथगभि
धानस्तुतयो भवंतीति हीति प्रसिद्धौ वृत्रवधकामाश्रितरक्षणवर्षणदहनपवनद्योतनादिव्यापारभेदात् पृथ
क्नामानः पृथक्स्तुतयो बहुरूपाश्च एता एवतिस्रो देवता भवंति तथाहि नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गीर्भि

र्वा०भा०

३

रीमहइति इंद्रीमायाभिःपुरुरूपईयतेयुक्ताह्यस्यहरयःशतादशेति रुद्रउतुतेमहिमनःसमस्यास्मत्पूर्वेइति नतेमहित्वमनुभुवं
तीति भुवनस्यपितरंगीर्भिरिति यस्येमेहिमवंतइतिसहस्राणिसहस्रशइत्यादिश्रुतिशतेभ्यः अभिधानंनामगुणावच्छिन्नं
गुणसंकीर्तनंस्तुतिःउक्तंहि स्तुतिस्तुत्यप्रभावोक्तिःस्तोत्रमित्युसभक्तिकेति एकैववामहानात्मादेवता एकादेवतानानिस्तुः
तस्यनाममहानात्मेतिश्रूयते हितस्यनाममहद्यशइति आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीदितिसर्वैरदेरतेर्वापिव्याप्तेर्वातेर
मतेरमेः आङ्दाङ्मेङ्माङ्मङ्भ्योपिबहुभावात्मानंनिगदेद्बुधः स्फगतौ अदभक्षणे अङ्व्याप्तौ अतसातत्यगम
ने अमगत्यादिषु रमुक्रीडायां अङ्युक्तदाङ्आङ्पूर्वकः डुदाञ्दाने मेङ्प्रणिदाने माङ्माने इत्येतेभ्योधातुभ्योमु
निनाश्रुयात् आत्मशब्दस्तुसर्वधात्वर्थसमवायःसएकः सएकइत्याह सःसूर्यइत्याचक्षतइति उक्तं त्रिकाण्डेरयंस्थ
कइतिवेदविदोवदंति एतंह्येवबह्वृचामहत्युक्थेमीमांसंतइत्यारण्यकश्रुतेः अथोन्नकर्माणमुपपादयइति सहिसर्वभू
तात्मा ससूर्यःसर्वइतिनैरुक्ताःपठंतिप्रमाणत्वेन तदुक्तमृषिणासूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्चेति ऋषिणामंत्रेणकु
त्सेनचतदर्थरूपमुक्तंप्रतिपादितं पुराणे दिवाकरस्तिःसलिलपवनैःपूरयित्वात्रिलोकीमेकोभूतंपुनरपिचतत्सारमादाय
गोभिः अंतर्लीनोविभासिवसुधांतद्धिनत्त्वप्रसन्नंतत्प्राणस्त्वमिति जगतांप्राणभृत्सूर्यआत्मेति जगतांजगमस्यतस्थु
षस्थावरस्य तद्विभूतयोन्यादेवताः देवताकांडत्रयवर्तिन्यः सूर्यव्यतिरिक्तअग्निवाय्वाद्यास्तद्विभूतयइत्यर्थः तस्यसूर्य
स्यविभूतयइत्यर्थः तदप्येतदृचोक्तं तदितिवाक्योपन्यासः एवं तदर्थरूपमंत्रेवस्पष्टं कथमित्यत आह इंद्रंमित्रंवरुण
मग्निमाहुरित्यादि औपन्यत्वंमाभूदित्याहुरित्युक्तं इहतारवित्ववत्यथानारमात्मेतिस्तवर्णतां एवमर्थोप्यृचांस्पष्टइति
वेदविदोबुध्यंते सत्यंवैवागृचास्पष्टंद्रष्टारीत्यत्रैवतदभानंमहर्षिभिर्युदाहरणं तस्माद्ब्राह्मणेषुबहुशःकृतं सूत्राणिब्रा
ह्मणवत्सायणेत्वयं यथाभिदीनंत्वेकेनसर्वशब्देनत्रिभिरग्निवायुसूर्यैःकिंतु उपदेशमंत्रदृष्टनामभिःक्रमेणानुक्रमि
ष्यामः प्रायेणैंद्रमरुतःप्रायेणबाहुल्येननिपातभाजोभवंति ऐंद्रंप्रायेणानैंद्रत्वेप्यल्पइति प्रायशब्दार्थः निपातोल्पभ्या ३

गतद्यनमित्यनुक्रमणीविदः अपिहर्षयोच्छंदोमेगतउर्ध्वंछंदःशास्त्रेनेतत्सर्वंमहत्त्वनीयंभवतीति तेनआदह्यधामनि
तिमाहत्यः त्यान्तुपर्येविरोदस्यो युंजंतिब्रध्नमरुषमित्यस्येइंद्रात्मणाछंदोविनियोगःसिद्धोभवति राज्ञांचदानस्तुतयः ॥
दानस्तुतिप्रतसंबंधिनोराजानः चकारोवधारणे विभिंदोर्दानंतुशर्वेत्यादौविभिंदादीनांराजत्वंविधीयते २ अथ
छंदांसि अथेतिप्रस्तावे अनंतरंप्रस्तूयंतइत्यर्थः येषेषांछंदसामिदचतुर्दशानामान्याह गायत्र्युष्णिक् इत्यतिधृत
यइति एषांगायत्र्यादीनांशब्दानांइतरेतरयोगद्वंद्वःसंज्ञाप्रदेशा प्रथमंछंदस्त्रिपदागायत्रीत्येवमादयः अथैषा
मेवाक्षरसंख्यामाह चतुर्विंशत्यक्षरादीनिचतुरुत्तराणि चतुर्विंशत्यादिचतुरुत्तरवृध्याषट्सप्तत्यंतानिछंदांसि
भवंति चतुर्विंशानिर्गायत्री अष्टाविंशात्युष्णिक् द्वात्रिंशदनुष्टुप् षट्त्रिंशदक्षराबृहती चत्वारिंशदक्षरापंक्तिः च
तुश्चत्वारिंशदक्षरात्रिष्टुप् अष्टाचत्वारिंशदक्षराबृहती द्विपंचाशदितिजगती षट्पंचाशच्छक्करी षष्टीरितिश
करी चतुःषष्टिरष्टिः अष्टषष्टिरत्यष्टिः द्विसप्ततिर्धृतिःषट्सप्ततिरतिधृतिरित्यर्थः तत्रविशेषमाह ऊनाधिके
नैकेननिचृद्भुरिजौ एकेनाक्षरेणोनेनएषामेषांचनिचृद्गायत्री निचृदुष्णिक् निचृत्पंक्तिः निचृत्ककुम्न्यंकुशिरा
निचृज्जगत्यादिसंज्ञास्युः तथाधिकेनैकेनभुरिग्गायत्रीत्यादिरित्यर्थः त्रयोविंशतिर्निचृद्गायत्री पंचविंशतिर्भुरिग्गाय
त्रीत्यादियथा अग्निःपूर्वेभिर्ऋषिभिरितिनिचृद्गायत्री विद्वांसाविदुःइतिभुरिग्गायत्री द्वाभ्यांविराट्स्वराजौ ॥
ऊनाधिकेनेत्येव द्वाभ्यामूनाभ्यामक्षराभ्यांविराड्गायत्रीत्यादिसर्वसंज्ञास्युः तथाद्वाभ्यामधिकाक्षराभ्यांस्वरा
ड्गायत्र्याद्याइत्यर्थः द्वाविंशतिर्विराड्गायत्री षड्विंशतिःस्वराड्गायत्री विराडुष्णिग्वा यथाराजंतमध्वराणा
मितिविराड्गायत्री इंद्रजुषस्वप्रवहायाहीतिस्वराट् अनुष्टुप्सुपतितत्वात् अत्रशास्त्रेनिचृदादितिशेषेचतुष्टयस्य
क्वचिदप्यनुक्तिर्लाघवार्थः इतरथेदमिदमिति प्रतिव्युत्युक्तौ बहुवक्तव्यतयाशास्त्रंगुरुतरंस्यात् नखल्वेतद्विशे
षणचतुष्टयास्पष्टंकिंचदपिसूक्तंप्रायेणविद्यते तथास्माकमेतत् चतुष्टयंसामान्योक्तावपिसतिन्यूनाधिकाभावे

167
1916

अवश्यं ज्ञातव्यमेव अतो योग इत्यादुपदेशोक्तिः कथंचिदुपलंभाच्च तथाहि छंदोनुक्रमण्यां हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरि
ति इयमुत्तमस्य सूक्तस्य नवमी जगती निचृदुच्यते तथा प्रातिशाख्ये दर्दिरेकण इत्येषा ककुम्न्यंकुशिरा निचृत् त्रयोदशा
कायस्याः सा चोर्ध्वबृहती विराट् महो यो अधीन्त्रत्नतमं मम्लि ईशानमिदं जो जनद्निच महो यस्यति अधीन्त्रेसपतिं॥
नतमं होनदुरितं मर्त्यपाथिते॰ ईशानमिंधो: अगी जनो अमृत॰ एतान्युदाहरणानि अथोनाक्षरेषु गायत्र्यादिव्यवहा
रमित्यपेपादनिर्वाहप्रतिज्ञामाह पादपूरणार्थं तु क्षेप्रसंयोगैकाक्षरीभावान्व्यूहेत् क्षेप्रसंयोगो यकारवकारसंयोगः य
ण संयोग इत्यन्ये कुनत्नत् यण्विक्षिप्रे वलवति क्षेप्रः दध्यत्रेत्यादावेकैकमात्रा अर्धमात्राकरोतीति एकः पूर्वपरयोरि
त्यधिकारे संध्यक्षरे एकाक्षरीभावः तत्रद्वे अक्षरे नैकमक्षरं क्रियत इति तान् पादपूरणार्थं व्यूहेत पृथक्कुर्यात् कथं
यकारं व्यूहेत् दिवः पृथिव्याः पर्यो जउद्भृतं प्र लोहितावरेण्यः तत्सवितुर्वरेण्यमित्यादौ वकारं व्यूहेत् इंद्रः सर्पिराकृतिः
दिवं गत्वापिबेत्यादौ रेफं व्यूहेत् अयासनहव्य॰ येयानो॰ इंद्रवाजेषु नोव इंद्रसखायो अनुसंरभध्वमिति च सवर्णदी
र्घं व्यूहेत् वदनव्रत्मावरतो वनीयान् अधाधाश्वश्च इंद्रेति च आह्नुणः व्यूहेदित्यापैकाक्षरीभावस्योदाहरणं आ
द्ये तु सप्तके पादविशेषात्संज्ञाविशेषाः तुशब्दोवधारणे चतुर्दशकं छंदः कआद्ये सप्तवर्गे गायत्र्यादि जगत्यंत एव
पादविशेषात्संज्ञाविशेषा भवंतीति नोत्तरसप्तके अतिजगत्याद्यतिधृत्यंते आद्यसप्तके पादविशेषात् संज्ञायुक्ता
क्त च इति नपुनश्चोरनीयमित्याह तानानुक्रामत एवोदाहरिष्यामः तान्पादकृत संज्ञाविशेषानेवानुक्रामंते अ
ग्निं नवमृधु छंद वैश्वामित्रो वायो वायव्यमित्यादिप्रतिसूक्तमृष्यादिप्रतिपादयंत उदाहरिष्यामः नपुनः सामान्य
गायत्र्यादिशब्दात् विराड्रूपा विराट्स्थानाश्च बहूनां अपि त्रिष्टुभ एव त्रिष्टुभश्च तु श्चत्वारिंशदक्षरत्वे प्राप्ते सति
चतुर्भिः एकैरूनां अपि हीना अपि विराड्रूपा विराट्स्थानाश्चेति त्रिष्टुबधिकारोक्ताः त्रिष्टुभ एव स्युः नवकौ वैराजत्रै
ष्टुभश्च द्वौ वा वैराजो नवकत्रैष्टुभश्च विराट्स्थाने कादशिनः त्रयो ष्टकैश्च विराड्रूपा इति एकोनचत्वारिंशदेकचत्वारिंश ४
दिति पंचमिश्च तु चिंत्यक्षरैरूनामपि अद्वंत्रिष्टुभ एवेत्यर्थः किमर्थमिदमुच्यते असत्यस्मिन्योगे ह्येकोनचत्वारिंश

169
1916

तो निचृत्पंक्तित्वं चत्वारिंशतः पंक्तित्वं एकचत्वारिंशतो भुरिक्पंक्तित्वं च स्यात् इत्युद्देशः इतिशब्दः प्रकारे उद्देशः संक्षेपः पूर्वोक्त
प्रकारो बहूनेष्वपि तन्त्रदधिकारात् तदात्मकः सप्तछंदः स गायत्र्यादिषु भिमत इत्यर्थः तेन त्रयः सप्तकाः पादनिचृदित्येव विं
शत्यक्षरा गायत्री सेवमध्यमः षट्कश्चेदतिनिचृत् इति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री त्येवेत्यादि सिद्धं भवति समामनंति न
वा एकेनाक्षरेण छंदांसि वियंति न द्वाभ्यामिति न त्वेकस्मादक्षरादिराबध्यंतीति चेत् त्रवियंतीति अन्यत्वं न गच्छंतीत्यर्थः
इकयोरुपलक्षणत्वात् बहूनेष्वपि भवति तत्र आद्यसप्तके गायत्र्यादि जगत्यंते वक्ष्यमाणं वेदितव्यं अस्य चानंतरसू
त्रप्रयोजनाभावात् अनादेशेष्टाक्षरा इत्यादि पूर्वसप्तसप्तक इति वक्तुं तत्रोपयोगः तेनातिजगत्याद्यतिधृत्यंते यथाध्य
यनं पादाक्षरसंख्याव्यवस्थितिसिद्धं व्यवहारलाघवाय संज्ञां करोति दशैकादशद्वादशाक्षराणां वैराजत्रैष्टुभजागताइ
ति संज्ञा एवनोत्तरकपादानामिति शेषः अक्षरशब्दः प्रत्येकं संबंधः दशाक्षरस्य पादस्य संज्ञा वैराज इति एकादशाक्षर
स्य त्रैष्टुभ इति द्वादशाक्षरस्य जागत इति वैराजादि प्रवेशः नवकौ वैराजत्रैष्टुभश्च त्रिजागता ध्व ह्रहत्येवमादयः श्रूयं
ते पिंगले नापि स्वयमर्थो महात्मना विराजो दिशः त्रिष्टुभोरुद्राः जगत्या आदित्या इति दशाक्षरा विराट् एकादशाक्षरा
त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरा जगती श्रुतिरपि पादाभिप्रायेण वा अनादेशेष्टाक्षराः पादाः अक्षरसंख्यानुक्तो पादो अष्टाक्ष
रो भवति पूर्वसप्तके तेनेति ध गायत्र्यादौ त्रिष्टुक्केत्यादि सिद्धं चतुःपदाश्च तत्र अनादेशेत्येव आद्यसप्तके तुक्तपा
दसंख्या अक्षरचतुर्भिः पादैर्युक्ता भवंति तेन तृतीयमनुष्टुबित्यत्र चतुःपादत्वं सूचो भवति चतुःपदा इति चत्वारः पादा
अस्या इति बहुव्रीहौ पादस्य लोपो हस्त्यादिभ्यः इत्यंतलोपे पादी न्यतरस्यामिति टाप् ङीति अधिकृते पादः पच्चर्च इ
त्यत्राह्नुणः आदितः सप्तछंदांसि पादविशेषात्संज्ञान्विशेषान्विविच्य दर्शयितुमुपक्रमते ३ प्रथमश्छंदस्त्रिपदा
गायत्री चतुर्दश छंदसामादिभूतं गीतासु चास्वयं साक्षाद्भगवता गायत्री छंदसामहमित्युक्ता प्रधानभूतं च गायत्र
त्र्यण्वत् गायत्रीतिनिरुक्तनाम छंदस्त्रिपदा षडत्रयुक्ता त्रित्वचतुष्टयनिवृत्त्यर्थं पादाश्च त्रयोष्टाक्षरा इति उदाहरण

सर्वा०भा०
५

मग्निमीळ इत्यादिना गायत्री नि आगुष्णिहोधिकारः प्रथमं छंदस्त्वनुक्रमणे एवमुत्तरत्र द्वितीयमित्यादि सप्तममित्यंतं सक्रमश्रुतिदर्शनात्। तत्रार्यः पंचकाश्चत्वारः षट्कश्चैकः चतुर्थश्चतुष्कः काषदपंक्तिः गायत्री सैव पंचाक्षराणि परिमाणमस्याः संख्याया अतिशादंतात्। क्वच एवं चतुः षट्कौ चतुर्णां पूरणश्चतुर्थः षट्क इति कतिपय चतुरांशुक् अत्र संज्ञिनौ द्वौ पदपंक्तिः इति संज्ञा आदितश्चत्वारः पादाः पंचकाः पंचमः षळक्षरः एषा पदपंक्तिर्गायत्री अधा ह्यग्ने इयं चापदपंक्तिः आदितस्त्रयः पंचकाश्चतुर्थः श्चतुरक्षरः पंचमः षळक्षर इति अग्ने तम द्या षट्सप्तैकादशा उष्णिग्गर्भा: अत्र एका न्यूपिनः कुतो तुक् छांदसः षट्सप्त एकादशा इति त्रयः पादा यस्याः सा उष्णिग्गर्भा: नामिअभ्यानां त्रयः सप्तकाः पादनिचृत् यतो तुक् छांदसः षट्सप्त एकादशा इति त्रयः पादा यस्याः सा उष्णिग्गर्भा: तामिअभ्यानां त्रयः सप्तकाः पादनिचृत् प्रत्यायः पादाः सप्तकाः सा पादनिचृत् सुषाकहिरा ची नां मध्यमः षट्कश्चेदतिनिचृत् आद्ये पादे तृतीये च सप्तकौ मध्यमौ यदि षळक्षरा सा निवृद्गायत्री अतिनिचृदिति पुरूतमं पुरूणां ननु च षट्कसप्तकमध्ये ष्ठावतिपादनिचृदिति पैंगले श्रूयते शास्त्रेनैवं छंदः श्रूयते यथा निचृतादीनि इत्यादनिचृन्मनामानि श्रूयते उदाहृतिश्च प्रेष्ठमु प्रियाणामिति उच्यते न्यूहेनैनेहि गायत्र्या विति अत्र न स्मर्यते सावित्रीति नदित्या द्या गायत्री व्यूहना यथा दशकश्चैव यवमध्या मध्यमः इत्येव आद्ये पादे तृतीये च सप्तके मध्यमो यदि दशाक्षरः स गायत्री यवमध्या प्रकीर्तिता: मरुत्वेयी वसूनां यस्यास्तु षट्सप्ताष्टकाः सा वर्धमाना यस्याः पादाः क्रमेणास्युः षट्सप्ताष्टकास्त्रयः सा गायत्री वर्धमाना पादे रक्ष रवर्धनात् त्वमसि प्रशस्यः त्वमग्ने यज्ञानामिति च विपरीता प्रतिष्ठा अष्टकः सप्तकः षट्क इति यस्यास्तु पादा सा प्रतिष्ठोक्ता त्वमग्ने व्रतपा असि द्वौ षट्कौ सप्तकश्च ह्रसीयसी द्वौ पादौ षट्कौ अंत्यः सप्तकः पादः उदाहृतिस्तु प्रेष्ठमु प्रियाणां प्रति पादविभागेन नस्य गायत्र्य ईरिता: ४ द्वितीयमुष्णिक् त्रिपदा सा द्वादश उष्णिगिति आ अनुष्टुभोधिकारः अत्र चतुरुत्तरछंदसां प्रादूर्ध्वं त्रिस्तृती सुष्णिगिति निरुच्यते उक्तास्यपेक्षया गायत्र्याश्चतुरुत्तरत्व व्याप्त्ये पितीनोष्णिकत्वं पंकजादिवत् योगरूढिः पंकजादिवत् योगरूढित्वात् त्रिपदा पदत्रयवर्तिनी अंत्यो द्वाद

शकइत्यष्टाक्षरत्वापवादः त्रिपदेति चतुःपदत्वापवादः परिभाषिव सिद्धित्वात् अद्यावष्टाक्षरौ पादौ तृतीयो द्वादशाक्षरः पइद्धसो मपानमः अथ मध्येत्युर उष्णिक् द्वादशो सैव आद्यो द्वादशाक्षरः पादअंत्यौ अष्टाक्षरौ यदि पुर उष्णिगिति प्रोक्ता सा त्वष्टत उदाहृतिः मध्यमश्चेत् ककुप् द्वादशोस्येव द्वादशाक्षरको मध्ये च एकावभितो यदि सोष्णिक् ककुबिति प्रोक्ता वयमु त्वामपूर्व्य हि त्रेष्टुभागतः श्चतुष्काः ककुम्न्यंकुशिरा एकादशाक्षरश्चाद्यो द्वितीयो द्वादशाक्षरः चतुष्कोपीति यस्याः सा ककुम्न्यंकुशिरा मता दर्दीरे क्यास्तन्नेव दर्दिरं सु ननु चतुर्थारण्यके ददीरे क्षणा इति द्वितीयपदानूनमये स्येकपदेति तत्र द्विरुच्यते न एकस्या एवक्कत्वर्थं द्विपदे कृपदात्वमित्यवरोधः एकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा एकं च दशकं च दंद्वाद्वेत्यादित्वादिति निष्ठतिः एकादशाक्षरावाद्यौ तीयश्चेत्यक्षरः सा पिपीलिकमध्या क्वाहरी यस्ये यस्याः मेषा तनुशिरा प्रयाधो षउदाहृतिः मध्ये चेत्पिपीलिकमध्या षट्क इत्येव एकादशाक्षरः षट्कः पुनरेकादशाक्षरः सा पिपिलिकमध्या काहरी यस्येत्युदाहृतिः आद्यः पंचकस्त्वयो ष्टका अनुष्टुप् गर्भा आद्यः पंचाक्षरः पादस्त्रयस्त्वष्टाक्षराः परे अनुष्टुब्गर्भेति सा प्रोक्ता पितु नु स्तोषमित्यध आद्यस्त्वय इति विस्पष्टार्थं क्रमतः चतुष्पदाश्चर्वा इति परिभाषतः सिद्धेः चतुः सप्तकोष्णिगेव चतुर्भिः सप्तकैः पादैर्युक्ता ष्णुष्णिगुच्यते नदं च ओदतीनां मंसीमही त्युदाहृतिः द्वितीयमुष्णिक् त्रिपदा अंत्यो द्वादशक इत्यत्र चतुः सप्तकोष्णिगेवेत्यत्र प्रयोगत्वसूचनार्थमाहुः कथं पुनः प्रत्यक्षस्त्रिष्टुभमिषमर्चत प्रार्चत यो व्यनीरं क्षाणयदिति त्वा नुक्रम्य प्रज्ञाता अनुष्टुभः श्रीमनीति ब्राह्मणं तथा अनुष्टुभा इति सूक्तं नदं च ओदतीनामित्यस्या उष्णिक्त्वमुपपद्यते तेषु हीयमपि पठ्यते अनुष्टुप् पादसाम्येन गुणवादोयमुष्णिहरहस्यं ब्राह्मणेप्येदं सम्यगाम्नायते खलु नदं च ओदतीनामित्युष्णिगुष्णेरैः भवन्त्यनुष्टुप्पादैरिति उष्णिहो ह्या उदिष्टा: सम्यक् पादविभागतः ५ तृतीयमनुष्टुप् आ बृहत्या अनुष्टुबधिकारः चतुर्भिरष्टकैः पादैर्युक्तानुष्टुबिहोच्यते गायंति त्वा गायत्रिणः अनादेशाश्चतुःपात्त्वं पादाश्चाष्टाक्षरास्तथा पंच पंचकाः षट्कश्चैको महापदपंक्तिः पंच पंचकाक्षरा यस्याः षट्कश्चैकः षळक्षरः सोक्ता महापदपंक्तिस्त्वत्स्वादिष्ठा हीत्युदाहृतिः ॥

111
1916

सर्वा०भा०
६

आगनावष्टकश्चरुतिः आ यो ह्यो आगंता यस्यास्तृतीयोष्टाक्षरास्तथा शाकंभे नधानमित्येषा रुक्मनुष्टुबुदाहृतिः मध्ये चे
दष्टकः पिपीलिकमध्या यस्या द्वादशकस्ता यो मध्ये ष्टद्वादशाक्षराः सा पिपीलिकमध्योक्तापपर्शुप्रत्युदाहृतिः नवकयोर्म
ध्ये आगतः काविराट् चेदित्येव नवाक्षरो द्वादशकः स्यान्नवाक्षर एव चेत् इति पादास्त्रयो यस्याः काविराट् सा प्रकीर्तिता ता
विद्मा महयामहे वां नवे वेरानत्रयोदशो नष्टरूपी पादे युक्ते निशेषः नवाक्षरो दशाक्षरस्त्रयोदशाक्षरस्तथा इति त्रयो हि यत्र वै
नष्टरूपा हि सा स्मृता विपक्षामिपाक्या उनदेवान् दशकास्त्रयो विराट् दशाक्षरास्त्रयः पादा यस्याः सा विराड् भवेत् त्रयीमहस्त्व
नादेशाच्चतुःपात्वं तु मा स्म भूत् पिबा सोममिंद्र मंदतु त्वा एकादशकास्त्रयश्चेव विराट् किंतिच एकादशाक्षराः पादास्त्रयः सा
पि विराड् भवेत् दुहीयन्मित्रधितये युवाकु इत्यनुष्टुभ उद्दिष्टा अष्टौ पादप्रभावतः ६ चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वादश चतुर्थं
बृहती आपक्ते बृहत्यधिक्रियते आदितोष्टाक्षरौ पादौ तृतीयो द्वादशाक्षरः चतुर्थोष्टाक्षरश्चेति बृहती खलु वै भवेत् अ
सि त्वा शूरनोनुमः उत्तिष्ठ ब्र० ते अष्टाक्षरश्चतुःपात्वमनादेशेन लभ्यते आद्यश्चेत्पुरस्ताद् बृहती द्वादशश्चेव द्वादशाक्ष
र आदौ चेदष्टकाश्च परे त्रयः पादा यस्या हि सा प्रोक्ता पुरस्ताद् बृहतीति वै महो यस्पतिः० स्या कुहश्रुत०द्य द्वितीयश्चेन्न्यंकुसा
रिण्युरो बृहती शास्कंधो ग्रीवी वा द्वादशकश्चेव आदितोष्टाक्षरः पादो द्वितीयो द्वादशाक्षरः पादावथाष्टकौ सो कात्रिभि
रेन च नामभिः ऋषीणां मंतभेदे हि नामभेदे तु कारणं पिंगलस्य मते चेयं महर्षेर्न्यंकुसारिणी स्कंधो ग्रीवी क्रौष्टुकेश्च
यास्कस्यो रोबृहत्यपि मतस्यपायितेमहः इंदु वां जीति रेफ स्यूंदन तृतीयोष्टाक्षरः अंतश्चेदुपरिष्टाद् बृहती द्वादशश्चेव
आदितस्त्वष्टका यस्यां त्रयो सो द्वादशाक्षरः उपरिष्टाद् बृहत्येषा ननर्म हउदाहृतिः अष्टकयोर्मध्ये दशको विष्टारबृहती
चेत्येव अष्टास्य सं नीति अष्टावशाष्टास्या दितिनिष्टतेष्टनः नस्याधिते दिलोपश्च नलोपादशिके कनियष्टाक्षरयोर्म
ध्ये द्वौ पादौ स्यातां दशाक्षरौ विष्टारबृहती सो का युवं स्या स्तं मह इति त्रिआगतोर्ध्वबृहती त्रयो द्वादशका यस्याः सा सू ६
र्ध्वबृहती मता अजीजनो अमृतमर्त्येषु दिवः पूर्णायुषं पूर्व्यं यदुक्थ्यमिति त्रयोदशिनोर्मध्ये एकः पिपीलिकमध्या य
दि स्यष्टाक्षरा मध्ये त्रयोदशकयोर्भवेत् सा पिपीलिकमध्योक्ता बृहती द्वित्रयोदशात् श्रीत्यादितो दिलोपश्च अपि

113
1916

यो वीरमं धर्मो मदे पुगाया नवकास्त्येकादशस्य षिनो विषमपदा नवाक्षरो ष्टाक्षरश्च नर्थे चैकादशाक्षरः चतुर्थोष्टाक्षरश्चेति पादा य
स्यास्तु सो च्यते बृहत्येषा तु विषमपदेति खलु बहवृचैः सनितः सुसनितरुग्रचतुर्नवका बृहत्येव चतुर्भिर्नवकैः पादैर्युक्तापि बृहतीम
ता तंत्वा वयं पितो वचोभिः चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वादशक इत्यत्र लाघवाय चतुर्नवकश्चेति वाच्यम् प्रयोगत्वसहत्वनार्थमिदं सु
रुमचकरणमित्याहुः तथा च सूत्रं तेहि भगवता पिंगलेन पाणिन्यनुजेन शुचिन्नवकाश्चत्वार इति तत्र विदितिहि प्रयोगाल्पत्वं
सूत्रस्यतेनार्थः सूत्र्यत इति न हि बहवृचसिंहैर्नेन बृहत्या नवकीर्तिताः ७ पंचमं पंक्तिः पंचपदा आत्रेष्टुभः पंक्त्याधिकारः अत्र
पंचपदेत्युक्तिचतुःपात्वं मा स्मा भूत् अष्टाक्षराः पंचपादा यस्याः सा पंक्तिरुच्यते इंद्रो मदाय वावृधे इत्यादि सो मइन्मदे अ
थ चतुष्पदा पंक्तिरुच्यते इति शब्दैः अथेत्यधिकारे न विराड् दशकैरित्यादौ चतुर्भिः पादैरिति सिध्यं भवति असत्यस्मिन्यो
गे अनादेशात्सिध्यश्चतुःपात्वस्य पंचपदाधिकारेण बाधस्यात् विराड् दशकैः दशाक्षरैश्चतुर्भिस्तु — पादैर्युता विराड्
ऋतस्य पथि वेधा अपायि अयुजौ आगतौ सतो बृहती तृतीयाद्यौ द्वादशकौ द्वितीयांत्यौ तथाष्टकौ यस्याः सतो बृहत्युक्ता
नत्वावानित्युदाहृतिः युजौ चेद्विपरीता आगताविस्येव द्वितीयांत्यौ द्वादशकौ तृतीयाद्यौ तथाष्टकौ यस्याः सा विपरीतेति ता
स्तीका बहवो नमः यऋषः श्रावयत्सखा आद्यौ चेत्प्रस्तारपंक्तिः आगताविस्येव पादौ द्वादशकावाद्यौ ततस्त्वष्टाक्षरौ
परौ यस्याः प्रस्तारपंक्तिः सा महियावित्युदाहृतिः अंत्यौ चेदास्तारपंक्तिः आगताविस्येव आद्यावष्टाक्षरौ पादौ ततो द्वा
दशकौ परौ यस्याः सा प्रस्तारपंक्तिः स्यादाग्निं नेत्युदाहृतिः आंद्यांत्यौ चेत्संस्तारपंक्तिः द्वादशाक्षरयोर्मध्ये पादावष्टा
क्षरौ यदि यस्याः संस्तारपंक्तिः स्यात्पितुभृतो न तंतुर्भित् आयाहि वनसा सह इति द्विपदाः शंसति आयाहि वनसे मा तु क
स्तुवता सीषधामेति वृश्चुरक द्विपदास्त्कानि श्रास्लणसत्राभ्यां आयाहि संवत्त उपस्यं द्वौपदमिति सर्वानुक्रमण्यां च द्वि
पदासक्ते पितृश्चत इत्येषा पश्यते कथमिदं चतुष्पाद्दशाक्रियते उच्यते द्विर्द्विपदास्त्वृचः समामनंतीति द्वयोर्द्विपदयोरभ्य
पते एकोर्चत्वमंत्रैव वक्ष्यते न चतुष्पात्वमित्यदोषः मध्यमौ चेद्विष्टारपंक्तिः आगताविस्येव यस्यास्त्वष्टकयोर्मध्ये भवतो

द्वादशाक्षरो विष्टारपंक्तिः सा प्रोक्ता यग्नेन व श्व वो वयइति विष्टारपंक्तिरिति छादनछंदनाम्नि वैतिषद् षष्ठं वाष्टमे केनानेनैव इ
तिपंक्त्य उद्दिष्टा अष्टौ शब्दे ष्टपुष्टिदाः बह्वृचाचार्यसिंहेन कात्यायनमहर्षिणा ८ षष्ठं त्रिष्टुप् त्रैष्टुभ सप्तपदा आ जगत्या त्रिष्टुब
धिकारः त्रैष्टुभमित्याद्यखंनादेशो ष्टाक्षरनिरस्त्यर्थं पादाश्चत्वारो नादेशात् चत्वार एकादश पादा यस्याः सा प्रोक्ता त्रिष्टुबाचार्य
शिष्टैः कस्य नूनं कतमस्यामृतानां अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागत जगती यस्याद्वादशकौ पादाव
न्यावेकादशाक्षरौ त्रिष्टुप् जागत स कस्या सो च्यते जगतीति वै यस्य त्वमायन्नसेस साधति इमं स्तोमीयस्तुतं तु जागतं त्रि
दमत्र त्रैष्टुभं त्रिष्टुप् सैव त्रिष्टुप् सूक्तस्यास्त्रिष्टुबुच्यते यथा यूपव्रस्का ये चाजिनं मा नः सूक्तं हि त्रैष्टुभं वैराजो जागतो चास्मि सा
रिणी यस्या दशाक्षरो पादो नतो द्वौ द्वादशाक्षरौ सोक्ता मितिरिणी त्रिष्टुप् यथा वा चे स्तुदाहृतिः नवकौ वैराज त्रैष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ
नवकं त्रैष्टुभश्च विराट्स्थाना यस्या नवाक्षरौ पादौ तृतीयो दशकस्तथा एकादशाक्षरोन्त्यश्च विराट्स्थाना तु सा मता स्वस्ति
नइंद्रो वृद्धश्रवाः यस्या दशाक्षरो वाद्यो तृतीयश्च नवाक्षरः एकादशाक्षरश्चान्त्यो विराट्स्थाना इव सापि च क्षुधा हवइंद्रमारि
षण्यः चेति प्रकारविकल्पार्थः एकादशिनस्त्रयो ष्टकश्च विराड्रूपा एकादशाक्षरा यस्याः पादास्तु त्रयः आदितः चतुर्थश्चा
ष्टकः प्रोक्ता विराड्रूपेति बह्वृचैः तुभ्यं श्चोतंत्यधिगो शचीवः स्तुतं मे मित्रावरुणा हवेमेति च एकादशिन इति च त्र्यैस्यादि
त्यादिनिः श्रुकुत्वचनस्य त्रित्वाद्यनेकविषयत्वेपि कपिंजलाधिकरणन्यायेना नादेशो चतुष्पदाश्च चेइति परिभाषया एका
दशाक्षरत्रित्वे सिद्धे त्रय इति न्यायप्राप्तानुवादः द्वादशिनस्त्रयो ष्टकं ज्योतिष्मती यस्या द्वादशिनः पादास्त्रयः काथस्ति
चाष्टकः एषा ज्योतिष्मती त्रिष्टुबं तस्य तुदाहृतिः यतो ष्टकस्ततो ज्योतिः यत इति सप्तम्यर्थे तत इति तु करणे पुरस्ताद्वा मध्ये
वोपरिष्टाद्वा यत्राष्टकः तेन सुक्तो ज्योतिः शब्दो नाम भवेत् पुरस्ताज्ज्योतिर्मध्येज्योतिरुपरिष्टाज्ज्योतिरिति एताः संज्ञाना
यं गत्वे शास्त्रे दृष्टाः तद्यथा पुरस्ताज्ज्योतिः प्रथमेन मध्येज्योतिर्मध्यमेन उपरिष्टाज्ज्योतिरंत्येन अत्र पुरस्ताज्ज्योतिरु
दाहरणं वेदांतरे इमेनइंद्रते वयं पुरुष्टुत येत्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो अस्माकं त्वियन्मइमे तइंद्र त्वे वय मि । ति पाठात् । १

115/1916

जगत्येव मध्ये ज्योतिः यद्वा यज्ञं मनवे संमिमिक्षथुः नासिरायानं वृषणा यमेहवमिति च तृतीयेनाष्टमेकेन मध्येज्योतिर्वेदां
तरे नदस्विनामिषञारुद्र वर्तनी सरस्वती वपति वे गोतरः अस्मिन् ञागासरैः कृरांनरदधनेगवांत्वचीति उपरिष्टाज्ज्योति
रग्निनेंद्रेण वरुणेन विष्णुने त्याद्याः कृतानामहिमं विश्वदर्शतमिति च पूर्वक्रमाविवक्षयायात्वेक संज्ञार्था यमारंभः एतदेवज्ञा
पकं भवति अन्यथा उक्तक्रमवेति जपति चत्वारोष्टका जागतश्च महाबृहती चत्वारोष्टाक्षराः पादाः काप्यन्यो द्वादशाक्षरः यस्या
स्तु प्रोच्यते नाम्ना महासा बृहतीति वै अत्रापि क्रमो न विवक्षितः तेनादितो द्वादशकः अंत्यो द्वादशकः सिध्येतिन त्वादितो द्वा
दशकः नमो वाके प्रस्थिते अध्वरेनरा अंततो द्वादशकः नवानां नवतीनामितिव्यूहेन मध्ये चेद्यवमध्या जागत इत्येव आद्या
वष्टाक्षरो यस्यास्तृतीयो द्वादशाक्षरः पुनर्द्वावष्टकौ चेत्साय वमध्या प्रकीर्तिता संभातपंत्यमिनः आद्यो दशको वष्टकास्त्र
यः पंक्त्युत्तराविराट्पूर्वा वा आद्यो दशाक्षरो यस्यास्त्रयश्चाष्टाक्षराः परे पंक्त्युत्तराविराट्पूर्वा तस्या हे आत्मी इमे द्विनाम
त्वं भ्राम्यणे चउक्ति द्वे योपलंभनात् एवं द्वाभ्यां महाबिहत्यं इति त्रिष्टुभ उद्दिष्टा दशकात्यायनमहर्षिणा ९ सप्तमं जगती
जागतपदा आ प्रगाथेभ्यो जगत्यधिकार जागत्येत्यष्टाक्षरनिरस्त्यर्थं अनादेशो चतुःपात्वं यस्याः पादास्तु चत्वारो द्वादशाक्षर सं
युताः जगती नाम सा द्वौ द्वादशाक्षरौ महासतो बृहत्युक्ता सा मा त्रो त्कमोदरः आयः पश्रोभानुनेति तृतीयो द्वौ हि जागतौ
तत्र द्वौ स्वकीयौ जागतावित्यर्थः कुतः प्रकृतत्वात् जगत्याः अष्टको सप्तक षट्को दशको नवकश्च षड्वा महापंक्तिः चेति प्र
कारविकल्पे आद्यावष्टाक्षरौ यस्याः सप्तकोथ षट्कक्षरः दशाक्षरोथ नवकः सा महापंक्तिरुच्यते सूर्यविषमासजामीति
तिस्रः अष्टाक्षरगा यस्याः षट् सा महापंक्तिरेव हि अवद्के अवत्रिका उभयदिंद्ररोदसी इति तिस्रो जगत्यस्तु प्रोक्ता कात्या
यनमहर्षिणा इति छंदांसि समस्तेह व्याख्यातानि विभागशः एषु छंदोद्वययुताः संज्ञा वक्तुं विजृंभते १० अथ प्रगाथाः
अथशब्दोधिकारार्थः सूक्तसंख्यानुवर्तन इत्येतस्मात् प्रगाथा अधिक्रियंत इत्यर्थः प्रगाथ्यंते संमिलंति छंदसां छंद इ
ति प्रगाथा बृहती सतो बृहत्यौ बार्हतः प्रगाथा इत्युक्ते आदौ बृहती ततः सतो बृहतीति छंदोद्वयमिलितं विद्यात् तत्र चतु
र्थ बृहत्यां तृतीयो द्वादशकः अयुजौ जागतौ सतो बृहतीत्युक्तं अयं दश प्रगाथमित्यादौ तत्र यंता मिति बृहती त्रिवंधु

रेवांतिसनोबृहतीत्यादि बार्हतइति सौम्यादिरिति छंदसः प्रगाथेष्वित्यण् एवं ककुभादिष्वपि द्रष्टव्यं ककुप्सतोबृहत्योः काकुभः प्रगाथः
सर्वा०भा० मध्यमश्चेत्ककुबित्युक्तं महाबृहती महासतोबृहत्योर्महाबार्हतः प्रगाथ इत्येव एतेवत्सरोऽष्टका जागतश्च महाबृहती अ
ष्टिनस्त्वय स्तोत्रं द्वौ महासतोबृहत्या इत्युक्ते तन्नरपदवृध्धिछांदसी अन्यथा महाबार्हत इति हि प्राप्तेति यज्ञायज्ञावः महाबार्हत
८ बार्हतौ प्रगाथाविन्यत्र बृहद्भिरग्नइति द्वौ बृहत्याविति विपरीते विपरीतो न्तरः प्रगाथ इत्यत्र न हि तेभूरइतिद्वे अनुष्टुब्गायत्र्यौ
चानुष्टुभौ नुष्टुम्मुखात्स्त्वाइत्युक्ते अत्र शास्त्रे अनुष्टुम्मुखात्स्त्वाइत्युक्ते अनुष्टुभः प्रगाथः प्रत्येतव्यः अत्रादावनुष्टुब्गा
यत्र्याविति द्वंद्वोमाविधीति द्वंद्वेस्त्यनुष्टुब्गायत्रीस्यात् आत्वेकौ नाप्रियमेधआद्यावनुष्टुम्मुखास्त्वाश्चत्वार इति आत्वा
रथमित्यनुष्टुप् तुविशुष्मतिद्वे गायत्र्यादि अनुष्टुम्मुखात्स्त्वाइत्युक्तं इतिवचनं गायंतित्वादशानुष्टुभामित्यत्र अनुष्टुबे
का गायत्रीद्वयं वेत्याभूदिति अत्र अथ छंदांसीत्युच्यमानेषु चतुर्दश छंदः सु गायत्र्यादि जगत्यंते आद्ये सप्तके भेदौ वर्गे
उक्ते उत्तरसप्तवर्गे अतिजगत्यादि आतिधृत्यंते अक्षरसंख्येव न पादविशेषान् संज्ञाविशेषाः पादाश्चानुक्रमण्यंतेरसि
ध्याः उच्यंते प्रदा अतिजगत्यां तु त्रयोद्वादशकाः परो अष्टको वा क्करीपादैः सप्त वाष्टाक्षराश्चेते अतिशक्करीपादौ द्वावादि
तः षोडशाक्षरो जागतौ द्वावष्टकावष्ट पादाः षोडशकास्त्रयः अष्टको वात्यष्टिपादा जागतौ वाष्टकास्त्रयः जागतश्चाष्ट
कश्चाथ धृतिपादास्तु जागतौ पादास्त्रयोऽष्टकाश्चाथ चतुर्दशक एव च अष्टकश्चाप्यतिधृतौ जागतः षोडशाक्षरः त्रयोऽष्टका
जागतश्च तथैवाष्टक इत्यपि पूर्वक्रमसप्तकपादास्तु प्रसंगात्तेन ईरिताः तत्रातिजगत्याद्यतिधृत्यंतोदाहरणानि प्रदर्श्यंते अतिज
गती प्रवोमहेमतयो यंतु विष्णवे शक्करीप्रोष्वस्मैपुरोरथं अतिशक्करी साकंजातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ अष्टिः त्रिक
द्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मः अत्यष्टिः अग्निं होतारं मन्ये दास्वंतं धृतिः अवर्महइंद्र दादृहि श्रुधीनः अतिधृतिः सहिशर्धो
न मारुतं तुविष्वणिः एतस्याः शाकल्यसंहितायां एतावंति चतुर्दशछंदांस्येव संतीति पुरस्ताज्ज्योतिरादि उक्तादिपंचकं नोक्तं पुरस्ता
त्स्याद्युक्तत्वं तस्य च सप्तकस्यानर्वंति रिति वेदितव्यं अनुचउक्तं मध्यमं प्रतिष्ठा कृतिप्रतिष्ठेति च महर्षिणा सूच्यते सानि मध्यमं ८
प्रतिष्ठासु च चतुः शतसुत्कृतिः चतुरश्चतुरः स्य जेदुत्कृतेः नान्याभिसंख्याभ्यः कृतिः प्रकृत्या चेति अथोत्कस्य द्वादशकस्या

117
1916

दाहरणानि प्रदर्श्यंते तत्रोक्तं नाम छंदः नूनमथेत्येकपदांते तथा हि चतुर्थारण्यके नूनमथेत्येकपदेति इत्युक्तं अग्निर्ज्योति
ज्योतिरग्निरिति द्विपदा मध्यमं अग्निर्ज्योतिः सूर्योज्योतिरिति त्रिपदा प्रतिष्ठा आग्नेयापत्नी सजूर्देवेति तत्रत्या सो मंधिवति
चतुःपदा कृत्प्रतिष्ठा पुरुतमं पुरूणां स्तोतॄणां विवाचि वाजेभिर्वाजयतामिति त्रिपदैव मध्यमः पंक्तिश्च दतिनिचृत् इत्यतिनि
चृद्गायत्री मिमां वयं ब्रूमः उक्ता द्विपंचकं केचिद्गायत्र्येव कथ्यते तथा यतिजगत्यादि संतिछंदः प्रवर्तते उक्तादिपंचक
स्योक्तं कृती नाम अथ वक्ष्यते तत्र कृतिः त्रिस्तुर्धर्मो विभा तु स आकूत्या मनसा सह विराजा ज्योतिषा सह यज्ञेन मसा सह ब्र
ह्मणा तेजसा सह क्षत्रेण यशसा सह सत्येन तपसा सह तस्य दोहमशीमहि तस्य सुम्नमशीमहि तस्य महमशीमहि
प्रकृतिः भर्गोअनप्रकृत्यत्कं इंद्रोयानुपूर्वगोगवः यस्यां सदो हविर्धाने यूपं अस्यानुमीयते ब्राह्मणा यस्यामर्चयंति
ऋग्भिः साम्ना यजुर्वेदः पश्यंते यस्यामृत्विजः सोममिंद्राय पातवे सानो भूतिर्दक्षिणामास्कंदोवा यज्ञेदधातु कमनस्य
मांना इति पंचावसाना आकृतिः तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं नंदाम शरदः
शतं मोदाम शरदः शतं भवाम शरदः शतं शृणवाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमजीतास्याम शरदः शतं ज्यो
क्च सूर्यं दृश इति विकृतिः इषेसोमाः स शर्मीणं भगं तमेषे ऋषभेः शतारश्र्थे तनो भिरिति दद्रानेजैर्महस्वं तोमदाम
शोरेणपरिष्टुताः शुक्राः प्रयस्वंतो मृताः प्रस्थिता वो मधुश्चुतः तानश्विना सरस्वती इंद्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषंतां सोम्यं मदि
रं चं तु विषंतु सोममिति दशाष्टाक्षराः पादा एकएकादशाक्षरः संकृतिः देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा मंद्रः कविः सत्य
मन्मायजी होता होतुर्होतुरायजीयानग्ने यान्देवानयाड्यां अपिप्रेर्ये ते होत्रे अमत्सत तां ससनुषीं होत्रां देवंगमां दिविदेवे
यज्ञमेरयेमं स्विष्टकृत्सुत्रामासविताभिषक् इष्टेदेवो वीर्ष्टहोता भूर्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहीति देवो अग्निः स्वि
ष्टकृद्देवानयक्षद्यथायथं होतारा विंद्रमश्विना वाचा वाचं सरस्वती अग्निं सोमं स्विष्टकृत् स्विष्ट इंद्रः सुत्रामा सविता वरुणो
भिषक् इष्टो देवो वनस्पतिः स्विष्टा देवा आज्यपा इष्टो अग्निरग्निना होता होत्रे स्विष्टकृत् यशो मदधाति यजस परिष्वि
तिं स्वधां इति त्रयोदशा त्रपादाः उत्कृतिः छागस्य हविषः आत्तामद्यमध्यतो मेद उद्धृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेया गृभः

घस्तां नूनं घासे अज्राणां पव स प्रथमा नां सूक्ष्मक्षराणां शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः
उत्सादतो गादंगादवभ्रानां करत एवेंद्राग्नीलुपनां हविरिति अतिछंदांसि संप्रोच्य यथा संपरिभाषते ११ सूक्तसंख्यानुवर्तत अन्
स्याः सूक्तसंख्यायाः सूक्तेक्वां संख्या मा पूर्वमुक्ता अन्यस्याः सूक्तसंख्यायाः आ अधिक्रियत इति वेदितव्यं आङ् मर्यादायां वायोवाय
वेंद्रवायवं मे आवरुणास्त्वा इत्याग्निं नवेत्यनुवर्तत इत्यर्थः इहप्रसूक्तग्रहणं असत्कृतगतऋक्संख्यायामवधित्वमधिकारस्य
माभूदिति तेन आ दद्धेत्येताः षण्मारुत्य इति षट्संख्यायाः नाधिकारः नाप्यवधित्वमिति सरूपरूलुदशेति दशाइंद्रमिति द
शसंख्यानुवर्तत इति सिद्धं ऋषिश्चान्यस्मादृषेः शब्दा विशिष्टः अनुवर्तत इत्यनुवर्तते अन्यस्मादृषेः प्राक् प्रकृत ऋषिश्चा
नुवर्तते स चेद्वाविशिष्टो भवति वाविशिष्टो वाव शब्देन विशेषिनः यधुक्तो वाद्यान्सिय यथा आस्यस्त्रितो वा त्रितो वा भव
तिमद इत्यर्थः इंद्र विश्वा अवीवृधन्नित्यतः प्राक् शायवपाहीत्यादौ मधुछंदस्यादि निदर्शनं अथवा विशिष्ट इति चंद्रमा एको
नाम्यस्त्रितो वेति वा विशिष्टस्त्रितः इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमूतये इत्यादिमास्मानुवर्तत इति अथ निपातविशेषान्वयं नतत् परि
भाष्यते तुहि हवेंनछ विशिष्टान्यृषिर्देवत छंदांसि द्वित्रिचतुःपंचषट्सूक्तभांजि यथासंख्यं तुहि हवेन इति पंचभिः श
ब्दैः विशिष्टानि संबंधानि ऋषिर्देवतछंदांसि यथासंख्यं द्वित्रिचतुःपंचषट्सूक्तभांजि सूक्तान्वयवंति भवंति कदा नरस्तुदे
वनीवारुणं त्रैष्टुभं गायंति द्वादश्यानुष्टुभमिति तुशब्दोक्तौ ऋषिर्देवत छंदांसि द्विसूक्तान्वयं विद्यात् एवं हिशब्दयोगे त्रि
त्वं हयोगे चतुष्कं वेयोगे पंचतां नशब्दयोगे षट्कं इति द्रष्टव्यं तत्र भांजीति भजो ण्विः अतउपधायाः श्रोतुमू अनिरुक्तासं
ख्या विंशतिः स्वरूपेणोक्तानिरुक्ता नवेत्यादि पंचाशत्पंचाधिकेत्यादि विशेषरूपेणोक्ता स्वरूपेणनोक्ता अनिरुक्तसंख्या
विंशतिरिति वेदितव्याः यथा कस्य पंचोनेति पंचोनविंशतिः पंचदशेति एवं विंशतिशब्दः इदं विंशतिरूपस्यामित्यादिषु
विंशतिग्रहणानि वार्थवंति भवंति अन्यथानुवृत्तसंख्यानुक्तिविंशत्यो विषयविभागोपि न ज्ञायते किंच एवं वा नादे
शेविंशो देवतेषु नरत्रा नादेशग्रहणं वार्थवद्भवति इतरथा अनएवानिरुक्ते संबानुवर्तयिष्यत इति अनादेशे विंशो
देवता देवतानामनुक्तौ तुल्येयं इंद्रो देवता ननव आतुर्युजती त्यादौ इंद्र एवेति सिद्धं भवति तुशब्दोवधारणे सुरूपछ

119
1916

छंदसेंद्रमित्यादौ नतु नके रेवेंद्रलेसिद्धेमंडलादिषादिषाग्नेयमैंद्रादित्याग्नेयापवादार्थमें द्रग्रहणमेवमुत्तराण्यपि दशेंद्रस
चेंद्रग्रहणानि वेदितव्यानि त्रिष्टुप्छंदः अनादेश इत्येव छंदोनुक्तौ त्रिष्टुप्छंदो भवति तेनेंद्रस्य पंचोनेत्यादौ छंदोनुक्तौ त्रि
ष्टुप्छंद एवेति सिद्धं देवगानोवारुणं तुत्रैष्टुभमित्यत्रानुक्तेरेव त्रैष्टुभत्वे सिद्धे त्रैष्टुभमिति आदो गायत्रं प्राक् हिरण्यस्तु
पात् इति गायत्र्यापवादः तथा प्रगाथा बार्हताः अनादेश इत्येव अयं दश प्रगाथमित्यत्र विशेषानुक्तौ बृहती सतो बृहत्यो बा
र्हत इत्युक्तो बार्हत एव प्रगाथो भवति युजः सतो बृहत्यः अयुजो बृहत्य इति प्रसिद्धं विंशतिका द्विपदा विराजः द्विपदा विंश
त्यक्षरा परिमाणतः छंदस्तो विराज इति विद्यात् पश्चाद्दशपराशरः श्रेयो द्विपदमित्यादौ तदर्धमेकपदा या एकपदास्ताद
शाक्षराः परिमाणतः छंदस्तः पूर्ववत् विराज एव विद्यात् पद्येकपदेति तदर्धमिति विंशत्यर्थमित्यर्थः अथ प्रसंगात् द्विपदा
ध्ययनकालविशेषमाह द्विर्द्विपदास्त्वृचः समामनंति ऋचो ध्ययने त्वध्येतारो द्वे द्वे द्विपदे एकैकामृचं कृत्वा समामनं
ति समामनेयुः अधीयीरन् छंदसां लङ्थे लेट् शामादिनाशपि अनादेशाः द्वे द्वे द्विपदे यासां ताऋचो द्विर्द्विपदाः समामन
तीति वचनात् शंसनादौ न भवंतीति न पश्चान्नात्युभिति शंसने दशर्चत्वं आसां चाध्ययने पंचर्चत्वं भवति अयुक्त्वं स्याद्द्विपदेव
समामननीत्येव अयुक्ष्क एकादशादिषु अंत्ये वद्विपदा एव भान्याः यथा वनेमैकादशोस्त्र साधुर्न गृध्नुरित्यादि मंडलादि
षाग्नेयमैंद्राव आग्नेयात् ऐंद्रसंशब्दनात् प्राक् मंडलादिषाग्नेयं विद्यात् यथा अग्निं नवमधुछंदाः स्त्वमग्ने आ गतं त्रिस्या
षाग्नेयमैंद्रा अन्याऋचोज
दिषु त्रिष्टुभं नस्यसूक्तस्य शिष्टा जगत्यः यस्य सूक्तस्यांते त्रिष्टुबं नस्त्वसुच्यते तस्य सूक्तस्य दर्शेशिष्टाः अन्याऋचो ज
गत्यो वेदितव्याः यथा आग्नेयं त्रिष्टुबंत्या इमीषां कश्यो चेति आदो गायत्रं प्राग्घिरण्यस्तूपात् सहितादो त्वमग्ने श्रूना
हिरण्यस्तूप इति हिरण्य संशब्दनात् छंदो गायत्रीति विद्यात् छंदसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थे उपसंख्यानमिति ॥
गायत्र्येव गायत्रं संहितापेक्षमादित्वं अन्यत्र हिरण्यस्तूपस्यानुपलंभात् संहितायाः परप्रकृतत्वात् च ३२ इति द
दशखंडेषु परिभाषा प्रवर्तिता अथाग्निमीळ इत्यादि खिलरहितसपादशाधिकसूक्तसहस्रस्य प्रतिसूक्तमाद्यसू

२

ऋ॰वी॰भा॰
१०

कृषतिज्ञानमृष्यादिदर्शयितुमुपक्रमते अत्रचसूक्तेष्वनुक्तं परिभाषयोग्राहीतव्यं अत्रशास्त्रेसर्वत्रनयार्थाज्ञातव्याः सूक्ता
दिसूक्ते षट्कसंख्या छंदःपादःक्षराणि देवतमृषेर्नाम गोत्रंचक्रवितव्यथावेति अग्निंनवमधुच्छंदावैश्वामित्रः अग्निमिति सूक्ता
दिः ईळेपुरोहितं नवेतिसूक्तस्यऋक्संख्या मधुछंदाइतिऋषेर्नाम वैश्वामित्रइतितस्यगोत्रं अतइत्योपवादः ऋष्य
णु आंदोगायत्री प्राग्घिरण्यस्तूपादिति गायत्रीछंदः मंडलादिषाग्नेयमैंद्रादित्यग्निर्देवता सुरूपकृत्नुंद्रशैंद्रमित्यतः प्राकृत्रि
पदागायत्रीपादाश्चाष्टाक्षराः प्रथमंछंदस्त्रिपदागायत्रीअनादेशेष्टाक्षराः पाद्देति एवमुत्तरत्रापिसर्वत्रोक्तादेवान्य
त्परिभाषातोग्राह्यं सूक्तादिरेवसर्वत्रस्थिरः अन्यद्धिवार्यं अत्राग्निः पूर्वेभिरित्येकोनत्वाभिचृद्गायत्री वेदितव्यं एवमुत्त
रत्रापि उष्णिहादीन्यूनत्वेति चूनमेकोधिकेभूरिक्षूनत्वेविराड् आधिक्येस्वराड्वंच तत्रछंदःस्वेसुपमइवेति वेदितव्य
मित्यावार्षदंयमपिनामिदपि प्रत्ययवायोवायव्येंद्रवायवंमैत्रावरुणास्तृचाः आयाहि नवेत्येव ऋषिःसएव छंदश्च
तदेववायव्यंवाम्ववितियत् ऋगुणः शेषो इतिवायव्यं इंद्रवायूमित्रावरुणाभ्यामण्आदिवृद्धिः देवताद्वंद्वेचेत्यानङ्
उभयत्रवायोःप्रतिषेधः दीर्घाच्चवरुणस्यऐंद्रवायवः मैत्रावरुणः ऋत्विदेरुत्तरपदादिलोपइतिसंप्रसारणं ऋक्पूरि
त्यकारः तत्रःदेवतानिर्देशः आग्नेयत्वापवादः एवमुत्तरत्रापिअश्विनाद्वादशाश्विनैंद्रवैश्वदेवसारस्वतास्तृचाः युञ्च
रीः तृचाइत्येव मधुछंदागायत्री अत्रद्वंद्वजातत्वादश्वावश्विनौअतइतिदेवतानामणि इतण्यत्रपस्य तइति प्रकृतिभा
वः आश्विनःसारस्वस्याअण्सारस्वतः सप्तैताःप्रउगदेवताःएताःवायव्याद्याःसारस्वतांताः वायवायाहिअश्वि
नेतिसूक्तद्वयवर्तिवसप्तकस्तुचाः प्रउगदेवताः प्रउगंनामहोतुःप्रातःसवनिकंद्वितीयंशास्त्रंसप्तेतिपूर्वसूक्तस्यार्थे
एताइतिएताःवतिप्रउगमितिसंख्यासन्निहितत्वाद्वाव्यादयएवस्युःरव्यातादशाएवास्तुवायोसैकागायत्रं उक्ता
देवताप्रउगेणेत्यत्रएतक्रमोक्तादेवतासप्तकसंज्ञानार्थमिदंसुरूपकृत्नुंद्वशैंद्रं ईनयेदशार्चमिदंसूक्तं ऐंद्रंमधुच्छंदा
गायत्रंच आतुसूक्तसंख्यानुवर्तते दशार्चमाधुछंदसं अनादेशादेर्द्रंगायत्रंच अपितयोआमरुतः दशेत्येवअभ्रं १०

121
1916

आदेर्हेत्येताः षट्कं वोमसद्देवत्याः आस्तवीळुविदाहजतूतिः इंद्रेणसंहिदक्षसइत्येतेऐंद्रद्यौवकारान्माहत्योव षट्स्तुहि
नीयाश्चतुर्थादितेदेशिष्टाऐंद्र्यः मधुछंदागायत्रं इंद्रमित् देशेत्येवगाथिनः इंद्रोमधुछंदागायत्रं ऐंद्रसानसिं दशेत्येव
रयिंइंद्रोमधुछंदागायत्रं इंद्रेहि दशेत्येव मत्सि इंद्रोमधुछंदागायत्रं अन्यत्सर्वंपरिभाषयेवसिद्धं गायंतिद्वादशानुष्टु
प्तं तुवाद्यौवदशावद्वादश्चष्टनइत्यानंतुगिपरिभाषासिद्धंतेन दंवोतरंचइदेसूक्ते आदे हि सूक्तसाशानुष्टुसं अनुष्टुप्छं
दस्कं गायत्रत्वापवादः चतुरष्टकानुष्टुप् ऐंद्रंसएवऋषिः इंद्रमष्टौजेतामाधुछंदसः विश्वाःअष्टास्यओशजसूमधुछंदः
सूनोर्जेतानामर्षिः मधुछंदसोण् अनुष्टुप् इंद्रएवदेवता अग्निंद्वादशमेधातिथिः काण्वआग्नेयमग्निनेतिपादोद्यग्नि
देवतानिर्मंथ्यआहवनीयाभ्यां दूतं मेधातिथिर्नाम कण्वगोत्रः अतइत्योपवादः ऋष्यण् आग्नेयं अग्नेर्ढक् अग्निदे
वत्यसूक्तेइत्यग्निनाग्निःसमिध्यतइतिपादोद्यग्निर्देवतः द्वावग्नीदेवतेअस्यसः कौद्वौनिर्मंथ्याहवनीयश्चनिर्मंथ
नेनप्राप्यःअरणिजःसोग्निरित्युच्यतेएत्यहूयतेस्मिन्नित्याहवनीयः कुदानादानयोः अधिकरणेनीसीरसौतौ
ग्निरित्युक्तः यथासंख्येनगायत्रं सूसमिद्धइत्याप्रः समिद्धोग्निस्तनूनपान्नराशंसइळोबर्हिर्देवीद्वारःउषासा
नक्तादैव्याहोतारौ प्रचेतसौतिस्रोदेव्यःसरस्वतीळाभारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिःस्वाहाकृतयइतिप्रत्यृचंदेवताः सुस
मिद्धोनः आद्वादशेत्येव मेधातिथिर्गायत्रमिति अस्मिन्सूक्तेआद्याइध्मोग्निर्देवता समिद्धोग्निर्वा अथतनूनं
पान्नराशंसः अथेळःजसः अथबर्हिः अथदेवीर्द्वारःजसू इयंदेवाज्ञानिङीषु जसिपूर्वसवर्णः अथोषासानक्ता
अथदैव्याहोतारौ अथएवंव्याख्यातेप्रचेतसाविति प्रकृष्टज्ञानवन्ताविति तौचाग्न्यादित्यौ अग्निवरुणौ वरुणादि
त्यौवा अथतिस्रोदेव्यः तासांस्वरूपमाह सरस्वतीळाभारत्यः सरस्वतीब्रह्मपत्नी इळाविष्णुपत्नी पृथिवीत्यर्थः
भरतस्यादित्यस्यपत्नीभारती अथत्वष्टावनस्पतिः अथस्वाहाकृतयाकाएताः विश्वेदेवाः तथाहिब्राह्मणं तदाकु
कादेवताःस्वाहाकृतयइतिविश्वेदेवाइतिब्रूयादितिइत्येवंप्रत्यृचमृचंप्रतिदेवताः यथासंख्यमन्वयोहिलोकिकः

ऋ०भा०
११

यथा पर्मिद्रमुत्तमानंगंपुंस्कोकिलकलापिनः वक्रकांतिः क्षणगतिःस्वरकेशोस्त्वयाजिता इति लक्ष्मी प्रति नारदस्तोत्रे दर्शि
तात् एतदाप्रीसूक्तं एतत्सूक्तमाप्रीसंज्ञं भवति आप्रीभिराप्रीणाति हीनायजत्याप्रीभिरिति ब्राह्मणसूक्तविनियोगस्त्वान्व
र्थमिदं एतेनान्यान्यूक्तदेवतानि अस्मिंछास्त्रे अस्माभिरामीत्युक्तानि एतस्मिन्छास्त्रेसुसमिद्ध आप्रिय इत्याद्यद्युक्ता
न्यन्यान्याप्रीसूक्तान्येतेनसूक्तानि प्रतिपादितदेवतानि भवंति एतत्क्रमकेदेवतानीत्यर्थः एकादशकानिच नाराशंसान्या
प्रशंदीकान्यतनूनपांति अस्मिन्छास्त्रेअस्माभिरामीत्युक्तानि नराशंसयुक्तानि तनूनपाद्वर्जितानि एकादशर्चानि
भवंति यथासमिद्धएकादशापमित्यादौआप्रशंदीकान्यतनूनपांतीतिमिद्धमन्यदिस्य त्वार्थे नत्र तत्सुक्ते रेकादश
त्वंसिद्धं परिशेष्याच्चनाराशंसवंतेति एभिर्वैश्वदेवं द्वादशीत्येव अग्नेद्रुवः मेधातिथिः काण्वो विश्वे देवा गायत्रं इंद्रसोममृत
व्यं द्वादशीत्येव पिबाऋतव्यंशेषाणृतुपित्रुषसोयत् ऋतुदेवत्यं ऋतवीवसंतायाः मेधातिथिर्गायत्रं तत्रेंद्री मारुतीत्वाष्ट्या
ग्नेय्यैंद्री मैत्रावरुणीचतस्रोद्रविणोदस आश्विन्याग्नेय्यृतुदेवताः सर्वत्र ऋतुदेवत्येसूक्ते आद्याइंद्रदेवत्या अथमारुती
अथत्वाष्ट्री अथाग्नेय्यी अथैंद्री अथमैत्रावरुणीदीर्घाच्चवरुणस्येत्युत्तरपदवृद्धिः निषेधाद्देवतानि अथद्रविणोदस
नामकदेवताभिधायिन्यः द्रविणोदसइतीनदर्थेंद्रः अथाश्विनी अश्विदेवत्या आग्नेयी द्वादशी ऋतुदेवताः × यतस्ता ×
सर्वत्र एताद्वादशदेवताः एतक्रमेका ऋतुदेवत्ययुक्त देवताः इतिवेदितव्याः सर्वत्रं चैवंभवति नत्रतुस्यं षकृतव्यं
तुजागतंतुमंदस्वेत्यत्रोपनिषंतेसूत्रेवऋतुयाजेष्वरंतीति आवानविवहंतुमेधातिथिर्गायत्रमिंद्रः इंद्रावरुणयो
रिंद्रावरुणंसुवाकुपादनिवृतौ नवेत्येवअहं इंद्रावरुणादेवत्यं युवाकुहिशश्वीनामिति त्रिसप्तकेदे ऋचौ शिष्टाग
पत्याः मेधातिथिः सोमानमितिपंचब्राह्मणस्पत्याश्चतुर्थ्यामिंद्रश्चसोमश्चपंचम्यां दक्षिणाचान्याः सादसस्पत्यानाग
राशंसी शंत्या नवेत्येव स्वरणं अत्ररचर्वैसूक्तेआदितःपंचर्चोब्राह्मणस्पतिदेवत्याः पत्यंताण्यः आदिवृद्धिःशा
पूअसअण्चतुर्थ्यामपि इंद्रश्चसोमश्चकाराद्ब्राह्मणस्पतिश्चदेवतात्वेनस्थिताःपंचम्यामपिदक्षिणा च ११

कारात्ब्राह्मणस्पतिश्च अन्याशिशास्वतस्रः सादसस्पत्याः सदस्पतिदेवत्याः नाराशंसीवांत्या अंत्यायांनवम्यां सदस्पतिनाराशंसो
वादेवताविकल्पे मेधातिथंगायत्रं प्रतित्यमाग्निमारुतं नवेत्येवचारं अग्निश्चमरुतश्चदेवताअस्येतिदेवताद्वंद्वेत्यो गायत्री
मेधातिथिःकण्वः अयमश्वाशार्भवं देवाय आर्भवं ऋभुदेवत्यं गायत्रं मेधातिथिः इहबषेंद्राग्नां इंद्राग्नीमेधातिथं गायत्रमिंद्राग्नी
देवतेत्यत्रकुर्युआसेकानतस्रआश्विन्यस्तथासवित्र्याग्नेद्देवीनामेकंद्राणीवरुणान्यग्नायीनां द्यावापृथिव्ये पार्थिवीषडैवेष्णव्यो
तौदेवादेवी वाविनोपयस्मेकाएकयामहिताविंशतिः अनिरुक्तासंख्याविंशतिरित्युक्तो मेधातिथिर्गायत्रं आदितश्चतस्रआश्विदे
वत्याः तथाचतस्रःसावित्रइत्यर्थः सावित्र्यासवितुरं तोडीपोजस्अण् आग्नेय्यां अग्निदेवत्यौ द्वे देवीनां अग्निंसर्वदेवसंबंधिन्यो
स्मिन्नस्त्वेनताना विति डीपु आभिनुङ अंथेकं द्राणीवरुणान्यग्नायीनां इंद्रेंद्राणीमित्येषातिस्रोदेवतास्त्रोति इंद्राणीवरुणा
नीइंद्रावरुणन्यादिनाश्चियांपुंयोगेडीषौनुकौ आग्नायीरग्नाकपायी अग्निरितिडीपु एत्वं च देये अथद्यावापृथिव्ये
द्यावापृथिवीद्युनामीरीयनिवनटापजसःशीआदुणः अथपृथिवीदेवत्या पार्थिवीपृथिव्या अणोडीपु अथषड्चोविष्णु
देवत्याः वैष्णव्याःविष्णुदेवत्याःओर्गुणः तसियण अतोदेवाभवंतुनइत्यकुदेवीदेवदेवत्यांवैष्णवीवा अतोदेवाःइतिदेवी सू
क्तशेषंतुवैष्णवमिति देवतानुक्रमण्यां अतोदेवाअवंतुनइतिजपदपिवान्यांवैष्णवीमितिसूत्राच्चविकल्पतः तत्रस्वन्या
मित्यनेनपूर्वस्यांवैष्णवीत्वंसाध्यते तौ ब्राश्चतुर्विंशतिर्वायव्ये कंइंद्रवायव्यौमैत्रावरुणमरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णास्तृचाः
शेषा अप्यांत्याश्यांडाग्नेय्यश्चतंतः पुरउष्णिक्तिस्रश्चांत्याएकविंशीप्रतिष्ठासामासः पूर्वोक्तसंकेतिवाच्येत्रचतुर्विंशति
रित्युक्तिरविशेषाद्यविस्पष्टार्थं परिभाषणं तर्हिसचतुर्षतिरात्यतामितिचेद्देवित्यमेवं प्रयोजनं आद्यावायुदेवत्या ए
कैतिद्वंद्वनिवृत्त्यर्थं वायव्येकंइंद्रवायव्याविति द्वेद्वेअनादेशेतृतीयेंद्रीस्यात् अथद्वेएंद्रवायव्यौ इंद्रवायुदेवत्ये॥ अथ
मैत्रावरुणदेवत्यएकस्तृचः अथमरुत्वतीयस्तृचः कुतएतन्मरुत्वतीयइत्युक्ते मरुद्भिर्णेद्रदेवत्यइति मरुत्वांस्त्विंद्रोदेवतेति
निवक्ष्यमाणत्वात् मरुद्भिस्सहानीतिगम्यते मरुत्वतीयःमइतिमृङःप्राणत्यागे मृत्योरितिमरुत्वत्यइति तसोमत्वर्थेइति

128
1916

ऽत्वं द्यावापृथिवी त्यादिनाद्दगृ अथ वैश्वदेव एकस्तृचः विश्वदेवदेवत्य इत्यर्थः अथ पूषदेवस्य एकस्तृचः पोष्ठ इति देवतादिपूर्व
पूर्वद्दन्नित्यलोपः अथ शेषा आप्यः अपूर्वमुक्तं पंचदशकादन्या नवा देवत्याः अंबयो यंत्याद्याः शेषा इति शेष असर्वोपयो
गे कर्मणिप्यन् अप्य इत्यय् दृशाद्यादणो ङीप् स्त्रीजसियण् अंत्यार्ध्यर्द्धाग्नेयी पूर्वस्वाग्न इत्यर्धर्च युक्ता संमाग्नेवर्च
से त्येषाग्निदेवते त्यर्थः तत्राप्स्वंतः पुरउष्णिक् द्वादशकद्वयाद्यः अन्त्यावष्टका इत्यर्थः सांहितिकः कंपएव श्रुत्येनास्ति अप्सु
म इत्याद्या पञ्चविश्वभेषजीरित्यंत्या नुष्टुप् गायत्रीछंदो युक्तेत्यर्थः तिसृश्चांत्या अनुष्टुबित्यनुवृत्तमनुष्टुभमिति विपरि
णम्यते इदमाप आपो अद्य संमाग्न इत्येता अनुष्टुभ इत्यर्थः शिष्टा गायत्र्यः मेधातिथिः कस्य पंचोना जीगर्तिः शुनःशे
पः सकृत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातो वारुणं तु त्रैष्टुभमादौ काय्या ग्नेय्यो सावित्रस्तृचो गायत्रोंत्यां त्यां भागीवा नूनं पं
चोना पंचदश आजीगर्तिः अजीगर्तिशब्दादत इञो पादः ऋष्यण् प्राप्ते बह्वादिः अजीगर्तिः पुत्रो जन्मना शुनःशेपो ना
म शेपपुच्छलांगूलेषु शुनः संज्ञायां षष्ठ्या लुक् शुनःशेपः कृत्रिमः क्रियायां निर्वृत्तः डुकृञ् करणे ड्वितः क्त्रिः क्त्रेर्मम्नित्यं वि
श्वामित्रः दत्तपुत्रतया विश्वामित्रस्य पुत्रः देवरातो नाम देवैः रातः दत्तः रा दाने श्रूयते हि देवा वा इमं मह्यम रासतेति स ह
देवरात इति वारुणं तु इदं चोत्तरं च द्वे सूक्ते वरुणदेवत्ये त्रिष्टुभमिदं सूक्तं प्राग्धिरण्यरूपाद्यत्त्रादगायत्रत्वापवादः अत्र
चादौ काय्या दैवत्या कदाच्छान् प्रजापतिवचनात् कस्येदितीत्त्वे इष्टिः अण्ङीप् अणो यस्येतिलोपः ब्राह्मणे स प्रजापति
मेव प्रथमं देवतानामुपससार प्रजापतिरितिदर्शनात् प्रजापत्ये मंत्र भवितुमर्हति न तु कायीत्युच्यते प्रजानां पतिः प्रजा
पतिरित्यर्थः कृत्वा तद्युक्तः अथ द्वितीया अग्नेर्वयमित्येषाग्नेयी अथ सावित्रस्तृचो गायत्रः अभित्वादेव सवित
रिति तृचः सावित्रदेवत्यो गायत्रीछंदस्क एवं गायत्र इत्यत्र विहित त्रैष्टुभत्वापवादः अस्य सावित्रस्य तृचस्यांत्या भगभ
क्तस्येत्येषा भगदेवत्या सावित्री वा शिष्टा दश वारुण्यः अत्रेतिहासः श्रुत्युक्ते सम्यगेव प्रवर्ण्यते हरिश्चंद्रो ह वैध
स इत्यादि ब्राह्मणेरितः राजसूये कृतावेष शौनःशेप इति श्रुतेः शतभार्यो हरिश्चंद्र ऐक्ष्वाकः पुत्रकाम्यया नारदः १२

शतपुत्रार्थो वरुणं सुतमापवान् जाते पुत्रे त्वामनेन यक्ष्येनमिति वीकृतवान् वरुणस्तनये जाते निर्दिष्टे जातदंतके त्युतदंते पुन
र्जातदंते वर्मसंभृतीनथा मध्यस्थो दंतवस्थो सावितिराज्ञा प्रतारितः निर्बध्य स नृपं प्रोचे स्वपुत्रेण यजस्व मां इत्युक्तो वरुण
नात्मपुत्रं देहितं नृपं एनं पश्ये त्वया घ्नितेति सो भ्यद्रवद्वनं वनस्थो रोहितः श्रुत्वा नृपं जातं महोदरं दिदृक्षुः पंच पंच वर्षेषु रि
त्रे रुपंद्रवारितः नष्टे जागर्तिनामानं त्रिपुरं बाधितं क्षुधा आसाद्यास्य शुनःशेपं मध्यमं जगृहे स्कृतं गवां शतेन पितरं पुरस्थ
दृष्ट्वात्मनं यथाकार्यमनेन त्वं कुरुतानेन वा ब्रवीत् वरुणो पितृपणो त्वं शुनःशेपं पशुं कर्तुं यूपे बन्धः शुनःशेपो जिघांसुः पि
तरं ततः ईजे तिछा हमंत्रे व उपधावामि देवताः अस्तोत्कमात् कमग्निं च सवितारं भगं च वा वरुणं पुनरप्यग्निं विश्वेदेवानथो
खलु इंद्रस्य पूर्वव्यापारसंप्रा प्रस्तुतिसं प्रियं हिरण्मयरथस्यापितस्मै तारमेव च अश्विना उषसं चापि तु वाभ्यां गतेतस्त
दा अतिप्रीतिस्तुतो दैवैस्त्वय्पा प्रोवितस्तदा ऋत्विग्गणः प्रार्थितोमा वंजस वमकारयन् ततरो गहरिश्चंद्रय त्रावतिस्तू
कृतः अंजः सर्वा राजसूये त्र यागः पश्विष्टि इत्यादि विहीन एकः स नेकुत्सी कुत्सितो नोत्र सौयस्याः जसा देवता स्तंभ जेतिने सपि
ता प्रार्थितस्य कान्तं तं गाधिभूतं ततः पुत्रत्वेन गृहीतश्च विश्वामित्रेण धीमता देवरात इति प्रोक्तो दैवैर्दत्तस्ततः स्वयं द
त्तपुत्रविधिर्योगाद्वैश्वामित्रः सकृत्रिमः आर्षानुक्रमणे चोक्तं कस्य नूनं शुनःशेप आजीगर्तिः सकृत्रिमस्तु वैश्वामित्रो
देवरात इति कृत्रिमपुत्रत्वं देवरातत्वमेव अजीगर्तिसुतत्वं च वैश्वामित्रत्वमेव च शुनःशेपमहर्षिस्तु सम्यगत्र प्रवर्णि
तं बंधस्सयकरीणा शमोचनीयं कथ्यते ता यच्चिद्धिका हि तो से का एकविंशतिः गायत्री वारुणं त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा इत्य
तः प्राक् शुनःशेपार्षं वृदितव्यं वसिष्ठदशाग्ने यं तु हि मित्येध्या इदं चोत्तरं च द्वे सूक्ते अग्निदेवत्ये गायत्री शुनःशेपः अ
श्वं स पो नागा पत्रं त्यां देवी त्रिष्टुप् ततास पाश्चिरून विंशतिः त्रयोदशोत्यर्थः गायत्रे सूक्ते त्या त्रयोदशी नमो महद्भ्य
इत्येषा देवी देवदेवत्या छंदसा त्रिष्टुप् गायत्र इत्यपवादः त्रिष्टुबंतस्य सूक्तस्य शेषा जगत्य इत्यनुवर्तते स विश्वान्देवा
न्तुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चा इति ब्राह्मणदर्शनात् वैश्वदेवी स्यात् न तु दैवी तत्र विश्व इति सर्वशब्द

125/1916

पर्यायः नतुविश्वेदेवगणाभिप्रेतः यत्रग्रावाणस्तथ पङ्क्त्यनुष्टुबादि यच्चिद्धि यौ लूखल्यौ परमौसल्यौ च प्रजापतेर्हरिश्चंद्रस्यांत्या
चर्मप्रशंसा वा पृथुबुध्नः पङ्क्त्यनुष्टुभः आदौ यस्य तत्सूक्तं पङ्क्त्यनुष्टुबादि अनर्मध्यस्थं उकारस्य लकारं बहुव्रीहाविदुः
अंतर्मध्यस्थं इकारस्य लकारं यथा खलु इमं मडुपुरोडाशं ल्हादिनिदर्शनं अन्यथा पङ्क्त्यनुष्टुबादिति स्यात् अस्य चपञ्च
चस्य अनादेशेत्विंद्रो देवता यच्चिद्धित्वं गृहेगृह इति द्वे उलूखलदेवत्ये उलूखलादिगणोऽडीप् यत्र आयजी वाजसातमेत्येते
मुसलदेवते चकाराद्वुलूखल्यौ अंत्या उच्छिष्टं चम्वोर्भरेत्येषा प्रजापतेः प्रजानां पत्युर्हरिश्चंद्रस्य क्षत्रियस्य स्तुतिः अधिषवणं
चर्मप्रशंसा वा इयं तु सोमस्य चर्मणो वा स्तुतिः हरिश्चंद्रस्य प्रजापतिरिति ह्यहं देवताविदः तत्राह चर्माधिषवणीयं वासो
मं वांत्या प्रशंसतीत्युक्तं अथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिनायेत्यादिना ब्राह्मणेन सोमस्तुतिमेषा स्याल्लक्ष्यते इयं तु देवता
नुक्रमणीमेवानुसरतीति तत्रैव प्रजापतिहरिश्चंद्रं चर्म वा त्या प्रशंसतीति प्रजापतिरिति विशेषणं प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावि
पीति निपातितस्कट् कण्वश्च स्मर्षिर्मामहदिति यच्चित्पपांक्तं सत्यसोमपाः यस्याष्टाक्षराः पादाः पंच सा पंक्तिरिति पंक्ते
रिदं पांक्तं तस्येदमित्यण् यादिष्ठ्यधिः इंद्रो देवता आवोध्यधिकास्मात् पादनिचृत् छंदश्च त्रिष्टुप्पर्यंतं वा आश्विनेषु स्यो इंद्रं
घ्यधिका इति द्वाविंशतिः गायत्रं तत्रास्माकं शिप्रिणीनामित्येषा पादनिचृत् सप्ताक्षरपादयुक्ता शश्वदिंद्र इति त्रिष्टु
प् त्रिष्टुबिति गायत्रत्वापवादः पर आश्विनस्तृचः ततः परं उषस्य उषोदेवत्यस्तृचः कस्त उषः कधप्रियमिति गायत्रा
धिकारस्यावधिः पूर्णः त्वमग्ने ऊना हिरण्यस्तूप आंगिरस आग्नेयं त्रिष्टुबंत्याष्टमी षोडश्यश्च प्रथमः ऊना अष्टा
दश हिरण्यस्तूप इति ऋषिर्नाम आंगिरसोयं गोत्रतः अनुक्तगोत्रत्वात् सूक्तं अग्निदेवत्यं अंत्या एतेनाग्न इत्येषा
अष्टादशी त्रिष्टुप् अष्टमी षोडश्यौ च त्रिष्टुप् शिष्टाः पंचदश जगत्यः इंद्रस्य पंचोना नु वीर्याणि पंचोना पंचदश
अनादेशात्विंद्रो देवता त्रिष्टुप् आंगिरसो हिरण्यस्तूपः अध्यायः २ एत पंचोनेत्येव आयाम हिरण्यस्तूपस्त्रिष्टु

विंद्रः त्रिश्चिद् द्वादशाश्विनं नवम्यंत्ये त्रिष्टुभौ नोअद्य अश्विदेवत्यं सैव ऋषिः नवमी त्रिष्टुप् अंत्या च त्रिष्टुप् शिष्टा द्वादश जग
त्यः ह्वयाम्येकादश सावित्रं नवमी जगत्यौ चावलिंगोक्तदेवतापवादः अग्निं सवितृदेवत्यं नवमी जागती आद्या च जगती सा
लिंगोक्तदैवतपादाः लिंगेनाभिधानसामर्थ्येनोक्ताः प्रतिपादिता अग्निमित्रावरुणरात्रिसवित्राख्या देवताः पादेषु यस्याः
सा त्रिष्टुप् सप्तर्षिः प्रवो विंशतिः कण्वो घौर आग्नेयं प्रगाथं मूर्ध्वउषुणो यो यद्वा कण्वो नाम घौरः घोरपुत्रः ऋष्यण् अग्नि
देवत्यं सूक्तं प्रागाथं प्रगाथा बार्हता इति अयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः ऊर्ध्व ऊषुण ऊर्ध्वो नः पाह्यंह स इत्येते यूपदेवत्ये
यूपादण् शेषु ऊधं यण् क्रौडं पंचोना मारुतं हि गायत्रं यः शर्धः पंचोना पंचदश हीति इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि मरुद्देव
त्यानि गायत्रं तु इदं वो नरं वह सप्तर्षिः कद्ध नूनं पंचदश सप्तर्षिः मारुतं गायत्रमित्युक्तं प्रयद्दश प्रगाथं तु इत्या तु
इदमुत्तरं च प्रगाथं अयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः सप्तर्षिः मारुतं उत्तिष्ठ ब्राह्मणस्पत्यं पत्यंतान्यः सप्तर्षिः
प्रागाथं यं रक्षंति नव वरुणामित्रार्यम्णां मध्ये तत्र आदित्येभ्यो गायत्रं हि प्रचेतसः वरुणमित्रार्यम्णां स्तुतिस्त्वेन संबं
धि सूक्तं मध्ये तृचश्चतुर्थ्यादिः सुगः पंथा अनृक्षर इत्येवमादि आदित्येभ्यः आदित्येभ्यश्च आदित्यानां स्तावकः इदमुत्त
रं च त्रीणि सूक्तानि सप्तर्षिः संपूषन् दश पौष्णं अध्वनः पूषदेवत्यः गायत्रं कण्वः कद्रुद्राय नव रौद्रं तृतीयमैत्रावरुणी
चांत्यस्तृचः सौम्यांत्यानुष्टुप् रौद्रं रुद्रदेवत्यं रुद्राणि यस्येति लोपः तृतीया मैत्रावरुणी च यथा नो मित्रो वरुण इत्येषा
मित्रावरुणदेवत्या चकाराद्रौद्रीं च अंत्यस्तृचः अस्मे सोम इत्यादि सोमदेवत्यः सोमाख्यं अंत्यानुष्टुप् यास्ते प्रजा
इत्येषा शिष्टा अष्टगायत्र्यः सप्तर्षिः अग्ने पंचोना प्रस्कण्वः काण्वः आग्नेयं तु प्रागाथमाद्यो द्वे चोष्णिगुषसां च वि
श्वस्व पंचोना चतुर्दश प्रस्कण्वो नाम काण्वः ऋष्यण् कण्वपुत्रः प्रशास्ति प्रस्कण्वहरिश्चंद्रत्वे सुट् निपात्यते इदमुत्तरं
च द्वे सूक्ते अग्निदेवत्ये प्रागाथं तत्कार्थं आद्यो द्वृचः द्वौ ऋचौ ऋक्पूरित्यकारः ऋचि त्रेस्तुरपादादि लोप इति संप्रसार
णं विध्योतेरित्युपलक्षणं सूक्ते मत्वा द्वचं शदः प्रयुंजते यथा वचारुप्रतिपदसुबहवः प्रगाथा इति तद्दर्शाप्याद्यौ

127
1916

द्द्वइति स वा आश्विनो पसश्च चकारा दाग्नेयश्च स्या वक्त्वमग्ने दशानुष्टुप मर्त्यवी त्सोदेवः वसू २ रिहा आनुष्टुभमनुष्टुप्छंद
स्क मा ग्निर्यं प्रस्कण्वः अयं सोमः सदानव इत्यं त्यो र्थ वोदिवदेवस्यः एषो पंचो नाश्विनं तु गायत्रं उषाः पंचदशा द्दस मुत्तरं वर्हिं सूक्ते
अश्विदैवत्यं इदं सूक्तं गायत्रं प्रस्कण्वः काण्वः अयं दश प्रगाथं तु बार्हतानि प्रगाथा श्छंदस्कं अयुजा बृहत्यो युजः सतो बृ
हत्यः तु शस्तादि इदमुत्तरं बृहं प्रगाथं आश्विनं ऋषिः पूर्वः प्रस्काण्वः सह २ षोऽशो पर्स्यंतु वामेन इदमुत्तरं वर्हिं सूक्तेऽउषो
देवत्ये षट्दशाधास्तु कपदादि ष्टुत्वं चेति उत्वं ष्टुत्वं च तस्य इत्य प्रमादि कर्मोक्तं प्रगाथं प्रस्कण्वः उषश्चतुष्क मानुष्टुभंतु भद्रे
भिः चतुष्क संख्या या अतिशादं नाम्नाः क्वदुत्तरं वर्हिं सूक्ते अनुष्टुभे उषस्यं प्रस्कण्वः उदु त्यं समधी ना सौर्यं नवा पांगायत्र्यो स्त
स्तु चोरोग घ्न उपनिषत् आनंदसंप्रमपिरु त्रावि शांतिः त्रयोदश सौर्यं सूर्य देवत्यो सौर्यादित्ययोः सूर्यागस्त्ययोश्च यश्च
ति नियमात् यलोपो भवति सर्यतिष्यागस्त्येति यमो लोपो न भवति आद्या नव गायत्र्यः अनुष्टुभं त्वा पदादः अंत्यस्तचः उद्यं
नघेति रोगघ्नः सर्व शांतिकरः उपनिषत् एकस्मै म स्वपर्वे एकेन वक्त्यमिति गुह्य मुपनिषदित्युच्यते सत्यं नेहि चतु
र्थारण्याके इयेव एक एकस्मै न ब्रूयादिति हि स्मा रुत्वा तु कर्ण्यो नवले चनन्तनीयइति उपनिषत्संज्ञा स कलमारण्यकं ध
र्मःप्राप्यते न र्थं रण्यदि वा ध्ययनं प्राप्नोति इष्टमेवेन तं संग्रहान्तं सो र्थं वा देवाध्ययनं दिवेव उक्ते हि सोर्याणि प्रतिपद्यते स
र्या नी दिवस्पा दिर्त्यादो सूत्रे सूत्र त्वे नो सोर्यनेस्थित्यर्थ नसो र्याणीति शब्दानां दिवैवाध्यायनं यथास्या इति वेदनमिति
उत्तरं चाप्युपनिषद्युक्ते रेन देवप्रयोजनं यथा आद्या गर्भस्या विष्णुप विषस्योदिदि उपेत्य नियमयुक्ता प्रसज्यते उपदि
श्यंत इत्युपनिषत् नि पूर्वत्वात् षद्लृ विशरण गत्यवसादनेष्विस्यस्मात् संपदेदादि त्वात् कर्मणि क्विप् सदिरप्रतेः षत्वं इ
त्युपनिषन्निरूप्यते असत्युपनिषत्वे एकश्रोतादक्षिणेता निषीद्दो वाभ्यां सत्तु यथा वकाशमिति प्रातिशाख्ये दर्शी
नात् अध्ययने यथादर्शने यथाकाममिति प्राप्नोति न त्वेकस्मा एकेनैव वाच्यं स्यात् प्रस्कण्वः अभि त्यं पंचो नास्त्यो
द्वित्रिष्टुबंतं मेषं पंचदश सव्यः सव्यनामाप्यनेनत्वं वरणसर्वमात्मीयं तेजसा संवरणो नीति इत्येवमादीनि नसगोत्र

129
1916

न आंगिरसः कश्चित् कर्यचित्सवितः अंत्ये द्वे चतुर्दशी पंचदश्यौ त्रिष्टुभौ यस्य तत्संज्ञं द्वित्रिष्टुबंतं शिष्टाः त्रयोदश जगत्यः इं
द्रः अत्रेतिहासमाह अंगिरा इंद्रतुल्य पुत्रमिच्छन्नभ्यध्याय त्सव्य इतींद्रत्वास्य पुत्रो जायत अभ्यध्यायदिति लङि शक्लश्
चछांदसः तपसा युक्तो देवना स्थितेत्यास सव्य इति नाम्ना स्वयमेंद्रः अन्योमत्तुल्यो जगतिमास्तु दित्यस्यां गिरसः पुत्रत्वेन जाय
त प्रादुर्भूतवान् न तथास्य सव्यस्य ऋषेरां गिरसत्वं सम्यग्युत्पन्नं यं स्म त्रयोदश्यं त्यै त्रिष्टुभौ मेषं पंचो नो सेव त्र्यया दशीपं
चदश्यौ त्रिष्टुभौ आदितो द्वादश चतुर्दशी जगत्यः सव्य इंद्रः न्त्य एकादशो त्यै त्रिष्टुभौ वा च सांहितिकः कं प एकश्रुत्येनास्ति
दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा नव जगत्यः सव्य इंद्रः उपोत्त्यासाहचर्यादंत्या यथा प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति द्वितीया पि प्रथम
मानोत्या त्रिष्टुप् षष्ठ्यष्टमी नवमीव अस्मिन् एकादशोत्येव षष्ठीअष्टमी नवमी एकादशी चेति चतस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टाः सप्त
जगत्यः सव्य इंद्रः दिवश्चिदष्टा नागतं हि अस्य इदमादि त्रीणि सूक्तानि जगती छंदस्कानि सव्य इंद्रः एष प्रणट् पूर्विः षकृत्वं
एतत्स्यागतं सव्य इंद्रः प्र मंहिष्ठाय बृहते पळिस्येव सव्य इंद्रः जागतं नृचि त्वं नो धा गोतम आग्नेयं हि चतुस्त्रिष्टुबंतं सहो जाः
न शार्ङ्गनाषद् इति षट्संज्ञा षड्भ्यो लुगिति जसि लुक् लोपः नोधा गोतमः गोतमादस्या दण् एतदादीनि त्रीणि सूक्तानि देव
त्यानि अंते चतस्रस्त्रिष्टुभो यस्य तत् चतुस्त्रिष्टुभो यस्य यत चतुस्त्रिष्टुबंतं आद्याः पंच जगत्यः वयाइत्स प्रवैश्वानरीयं आग्नं वै
श्वानर इति प्रवो नत्या गेर्गुणः वस्वा छ नोधास्त्रिष्टुप् वह्निं पंच यशसं त्रिष्टुबग्निर्नोधाः अस्मा इदु षोडश नोधाः श्रयं नेहि
अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति नोधास्तत्ते प्रातः सवन इति त्रिष्टुबिंद्रः प्रमन्दिना त्रयोदश त्रिष्टुबिंद्रो नोधाः त्वं नव नोधा इंद्र त्रि
ष्टुप् इत्थं पंचो नामारुतं त्रिष्टुबंतं शर्धाय त्रिष्टुप् अंत्या यस्य तत्सूक्तं शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यो नोधाः परमाग्नेयमेंद्रात् इत्थं
षोडशोद्यपी त्रमित्यनेन इंद्रः संज्ञा स्थान प्राक् अयमग्निदेवत्यं वेदितव्यं असत्यस्मिन्नत्वादिशादें द्रत्वं हि स्यात् पंचदशाष्ठ
नो अग्नेयं तु ग्रहणं वा कर्तव्यं स्यात् पंगाणि पंचदश आग्नेयानीत्युक्तौ गुरुत्वं हि स्यात् नहि लाघवाय दं सूत्रं इत्याहि षोड
शस्येत्याव ध्यर्थं मेंद्र पदं कृत्वा पश्चा दशपरागरः शान्त्यो द्वे पदं तत् आग्नेयं तत्स्थितं इति वा च्यं स्यात्तत्स्थितं दिति एवं पंचदशो

सर्वा॰ भा॰
३५

सर्थः सत्यं सुखम्प्रतिपन्नयेन यथा न कृतं पश्चाद्दशपराशरः शाक्त्यो द्वैपदं तत्तन्नाम्ना पराशरो नाम कश्चित्यः शक्तिपुत्रः शक्तेर्गर्गादित्वा
यण् अनंतरस्य गोत्रापवारः जामदग्न्यः परशुराम इतिवत् अन्यथा नन्तार्ष्येणिनि शाक्त इति हि स्यात् पराशरस्य शाक्त्यत्वं नंतरा
पत्यत्वं पुराणेषु स्मर्यते हि वसिष्ठस्य पुत्रः शक्तिः शाक्त्यः पुत्रः पराशरः पराशरस्य दायादः कृष्णद्वैपायनो मुनिरिति द्वैपदं द्विपदा
सूक्तं विंशतिकादि पदा विराज इति सूक्तं विंशत्यक्षरा छंदस्त्वेन विराजस्तु द्विर्द्विपदा ऋचः समामनंतीत्युक्तत्वादध्ययने द्वे द्विपदे
एका ऋक् भवति शंसने तु यथा प्राप्तं संख्येते हि पश्वा न तायुमिति द्वैपदमिति तदिति विषयमित्यर्थः अतः परं षट् सूक्तानि
द्वैपदानि सूक्तानि सूक्तः द्विपदा पराशरोग्निः रयिः दशैव नचित्रा द्विपदा पराशरोग्निः वनेषु दशैव [illegible] द्विपदा
पराशरोग्निः श्रीणन् दशैव उपस्थात् द्विपदा पराशरोग्निः शकः दशैव सुसुकान् द्विपदा पराशरोग्निः वनेमेका दश
पूर्विः द्विपदा पराशरोग्निः अयुक्त्वा द्विपदैवेति साधुर्नेत्यपादिपदेवाध्ययने पूर्वास्तु दशपंचर्चो भवंति इति षट् द्वैपदानीत्यु
क्तानि उपप्रदेश जिन्वन् त्रिष्टुप्पराशरोग्निः नि काव्या दशैव वेधसः त्रिष्टुप्पराशरोग्निः रयिः दशैव नयः त्रिष्टुप्पराश
रोग्निः उपप्रयंतो नव गोतमो राहूगणो गायत्रं तु अध्वरं रहूगणपुत्रो गोतमः उत्तरमिदं च द्वे गायत्रे सूक्ते अग्निः सुषस्वपंच
स प्रथमस्तमं गायत्रं गोतमोग्निः कांते पंचैव उपप्रति त्रिष्टुप् गोतमोग्निः कथा पंचैव दाशेम त्रिष्टुप् गोतमोग्निः अभि
त्वा गायत्रं तु पंचैव गोतमाः इदमुत्तरं च द्वे गायत्रे सूक्ते गोतमोग्निः हिरण्यकेशाद्द्वादश पोतवे त्रैष्टुभो ष्णिहो पूर्वोग्न
ये वा मध्यमाय रजसः आद्यस्तृचः त्रैष्टुभः द्वितीयस्तौष्णिहः उत्तराः षड्गायत्र्यः गोतमोग्निः पूर्वस्त्रैष्टुभस्तृचो मध्यमस्था
नायं वैद्युताग्नये शुद्धाग्नये वा तदर्थं मध्यमो धामच्छद्गुणोग्निरित्येके हिरण्यकेशो रजसो विसार इति सूत्रे धामच्छद्गुण
को विषो गदर्शनादिति तदयुक्तं नत्र हि धामच्छंदग्नेर्व्याख्यानत इति याज्यानुवाक्ये हिरण्यकेशा इति तृचस्तु शुद्धा
ग्नेरेव न हि धामच्छद्याज्यानुवाक्याद्वयं किंतु हिरण्यकेशा इति तृचस्तु शुद्धाग्नेः शुद्धा वैव न हि धामच्छंदो याज्यानुवाक्याद्वयं ३५
किंतु शुद्धोग्निरग्निर्धामदिति विकल्प्येत तस्मादैद्युत एव मध्यः आग्नेयाधिकारस्य पूर्णावधिः इत्याहिषोडशेंद्रं पांक्तं हि

131
1916

सोमः ऐंद्रमित्याग्नेयाधिकारः पर्यंतमन्यथा नादेशादेंद्रत्वं सिध्यति इदमुत्तरे द्वे इति चत्वारि सूक्तानि पांक्तिस्कंदस्कानि पंक्तिश्च पंचा
ष्टकाः गोतमः ६ इंद्रो नव मत्स्वा दा पंक्तिरिंद्रो गोतमः उपाप्सु षड्गत्यं तं शृणुहि आद्याः पंच पंक्तयः अंत्या षष्ठी जागती इं
द्रो गोतमः अश्वावति नागतं पंक्तिरेव प्रथमः गोतम इंद्रः जगती छंदस्कं असावि विंशतिः षळनुष्टुभ औष्णिहपांक्तगायत्र
त्रैष्टुभास्तृचाः प्रगाथः सोमः अदितौ नुष्टुभः षट् अथोष्णिहस्तृचः अथ पांक्तस्तृचः अथ गायत्रस्तृचः अथ त्रैष्टुभस्तृचः अ
थ बृहती सतो बृहती इंद्रो गोतमः प्रयेद्वादश मारुतं ह पंचम्यंत्ये त्रिष्टुभौ शुंभंते इदमादीनि चत्वारि सूक्तानि मरुद्देवत्या
नि पंचमी अंत्या चेति त्रिष्टुभौ शिष्टा दश जगत्यः गोतमः मरुतो दश गायत्रं यस्य गोतमो मारुतः प्रत्वक्षसः षड्जगतं प्र
त्वक्षसः मारुतो गोतमः आविद्युन्मद्भिरा द्यौ तं प्रस्तारपंक्तिः पंचमी विराड्रूपा पंक्तिरेव मरुतः तत्र आद्यौ द्वौ प्रस्तारपंक्तिः
आद्यौ जागतौ पादौ अंत्यौ गायत्र्यौ यस्याः सा प्रस्तारपंक्तिः पंचमी विराड्रूपा एतत्त्रयोदशमर्चि तिष्ठ यं पंचमी आदित
त्य यत्का दशका अंत्या षट्कः शिष्टाश्चतस्त्रस्त्रिष्टुभः गोतमो मरुतः आनो दश वैश्वदेवं तु पंचाद्याः सप्तमी च जगत्यः षष्ठी
विराट्स्थाना भद्राः इदं चोत्तरं च द्वे सूक्ते वैश्वदेवदेवत्ये आदितः पंच ऋचः सप्तमी जगत्यः षष्ठी स्वस्ति न इंद्र इत्येषा विरा
ट्स्थाना अस्या न वाक्षरे पादो दशकैकादशाव अष्टम्याद्यास्तिस्त्रस्त्रिष्टुभः गोतमः ऋजुनीती नव गायत्रमंत्यानुष्टु
प् नौ वरुणः विराट्स्थान ऋजुनीती [illegible] यथा परस्पराणामावीरिति अंते पिंडान् कृत्वा ऋतमग्न इति च गृह्ये
च अंत्यानुष्टुप् विश्वेदेवा गोतमः त्वं सोम त्र्यधिका सौम्यं पंचम्यादि गायत्र्यो द्वादशोष्णिक् प्रचिकितः त्रयोविंशतिः सो
मदेवत्यं पंचमी प्रभृति द्वादश ऋचो गायत्र्यः अथोष्णिक् सप्तदशी चेति अथ शेषा दश त्रिष्टुभः गोतमः एता उ त्या द्वा
नो षस्यं च तुर्जगत्यादि षकुब्गतं तं [illegible] आश्विनः उषसः द्वादशा उषो देवत्यं च तस्रो जगत्य आदौ यस्य तच्च
तुर्जगत्यादि षकुब्गतं अश्विनावर्तिरस्मदित्यंत्य स्तृचो अश्विदेवत्यः शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः गोत
मः अग्नीषोमौ द्वादशाग्नीषोमीयमाद्यास्तिस्रोनुष्टुभः उपांत्यास्तिस्रो गायत्र्यो ष्टमी जगती वा इमं सु अग्निश्च सोमश्च

ईदग्नेः सोमवरुणयोः अग्निस्तुलेतो मसोमाः इति षष्ठं द्यावापृथिवीति छः कस्येयः आदितो नुष्टुभः त्रिस्रः नवम्या द्यास्तिस्रो गा
यत्र्यः अष्टमी जगती वा त्रिष्टुब्वा यो अग्नीषोमा हविषा सपर्यादिति कथं जगतीत्वं आद्ये द्वादशपाद द्वयात् व्यूहेन असत्यस्मि
न् द्वाभ्यां विराट्स्वराजाविति व्यक्षराधिक्यात् स्वराट्त्रिष्टुप्त्वं नित्यं स्यात् शेषाः पंच त्रिष्टुभः गोतमः इमं स्तोमं कुत्स आग्नेयं तत
द्वित्रिष्टुबंतं पूर्वार्धे वाक्यत्रयः पादार्धे वा स्तभोमित्रोवर्धो लिंगात् कुदेवतायदेवत्यं वा सूक्तं स्तोमं कुत्सो नामानुक्तं गोत्रश्चांगि
रसो यं इदमादीनि षट् सूक्तान्याग्नेयान्याग्निदेवत्यानि तदिति पदेष्वनुक्तं द्वे त्रिष्टुभावंते यस्य तद्द्वित्रिष्टुबंतं आदितश्चतुर्दश जगत्यः अ
त्र सूक्ते पूर्वार्धे वा भवति त्रयः पादा देवदेवत्याः तन्नोमित्रोवरुण इती यमर्थो वा लिंगे नाभिधानसामर्थ्ये न प्रतिपादित मित्रा
दिषडदेवत्यं देवता यद्देवत्यं वा सूक्तं यद्देवत्यो गायत्रः तेनाग्नेः प्राधान्यं मित्रादीनां निपातनेन प्राधान्यं अंत्योर्धर्च इति वाक्ये
तन्नोमित्र ग्रहणं उत्तरत्राप्यंत्यैव मिति वक्तुं यद्देवत्यं वेदेतस्मिन्निति वाक्य सूक्त ग्रहणं चास्यैवार्थस्यापोक्ष्यायतेन नासत्याभ्या
मित्यतः प्राक्तनसूक्तदेवत्येष्वयमर्धर्चो भवति ७ इत्यादशोपसाय वाग्नये विरूपे ईदृदेवितिप्रगृह्यं न तु लाघवाय नवीनेति
वाक्यं नैकादशीति नष्टग्रहण्याम्यकादशीत्यादिवत्संधितः समाक्षरत्वं सलदशोलीयमाचार्यस्य सर्वत्र एकादशी सेव वदतीति
उषसाय उषसि भवाय प्रातराकुरितिभोजने अग्नये शुष्माय वेदं सूक्तं स्तावकं अग्नयइत्योपसाय गुणविशेषित्वात् य
थापूर्वाग्नये वा मध्यमगुण विशेषितत्वाद्याग्नय इत्युक्तं इयं वाग्निरुत्तरत्र गुणविशेषितत्वाच्चानुवर्तते तेनत्सप्रथानवद्द्र
विणोदस इत्यादेः अग्नय इति सिद्धं भवति यदित्युक्ते वानुवर्तेत ध्यावत् सयोरपीयं शुष्माग्नेयत्वं च भवति कुत्स त्रिष्टुप्
उषसा य इति उषस इत्याद्यागार्धे अणु समप्रथानवद्द्रविणोदसे सहसा नवैस्य द्रविणोदस युक्त्याग्नय इदं स्तावकं शुंध्या
ग्नेयेवा कुत्सस्त्रिष्टुप् अपनो शोशुचदघमित्यत्र शोशुचत् अग्नय इत्युक्तं चेति चतुर्थ्यां ङेः शुचिगुणाग्न्यर्थमिदं सूक्तं शु १६
च्याग्नेयं वा कुत्सः गायत्रं वैश्वानरस्य नवं वैश्वानरीयं सूक्तं तत्र वैश्वानरगुणाग्निदेवत्यं वा कुत्सस्त्रि
ष्टुप् जातवेदस एका जातवेदस्यं सुनवाम एकर्चमिदं सूक्तं जातवेदो गुणाग्निदेवत्यं शुष्माग्नेयं वा जातवेदसि स्तावकत्वे

THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY

133
1916

भवति सर्वेछंदसामियत् सति त्रिष्टुप् मारीचः कश्यप ऋषिः कुतः कश्यपार्षमिति वक्ष्यमाणत्वात् एतदादीन्येकभूयांसि सू
क्तसहस्रमेतत् तत्तु कश्यपार्षं एतत् जातवेदस्यं एकर्च आदिर्येषां तानि एतदादीनि एकभूयांसि एकेकयर्चा बहुतराणि
द्वचं तृचं चतुर्ऋचं पंचर्चमित्यादि सहस्रचोनानि अत्र संति नान्येवनावंति यावत्सूक्तसहस्रमिति एतत्सूक्तसहस्रं कश्यपा
र्षं आर्षदर्शनं कश्यपस्य पुत्रस्य ननु कश्यपार्षं अयं च कश्यपो मरीचिपुत्र इति मारीचः कश्यप इति खिलसूक्तानि चेतानि
भूत्वा येकर्चमधीमहे शौनकेन स्वयं चोक्तं इत्यनुक्रमणीत्वियं पूर्वा सूर्वा सहस्रस्य सूक्तानामेकभूयसां जातवेदस इत्या
यं कश्यपार्षमस्तुश्रम इति सयो वृषा जातवेदसध्यास्त्वखिलसूक्तशः ऋचस्तु पंचलक्षास्तुः सेकोन शतपंचकं आद्यं
तंवर्यदर्वदनामित्यार्थभेदसंख्या इत्युक्तं अद्येकादिदशांते च पदपंचाशदुच्यते आम्नायोक्ते रेवार्थे चेति खिलस्य कस्यपर्षे
रतेकदर्शनेन महावाक्यज्ञापनार्थायमुपदेशः प्रासंगिकः इतरथा एतत्सेकर्चसूक्तदर्शित्वं कश्यपस्य स्यात् सयो वृषेको
ना वार्षागिरा ऋज्राश्वांबरीषसहदेवभयमानसुराधसः वृषंयृषिः एकोनविंशतिः वार्षागिराः वृषागिरो महाराजस्या
पत्यभूताः ऋज्राश्वः अंबरीषः सहदेवः भयमानः सुराधाः इत्येते पंच राजर्षयः सहदेवप्रारः अत्रैव सूक्ते त्र्यस्यर्चे इंद्रेत्य
शोक्तेः उक्तस्यानुक्रमण्यां सूक्तं सयो वृषेत्येतत् पंच वार्षागिरा विदः वियुक्तानो मधं येस्वेरपि चेनत पदीत्स्व चाइंद्र त्रिष्टु
प् प्रमंदिने एकादश कुत्स श्चतुस्त्रिष्टुबंतमाद्यागर्भस्राविण्युपनिषत् कुत्सो नामांगिरसोयं आद्यागर्भस्राविणी अ
त्यजपानु गर्भो सूत्वं स्रवंतीत्यर्थः उपनिषदित्युक्तार्थं चतत्सत्रिष्टुसोंते यस्य तत्सूक्तं चतुस्त्रिष्टुबंतं आद्याः सप्तजग
त्य इंद्रः इमां ते स्यात्रिष्टुप् धियं एकादशोत्येव आदितो दशजगत्यः अंत्यात्रिष्टुप् कुत्स इंद्रः तन्नेष्टो इंद्रियं कुत्सस्त्रिष्टु
बिंद्रः यो निर्नवा नइंद्र कुत्सस्त्रिष्टुबिंद्रः चंद्रमा एको नाप्त्यस्त्रितो वा वैश्वदेवं द्विपादृतसंख्या त्रिष्टुबष्टमी महाबृहतीय
वमध्या अश्वं र नः एकोनविंशतिः त्रितो नामाप्त्यः पुत्रः ऋष्यण यस्येति च त्रितो नामवेत्युक्ते कुत्सो न विकल्पो भव
ति एषवाप्यः त्रितो वा विशिष्टत्वात् उत्तरत्र तु न निवर्तते कुत्स एवायं तु वानुवर्तते नासत्याभ्यां बर्हिरित्येतत्स्याकृत्रितः

कूपे पतितो देवान् हवनं उन्नयाः इति त्रितो कौ कुत्सो कौ बसंगलाद्विकल्पः उक्तं वार्षानुक्रमण्यां चंद्रमाः सूक्त माप्त्यं त्रितः प्रति
बभाषे त्रिरिति इदमादीनि नीणि सूक्तानि वैश्वदेवानि पंचाष्टकाः पत्तिः छंदः अंत्या त्रिष्टुप् यो न्हिमिति शेषा जगत्याः पवादः
संगतात पंत्युत्तिरदु निअष्टमी महाबृहतीयवमध्ये चत्वारो ष्टका जागतश्च महाबृहत्युक्तं मध्ये वै यवमध्येत्युक्तेः यथैः ते
न दशाकं श्चेयवमध्ये याघन्या सांघवमध्या नो निरतिः इंद्रमित्रं पत्रिष्टुब नैवरुणं अंत्या त्रिष्टुप् शेषाः षड्गत्यः कुत्सो वै
श्वदेवाः यज्ञस्य बंदेवानां कुत्सस्त्रिष्टुप् विश्वेदेवाः निम्नक्चो यस्मिन् सूक्ते तत्त्वं यइंद्राग्नी स नो नैवग्नंतु विश्वनमः
त्रयोदश इदमुत्तरं बंदेइंद्राग्नी देवत्यं कुत्सस्त्रिष्टुप् विश्वेषो अरव्यं कुत्सस्त्रिष्टुबिंद्राग्नी ततं नवार्भवं तु पंचम्यं सेत्रि
ष्टुभो मे अपः इदमुत्तरं बंदे सूक्ते ऋभुदेवत्ये पंचमी चांत्या त्रिष्टुभो शेषाः सप्तजगत्यः कुत्सः तस्त न्यं चांत्या त्रिष्टुप् र
थं आद्याश्वनत्नौ जगत्यः अंत्या त्रिष्टुप् कुत्सऋभवः ईके पंचाधिका स्विगमा धो पांदो लिंगोक्त देवता वं त्येत्रिष्टुभो द्या
वा पृथिवी आश्विनमिदं सूक्तं आद्यो पादो द्यावा पृथिवी देवत्यो द्वितीयोग्नि देवत्यः उक्तं हि देवतानुक्रमण्यां इके द्यावा
पृथिवी आद्यः पादः परोग्नयः आश्विनं नैवसूक्तमिति अंत्ये भग्नस्तनी घु मिरकुत्सि रिति द्वे त्रिष्टुभो आदितः स्त्र यो विंश
तिर्जगत्या उपां त्यासाह चर्या दंतो वेत्येतदुपपादितं पुरस्तात् आंगिरसः कुत्सः ७ इदं विंशतिरूपस्यं द्वितीयाधर्वी रात्रे
श्च इदं श्रेष्ठं द्वितीयाधर्वी रात्रेश्च चका रादुषो देवता च कुत्सः त्रिष्टुब् उषो देवत्यं इमा एकादश रो इंद्वि त्रिष्टुबं तं इमारुद्रा
य दे त्रिष्टुबं ते यस्य तत् सूक्तं द्वि त्रिष्टुबं तं आंदोनव जगत्यः कुत्सरुद्रदेवत्यं चित्रं षट् सौर्यं देवानां कुत्सस्त्रिष्टुप् सूर्य दे
वत्यं नासत्याभ्यां पंचाधिका कक्षीवो दैर्घतमस उशिक् प्रसूत आश्विनं वै बर्हिरिव पंचविंशतिः दीर्घतमस ऋषेः पुत्र क
क्षीवानन्य ऋषिः स उशिक् प्रसूतः अंगराजस्य महिषी तस्या प्रधानदासी सा उशिक् नामवस्तेः कांतिकर्मणः पृषोद
रादिः पुरा किल गंगायामंगराजो युवतिभिः सह मंडे विक्रीडितः समीपं प्रोतमा दृष्ट्वा यो दुर्बलो दुरितान् सक्तोयमिति प्रद्वे
पिण्यो भार्यया पुत्रैर्दासैश्च प्रहूवं वस्थो गंगायां मध्ये क्षिप्तः सर्वेत्तोमहर्षिर्दीर्घतमा जगाम तं दृष्ट्वा गराजोपिवत्था दुन्मु १७

यस्थानं ना संके कल्पपिता हे भगवन् अपुत्रस्य मम अंत्येम महिष्यां पुत्रोत्पत्तिं कुर्विति यथा वेसनतथेति प्रपेदे अथराज्ञापि महि
षी मुवान ऋषी गच्छेति संचायम् षिर्वृत्तो अंधः दुर्बलः जन्यइतिदुर्गंधतरं धाश्च इति मत्वा राज्ञश्च सा वा स्मै स्वदासी प्रहिणोत्
स चौ गमहिष्या प्रेरिता दासी सर्वज्ञे न दीर्घतमसा सा दासीति ज्ञात्वा तेन मंत्रपूत जलसिमार्जिका महातेजस्विनी ऋषिपत्नी असू
त स तनस्य कक्षीवं तमुत्पादया मास एवं वार्थः समाम्नायते कक्षीवं तं यञौशिजइति तदेतदाह उशिक् प्रसूत इति आश्विनं
वैइदमादीनि पंच सूक्तान्याश्विदेवत्यानि तुत्यादि सूत्रे वैशाब्दः पंचत्वर्थ इत्युक्तं त्रिष्टुप् मध्वः पंचाधिकेत्येव सोमस्य कक्षीवां
स्त्रिष्टुबश्विनौ आ नामेकादशा रथः कक्षीवां त्रिष्टुबश्विनौ आवां रथं दश जागतं पुरुमायं कक्षीवां जगत्याश्विनौ कारा धद्वा
दश्यात्यादुः स्वप्ननाशिनी याः गायत्र्या द्वितीया ककुप् तृतीया च तुर्थी द्वे कमणिका वीराण्नष्टरूप्यो पंचमी तनु शिरा पथ्या स
२२ लिम्बिशाक्षरव्रहती कतिविंशाद्विमोगायत्र्यः काश्चा अश्विदेवत्ये कक्षीवां दीर्घतमाः अंतस्वप्नस्य त्यंयदुः स्वप्ननाशिनी
दुःस्वप्नज्ञानं तदोषदुःस्वं नाशयति परिहरतीत्यर्थः अत्राद्या गायत्री त्रिपदा द्वितीया ककुबुष्णिक् अष्टकद्वादशाष्टकवती
मध्यमश्चेत्कुबित्युक्तं तृतीया चतुर्थ्यं द्वे कमेयाका विराण्नष्टरूप्यो तत्रैका विराट् नवकद्वादशनवकवती नवकयोर्मध्ये ज
गतः काविराळित्युक्तं तत्र नष्टरूपी नवदशत्रयोदशवती नवैगजत्रयोदशे नष्टरूपीत्युक्तं पंचमी तनु शिरा द्व्येकादशषट्
कवती एकादशिनोपरः षट्कस्तनुशिरेत्युक्तं षष्ठ्यक्षरे रुष्णिक् पृष्ठीरिक् अष्टाविंशत्यक्षर संख्ययोष्णिक्त्वं संपादनीयं
न तु पाद संदात् अथ सप्तमी युवं स्यात्त्वमिति व्यूहेन विष्टारबृहती अष्टक द्विदशकाष्टकवती अष्टिनोर्मध्ये दशकोविष्टार
बृहतीत्युक्तं अथाष्टमी कृत्यमुष्टुप् द्विद्वादशाष्टकवेती जागतावष्टकश्च कृतिरित्युक्तं अथ नवमी दुहियन्नित्येषा विराट्
एकादशात्रयवती दशकात्स्वयवती विराळेकादशकावित्युक्तं अथ दश स्याद यस्य योगायत्र्यः कदित्था पंचानां वैश्वदेवं
वा सूक्त पंचदश इंद्रो वा वैश्वदेवं वा तत्र देवता वैत्यनादेशो मिथ्यैंद्रार्थत्वं नाश्विनविकल्पार्थं आश्विनं पंच सूक्तान्यस्य
पर्वत्रैव पर्वत्रानिरुक्तो द्वितीय कक्षीवान् त्रिष्टुप् ८ प्रतो वैश्वदेवमावो विराड्रूप पांतं पंचोनसैव त्रिष्टुप् कक्षीवान् आ वार

THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY

135
1916

ऋ०भा० १८

वणपूमिति द्वे विराड्रूपे एकादशिनस्त्रयो एकस्य विराड्रूपस्युक्तलक्षणे प्रवश्चेति वैश्वदेवानुकर्षणं चकारेण कृतं देवैस्यनुवृत्तिर्मा
सूदिति पृथुः सद्यो गोपस्यं तु रथः वर्णदशा इदमादि द्वे सूक्ते उषा देवत्ये त्रिष्टुप् कक्षीवान् उषा उच्छंती सत्तीने त्येव त्रिष्टुप् कक्षी
वानुषाः प्रातारत्नं सप्त स्वनयस्य दानस्तुति रूप जगत्यो प्रातरित्या राज्ञो वदान स्तुतिरिति स्वन यस्य वाजत्वं नस्येंद्र सरवस्य दा
नं कक्षीवता स्तूयते उपक्षरंतीति सिंधवृद्गति द्वे जगत्यो शिष्टाः पंचत्रिष्टुभः अमंदानिति कक्षीवान् दानतुष्टः पंचभिर्भाव यव्यं
तुष्टावांत्ये अनुष्टुभौ भावयव्य रोमशयोर्दंपत्योः संवादः स्तोमान् सप्तैत्येव इति शाब्द आद्यर्धे दानेन तुष्टः कक्षीवान् भाव
यव्यं स्वनयं पंचभिस्त्रिष्टुभिस्तुष्टाव भावयव्य इति स्वनय एवोच्यते नत्युच्यत्वात् यथा आरुद्रास इति रुद्रपुत्रा मरुतः उप
मास्ताः स्वनयेन दत्तौ इति दर्शनात् अयमेवे हितन तत्र सूक्ते न सिंधावधिक्षियतो भाव्यस्येति प्रस्तुत लाघवाय नमस्तो
दिति वा व्युभावयव्यं नुष्टाव प्रग्रहणमनुक्रमण्यनुकरणं नथैव कक्षीवान् ग्रहणं प्रकृतत्वात् तस्येव हि कर्तृत्वं सिद्धं भवति
आगधितोयो यमह इति षष्ठी सप्तम्यो अनुष्टुभौ भावयव्यं रोमशायोर्दंपत्योः जायापत्योः संवादः सरसं वाक्य संबंधः रो
मशेति स्वनय भार्यायाते नोच्यते सादेव तेति संवादेषु च कं प्रतिसंबंधेन देवतात्वं इत्यागधितेत्यस्या रोमशा देवता उपोपम
इत्यस्या भावयव्यः यस्य वाक्यं स ऋषिरिति वाक्यरनयोरेवार्षित्वं अग्निमेकादश परुच्छेपो दैवोदासिराग्नेयं तु पारुच्छेपं स
र्वमात्यष्टं तत्रानिधृतिः षष्ठी होतारं दिवोदासिः राज्ञः पुत्रो दैवोदासिः परुच्छेपो नाम राजर्षिः इदमादि द्वे सूक्ते अग्निदेवत्ये
परुच्छेपो नाम राजर्षिर्दृष्टं प्राग्वेदिपे इत्यस्यात्यष्टिः छंदसा व्याप्तं अत्यष्टिरित्यत्यष्टिरित्युक्तं तत्र पारुच्छेपे अतिधृतिः ष
ष्ठी सहिता अर्थ इत्येषा षट्सप्तत्यक्षरा पारुच्छेपमात्यष्टमित्यसत्यस्मिन्नूनता देशे त्रिष्टुप्त्वं स्यात् बहुशाउक्तो वगुरुत्वं स्यात् तु
सर्वमित्यसति प्रकृत सप्तमे आवरुणं त्वत्यलिंगोक्त देवते अंत्या त्रिष्टुप् विष्टजगती त्वं स्यात् अयं जायतेत्युष्टो मनुषा परुच्छेपो
त्यष्टिरग्निः पत्न मेकादश पञ्चं देवी प्रमावोति शाकर्यावष्टिरंत्या रथमिंद्रं षष्ठी प्रनदो वे यमित्यैंद्री ऐंद्री वीत्यण् ओ गुणः ङी
प् प्रमावो अस्मिइतिं द्वे अतिशाक्वर्यौ षट्यक्षरा पाहिनई इत्यत्यष्टि अवेः सर्वतोक्ति मत्वादित्ये केङीप् अत्यैंद्र्या हीत्यादिपर
रूपत्वं समिधाग्निं दुवस्यते तृष्टुभ्वाणि नइति यथा परुच्छेपो त्यष्टिरिंद्रः एंद्रया हिद शांत्या त्रिष्टुप् उपनः दशमी त्रिष्टुप् १८

137
1916

परुच्छेपोत्यष्टिरिंद्रः त्यावर्यंग युवंतमिंद्रापर्वतानार्द्वः मघवन् युवंतमिंद्रापर्वतेत्यर्धर्च इंद्रा पर्वतदेवत्यः इंद्रश्च पर्वतश्चे
ति देवता द्वंद्वे चेत्यानङ् अण्या दित्यृत्विः उभयपद वृत्ति श्छंदो बह्वावात् परुच्छेपोत्यष्टिरिंद्रः उभेस पादौ त्रिष्टुप् तिस्रो
नुष्टुभा गायत्री धृतिरष्टिः पुनामि त्रिष्टुबेका अथतिस्रो नुष्टुभः अथ पिशंगभृष्टिमिति पंचमी गायत्री अथा वर्महइति
धृतिः द्वासप्तत्यक्षरा वनोतिहीत्यंत्यष्टिः अनुक्तेरिंद्रः परुच्छेपः आत्वायद्वा यव्यत्वं त्याष्टिः इदमादि द्वे सूक्ते वायुदेवत्ये
अंत्यास्टिः आदितः पंचात्यष्टयः परुच्छेपः प्रथमातिक्रमे हेत्वाभावादादेरिति स्पष्टार्थः स्तीर्णा नव चतुर्थ्या द्याः पंचैंद्राः
श्चो पान्ये अष्टी वर्हिः चतुर्थ्याः पंचैंद्र देवत्याः चकारात् द्वायव्यः उपांत्ये सप्तम्यष्टम्यो अष्टी शिष्टाः सप्त अत्यष्टयः आदित
स्तिस्रः अंत्या चवायव्यः उपांत्ये सप्तम्यष्टम्यो अष्टी शिष्टाः सप्त अत्यष्टयः आदितस्तिस्रः अंत्या चवायव्यः अतिवायो
सन इति द्वे परुच्छेपः प्रस्तुत सप्तमे मैत्रावरुणं त्वंत्ये लिंगोक्तदेवते अंत्या त्रिष्टुप् ध्येषं इदमुदरं चेद्वे सूक्ते मित्रावरुणदेवत्ये
दीर्घाच्च वरुणस्येति अणि उत्तरपद वृद्धिनिषेधः अन्यत्र दीर्घत्वं अंत्ये षष्ठी सप्तम्यो स्वसामर्थ्य प्रतिपादितं देवतायुक्ते
सप्तमी त्रिष्टुप् शिष्टा अत्यष्टयः पारुच्छेपं सर्वमात्यष्टमित्यत्र सर्वग्रहणाभावात्र शिष्टानां जगतीत्वं आशंकनीयं पा
रुच्छेपः ऋतुमन्त्वमिति शाक्वरं आयातं अस्मिन्सूक्ते ऋचामस्ति स्वस्त्वचं सूक्तमित्युच्यते षष्ठ्यक्षरात्यति शाक्वरी
तस्येदम णि वृद्धि रुत्तरपद वृद्धिश्छंदसी मित्रावरुणौ परुच्छेपः प्रप्र चतुष्कं पौष्णं पूष्णः चतुष्कं चतुर्णां संख्याया अ
तिशदंतायाः कन् पूषदेवत्यं अत्यष्टिः परुच्छेपः अस्तुश्रौषट्कं एकादश वैश्वदेवी मैत्रावरुणाश्विन्यस्तिस्रो ऐंद्र्याग्ने
यी मारुत्यैंद्राग्नी बार्हस्पत्या वैश्वदेव्यंत्या त्रिष्टुप् पंचमी बृहती वैश्वदेवमेत पुरः आद्या वैश्वदेवी अथ मैत्रावरुणी अ
थ तिस्र आश्विदेवत्याः ऐंद्री षष्ठी सप्तम्याग्नेयी अष्टमी मारुती नवमी ऐंद्राग्नी दशमी बार्हस्पत्या एकादशी वैश्वदेवी
अंत्या त्रिष्टुप् पंचमी बृहती अन्या अत्यष्टयः परुच्छेपः वैश्वदेवमेतत्सूक्तं न हि मैत्रावरुण्यादि बार्हस्पत्यं ताः प्रत्यृचदेव
तानिर्देशाः किमर्थमित्याशक्य परिहारत्वेन परस्मा चेति वैश्वदेवः अग्निरुक्थ्यधिकामनु वैश्वदेवः वैश्वदेवं होति सोच्य

सर्वा॰ भा॰

१९

मानवैश्वदेवस्यार्थमाह एवमन्यासामपि सूक्तप्रयोगे वैश्वदेवत्वं सूक्तभेदप्रयोगे यल्लिंगं सा देवता अन्यासां अन्यदेवतानां
संबंधिनीनामप्यत्रांसूक्तप्रयोगे सूक्तरूपविनियोगे सति अन्यत्राप्येवं वैश्वदेवत्वं वेदितव्यं सूक्तभेदप्रयोगे यल्लिंगं विनि
युक्तं याकृत्स्नार्थत्वेन पृश्निप्रश्नादित्या सा तस्य देवता अन एभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवत्वमिति सूक्ते त्रविहिते सूक्तविनियोगे
सौमदेवत्वमिति एभिर्वैश्वदेवमित्यादि न एवास्मिन्नर्थे वा व्येतत्तनं बहुदेवत्यदेवता साह वर्यादनुक्रमण्यनुकरणे चेत्या
ह अन्यधिकारा निरुक्तः वेदिषदे सप्तोना दीर्घतमा ओचिथ्य आग्नेयं तु द्वित्रिष्टुबंतं नु त्रिष्टु रुशमीला प्रियधामा याश्चेद
शा दीर्घतमाः कृश्यपः उचथ्यपुत्राः उचथ्याद्य्ययण इदमादिह्वे सूक्ते अग्निदेवत्ये द्वित्रिष्टुबंतं तु द्वित्रिष्टुभावंते यस्य तत् इदचोत
रंच त्रिष्टु रुशमीला पृक्षोशि आजगत्यपवाह: दशदशानि जगत्यः चक्रिस्थानत्त सप्तोनेत्येव द्वित्रिष्टुबंतं आग्नेयं आदितएका
दश जगत्यः दीर्घतमाः समस्य आप्रिय आनुष्टुभं मंत्र्यैंद्री अग्ने सप्तोनेत्येव एतेनान्यान्युक्त देवतानीत्युक्ते इध्माद्यदे
वताः आनुष्टुभं अनुष्टुप् छंदस्कं सूक्तं इंद्रदेवसात्र योदशीम नाराशंसी तनूनपायुक्तमिदं आप्र इत्युक्ते आप्रशब्दो कोद्दि
तनूनपाद्वर्ज इति ॥ दीर्घतमाः प्रतस्य सोमवद्यावाग्नेयं तु तत्रिष्टुबंतं नव्यसी तु तनुद्यादि सूक्ते तु द्वे नव षष्ठि नु तदिति
इदमादीन्यष्टसूक्तान्यग्निदेवत्यानि अष्टाविंतिवा व्येला घवाय तु नदित्युक्तं ह्ववस्मरत्वे समेपिमा आधिक्या नु तदिति हि
मात्राः सा ध्यात्विन्तः अथेति चतस्रः अष्टाविंशति पंचकिं च तु तदित्यसति आग्नेयानीति स्यात् तु गुणः त्रिष्टुबंतं अष्टमी
त्रिष्टुप् आदितः सप्त जगत्यः दीर्घतमाः एतिस पञ्जा गतं महो नामसाव जगत्याग्निर्दीर्घतमाः तं पृच्छत पंचास्यात्त्रि
ष्टुप् सनगाम पंच अंत्या पंचमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः अग्निर्दीर्घतमाः त्रिमूर्धानं पंचेत्येव सप्तरश्मिं त्रिष्टुप् दीर्घ
तमा अग्निः कथा पंचेत्येव त्रिष्टुप् दीर्घतमा अग्निः मथीत् पंचेत्येव यदी त्रिष्टुप् दीर्घतमा अग्निः महः स वै राजं १९
पंचेत्येव रायः विराट् छंदस्कं दशकास्त्र यो विराळेकादशकाचेत्युक्तं अग्निर्दीर्घतमाः पुरु त्वं मोष्णिहां ता दाश्वान्

139
1916

तृत्वमुक्तं उष्णिक् छंदस्कं दीर्घतमा अग्निः मित्रं नत्वं मैत्रावरुणं हि आगतं मैत्रावार्पेन एतदादीनि त्रीणि सूक्तानि मैत्रा
वरुण देवत्यानि आद्या मित्रदेवत्या नवाप्ति जगत्यः दीर्घतमाः युवं स प्तावस्त्राणि त्रिष्टुप् मित्रावरुणौ दीर्घतमाः यज्ञामहे
चतुष्कं यांमहः चतुर्कं च त्रिष्टुम्मित्रावरुणौ दीर्घतमाः विष्णोः षड्वै ष्ठवंहि नुकं इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि विष्णुदेवत्यानि
त्रिष्टुप् दीर्घतमाः प्रवो आगतं वंद्रश्वा षस्त्वत्रः षक्रित्येव पातमंधसः इदमादिह्वे सूक्ते जगती छंदस्के अत्रादितस्तिस्र
ऐंद्र्यः वर्कराद्विष्णव्य उत्तरतृतीयं वैष्णव एव दीर्घतमाः भवपंच मित्रोन विष्णुर्जगती दीर्घतमाः अबोधि षळाश्विनं
त्वंत्ये त्रिष्टुभौ इदमादिह्वे सूक्ते आश्विदेवत्ये पंचमी षष्ठ्यौ त्रिष्टुभौ आदितश्चतस्रो जगत्यः दीर्घतमाः वसूअंत्यानुष्टुप् षष्ठि
येवरुद्रा सुइति प्रगत्सं पद्यनुष्टुप् दीर्घतमा आश्विन्त्रिष्टुप् श्विनौ प्रद्यावा पंच द्यावापृथिव्यायं तु आगतं तु यज्ञैः इदमादिह्वे सूक्ते
जगती छंदस्के द्यावापृथिवीदेवत्ये दीर्घतमाः ते हि पंचेत्येव द्यावापृथिवी दीर्घतमा जगती द्यावापृथिवी किमुश्रेष्ठः
षकृ नांभवं त्रिष्टुबंतं चतुर्दश किं यविष्ठः ऋभुदेवत्यं अंत्या त्रिष्टुप् आदितस्त्रयोदश जगत्यो दीर्घतमाः मानो द्वयधि
कात्र स्तुतिस्तुस्ती षष्ठ्यो जगत्यो मित्रः द्वाविंशतिः अनेन चोत्तरेण सूक्तेनाश्वमेधिकोश्व स्तूयते कुतः षड्विंशतिर
स्य वं रूप इति वामानो मित्र इत्यावं पत तमवस्थितं भुषा करणाय यदं कंद इत्येकदशभिस्तौतीति द्वे सूक्ते दर्शनानु
भश्वस्तुति रिति करणाक्लिन तृतीयावा षष्ठ्यौ जगत्यौ विंशतिस्त्रिष्टुभः दीर्घतमाः यदक्रंदः सप्तोना प्रथमं त्रयोदश
दीर्घतमाः १२ त्रिष्टुब्वर्श्वस्तुतिः अस्य द्विपंचाशदन्यस्तत्र वन्वेन तेन्यायो द्यापन प्रश्न प्रतिवाक्यान्यत्र प्रायेण ज्ञानमो
क्षाक्षरप्रशंसा च पं च पादं सा कं आनांयज्ञः च वेयं सविशिष्टं सप्तार्धगर्भा गोरिति जगत्य एतद तं नु वैश्वदेवं तस्याः समुद्रा
इति वाचः समुद्र आ गोक्षरं सा प्रस्तार पंक्तिः शाकमयमिति शाकधूममुक्षाणं पृश्निमिति सो मस्त्रयः केशिन इत्यग्निः सू
र्यो वायुश्च केशिनश्चत्वारि वाग्वा वइंद्रं मित्रं सूर्यो द्वादशेति संवत्सरं संस्थं कालचक्रं वर्णनं यस्मै सरस्वत्येय जेन सा
ध्येभ्यः परानुष्टुप् सौरी पर्जन्याग्निदेवता वा त्या सरस्वते सूर्यो यवा अस्य वामस्य द्विपंचाशत्तद्द्विपंचाशत्तु विभाषा

सं॰भा॰ २०

चत्वारिंशत्प्रश्नानां सर्वेषामित्यात्मविकल्पने अन्यस्तुतिः स्तवो यस्मिन्सूक्ते तदन्यस्तवं एतत्सूक्तमन्यस्तवं अन्यदृक्तं अन्य
त्सूक्ते यत्तत् अन्यस्तस्तानि यानि त्वविशेषस्तु शंसन यो भस्वेन दृष्टं आश्व्यादिभिर्योगत्वात् एतत्सूक्तं प्रयोगवाहु
ल्येन तत्संज्ञायां स्थापन प्रश्न प्रतिवाक्यान्यत्र संगतिः सत्रायः उत्थाप्यं तेषेन तत्संज्ञायां स्थापनं अविविक्त्वानि तितः प्रश्न
पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्या इत्यादि प्रतिवाक्यं इयं वेदिः पर इत्यादि ज्ञानमोक्षाक्षरे प्रशंसा चात्र प्रायेणास्ति ज्ञानमोक्षा
क्षराणां प्रशंसा चात्र कचिदस्तीत्यर्थः तत्र ज्ञानप्रशंसाय ईं चकारेत्यादि मोक्षो ब्रह्मसाक्षात्कारः तस्य प्रशंसा अप
श्यं गोपामित्यादि अक्षरं अक्षरं न क्षरतीति क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते अक्षरं ब्रह्म परममिति गीतोप
निषच्छ्रुतेः तस्य प्रशंसा द्वा सुपर्णेत्यादि पंचपादं सार्कं नानां यज्ञाय चेयं मधि इंद्र सप्तार्धगर्भा गौरीर्मिमाय निषदं
गत्यः शिष्टास्त्रिष्टुभः एतदंतं गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षतीत्येतदंतमिति सूत्रे वैश्वदेवनिविद्धानात् अस्य वामस्य
पलितस्य होतुरिति सलिलस्यं दर्पन मस एक चत्वारिंशतमिति अथ तस्याः समुद्रा इत्यादि वा चलक्षणं देवतानां दर्श
यति अधिविक्षरंति इति द्वादशी स्यर्थं वा चः समुद्रा इत्युक्ताः शा चौ तस्य आपो क्षरं ततः क्षरत्क्षरमित्यत्राक्षर शब्दे
नाप उच्यंत इत्यर्थः तेनार्धर्चो वाग्देवत इत्यः द्वितीयोऽर्धर्चो देवत्यः सा तस्या इत्यादिका ऋक् प्रस्तारपंक्तिः आद्यो
वेत्य स्तारपंक्तिः इति उक्तं आदितो द्वौ द्वादशकौ परतो द्वावष्टकाविस्यर्थः शकमयमिति शकमयं धूममारादपश्यमि
त्यर्धर्चेन शकधूम इति उच्यते उक्षाणं पृश्निमपचंतेत्यर्धर्चेन सोम इत्युच्यते शकमयमित्यस्या ऋचः शकधूम
सोमा देवते उच्येते त्रयः केशिन इत्यग्निः सूर्यो वायुश्च केशिन इत्युक्तं तेन तस्या देवता अग्निः सूर्यो वायुश्चेत्येवमि
त्ये पुनः केशिन इति वचनं एषां केशिशब्दार्थसंज्ञाचकर्त्ताः केशिन इत्यर्थः चत्वारि वाग्वाचः चत्वारि वाक्परिमितेत्य
षा वाचंस्तौति तादर्थ्ये ङे त्यावाग्देवत्या इंद्रं मित्रमित्येषा इंद्रं मित्रं ऋक् दृष्टानि यानमिति द्वे सूर्यदेवत्ये सूर्यदेवत्यादणाडी
षु सूर्यागस्त्यो यः स्त्रिवस्योर्बीनि यलोपः अचिषणं द्वादशेति संवत्सर संस्थ कालचक्रवर्णनं द्वादश प्रधय इत्यनयासं
वत्सरात्मना समह तः कालचक्ररूपेण वर्णते संस्थ इति अतश्चोपसर्ग इति कः यस्ते सरस्वत्ये यस्ते स्तन इत्यनया सरस्व २०

तीं स्तूयते तादर्थ्ये ङे यज्ञेन साध्येभ्यः यज्ञेन यज्ञमिति साध्याः स्तूयंते तादर्थ्ये ङे परानुष्टुप् सौरी समानमेतदि
त्येषानुष्टुप् छंदस्का सौरी सूर्यदेवत्या पर्जन्याग्निदेवत्या वा पर्जन्यश्चाग्निश्च अंत्या सरस्वते सूर्या यवा दिव्यं
सुपर्णमिति सरस्वान् सूर्यो वा देवता चतुश्चत्वारिंशत् त्रिष्टुभः कया पंचोना संवादस्तृतीयाद्युजो मरुतां वा
क्यं मंत्यस्तु चागस्त्यस्य चतुर्विंशाद्ये इंद्रस्य द्वादशी च मरुत्वानिंद्रो देवता पंचदश शुभा संवादः केषां आगस्त्येंद्रम
रुतां संवादः संस्तृ प्रथमा प्रथमं तृतीया पंचमी सप्तमी नवम्यौ मरुतां वाक्यं त्रयोदश्यास्तिस्र आगस्त्यवाक्यं शि
ष्टा युजः आद्या एकादशी इंद्रस्य वाक्यं संवादेषु सर्वेषु सऋषि वाक्यं तत आत्मस्तवेषु यऋषिर्देवता सैवोच्यते
तेन वाक्येन यः शंस्या देवता तत्रेति देवतानुक्रमण्युपदेशात् यानि तोच्यते सा देवतेति स्वयसूक्ते चागस्त्येंद्रमरुतां
सर्वेषां देवतात्व प्राप्त आह मरुतां स्त्विंद्रो देवता मरुत्वं तु दिह तद्धानिंद्रो देवतास्य सूक्तस्य तृतीयादिराद्या मा सूदि
ति तुशब्दो विशेषार्थः तद्दर्शयति गुणो हि पंच श्रूयते मरुदगस्त्यदेवतात्वं मा भूदिति वृत्तिरूपश्चेति विशेषः त्रिष्टु
प् छंदः यस्य वाक्यं स ऋषिरिति पूर्वोक्ता परिभाषा या पूर्वोक्तं देवतानुक्रमण्यात्र चकार एव सर्वत्र ऋषयः ११
तन्वगस्त्यो मारुतं हि दित्रिष्टुबंतं मित्रावरुणं पंचोनेत्येव वीतामम आगस्त्यो नाम मैत्रावरुणः कुतः वक्ष्यमाणत्वात्
इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि मरुद्देवत्यानि द्वे त्रिष्टुभावेतयस्यतत्सूक्तं द्वित्रिष्टुबंतं शेषास्त्रयोदश जगत्यः अथागस्त्य
गोत्रं वक्तुमिच्छति मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कुंभे रेतोऽपतत् ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजाये
तां मित्रश्च वरुणश्च देवता द्वंद्वे चेत्यानङ् नलोपः उर्वशी चेति अथादिशः सदीक्षासंकल्पोक्तः इंद्रयज्ञार्थं दीक्षणीये
ष्टिं कृत्वा तस्थयोरुर्वशी उरुणाद् या अभूद्याघोया पिष्यात्रसृष्टिस्तयापृषोदरादि बदर्याश्रमनिवासिनाभग
ता नारायणेन समाधिभेदार्थं इंद्रप्रेषितअप्सरसां क्रीडार्थमात्मीयोपदेशात्सृष्टाहि इति ह्यासविद आहुः अप्सरसं स्वर्ग

०भा०
२१

स्तौ कृतवान्योषितं यदृच्छया गतवांस्तस्याः समाममवलोक्य स्थितयो रेतः सुस्कं वसतीवर्यास्थ जलधारणकुंभेपतत् वसतेः किन्
हृदिकारादिनिङीप् वसतीरात्रिः छंदसित्वनिपातनंवेति मत्वर्थे वनो रश्वेति ङीप् रश्चांतादेशः वसीति वरीतिइदमर्थे अण्
आदिरश्विः ततः कुंभान्महाघटात् जायमानौ जनी प्रादुर्भावे अनुदात्तेतान्नलङ् आतां झा जनोजजङ् ङित्वाद्गमो ङि
तइति आकारस्य इयु लोपो व्योर्वलि इति यलोपः आदुणः प्रादुर्भूतावित्यर्थः हृयेजायीयेसूक्तेनुक्रं थैनासंप्रवक्ष्यते तेना
गस्त्यमैत्रावरुणि त्वंसिद्धं तथा सप्तममंडलस्य इह वसिष्ठस्यच प्रसंगान्मैत्रावरुणित्वं सिद्धमुतमितिवेदितव्यं सहस्रमे
कादशार्धेन्द्री नइंद्र त्रिष्टुबगस्त्यः इंद्रदेवत्या द्या अन्यामारुतीदश यज्ञायज्ञादशत्रिष्टुबंतं वःसमना अंतेत्रित्रिष्टु
भः आ या मप्त जगत्यः अगस्त्यो मरुतः महाष्टो द्वितीया विराट् त्विन् अगस्त्यस्त्रिष्टुबिंद्रः अयुज्मंत इति द्वितीया वि
राट् दशार्क चतुष्टयमुक्तं न नूनंपंचागस्त्येनेंद्रह विषि मरुतामुधत इंद्रागस्त्ययोः संवादेऐंद्र स्तत्राद्यास्तृतीयाचेंद्रव
क्यं चतुर्थ्यादौ बृहती तिस्रोनुष्टुभः अस्ति यजमानेनागस्त्येन ऋषिणा ऐंद्रे हविषि इंद्राय निरुप्ते हविषि मरुता
मर्थे मरुद्भ्य इत्यर्थः उद्यते होतुमुत्क्षिप्ते सति इंद्रागस्त्ययोः संवाद इंद्रपरिदेवनात् छमनयोर्योग रूपवाक्यरूपत्
तदुक्तं निरुक्ते अगस्त्य इंद्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सांचकार स इंद्र एत्य परिदेवयांचक्रे न नूनमस्तीनोश्वइ
ति ऐंद्रः इंद्रदेवत्यः इंद्रवाक्यस्यागस्त्यदेवत्वं निवृत्त्यर्थं सिद्धं अस्य परिवादशांत्येद्यास्तुभीयमभूत् ऋष
निहि यत्कयाशुभीयमेतेन हवा इंद्रो गस्त्यो मरुतस्ते समजानतेति तत्र संवादे आद्यो तृतीया चतुर्थ इंद्रस्य
वाक्यं अगस्त्यस्येतन्याः आदौ बृहती तृतीयो द्वादशाक्षरः इतरे ष्टकास्त्रयः तिस्रोनुष्टुभः अनुक्तरं त्या त्रिष्टुप्
अगस्त्यस्य वाक्ये ऋषिरिंद्रस्य वाक्ये सर्वत्र इंद्र एव देवता पतिवः पभा रुतं तु चतस्रोत्साम रुत्वतीयाः एनो २१
इदमुत्तरं चद्वे सूक्ते मरुद्देवत्ये अंत्याश्वनस्व इंद्र मरुद्देवत्यः मरुत्वां इंद्रस्त्विंद्रो देवता मरुत्वांस्त्विंद्रो देवते
तिदर्शनात् प्रायेणेंद्र इति च आदितो द्वे मारुतौ त्रिष्टुबगस्त्यः चित्रस्तृचं गायत्रं वो अस्तु तृचं सूक्तं अग

143/1916

स्त्यो मारुतस्त्रिस्त्रोपि गायत्र्यः गायत्रस्तोता साम त्रयोदश अगस्त्य इंद्रस्त्रिष्टुप् त्वं राजा दश इंद्राय अगस्त्य इंद्रस्त्रिष्टु
प् मस्त्रिष्कानुष्टुप् संतु त्रिष्टुबंतं नाद्यास्कंधो ग्रीवी अपाय इदमादि द्वे सूक्ते अनुष्टुप् छंदस्के अंत्या त्रिष्टुप् सूक्ते अ
नुष्टुप्सं त्रिष्टुबंतं आनुष्टुभं त्वितिद्रो पाजगस्त्यपात्रः आद्यास्कंधो ग्रीवी द्वितीये द्वादशाक्षरः इतरे त्रयोष्टकाः तत्रेंद्रुरि
ति सूक्ते तरंके तृतीयस्यो द्वादशाक्षरत्वं अगस्त्य इंद्रः मस्तिनः षळित्येव वृत्त्यइष्ट्ये अगस्त्यो नुष्टुप् अंत्या त्रिष्टुबिंद्रः आ
तपर्णिप्राः पंच दृषभः अगस्त्यस्त्रिष्टुबिंद्रः षष्ठस्याः पंचेत्येव तइंद्र अगस्त्यस्त्रिष्टुबिंद्रः पूर्वीः षड्जायापत्योर्लो
पामुद्राया अगस्त्यस्य चद्वाभ्यां रत्यर्थं संवादं श्रुत्वां तेवासी ब्रह्मचार्यंते बृहत्यादी अपश्यत् अहं शरदः जा
यायाः पत्युश्च कपोर्लोपामुद्राया अगस्त्यस्य च संवादमाद्यं दृचद्वयं सपत्न्यं रति प्रयोजनं अंतेवासी अगस्त्यशि
ष्यो ब्रह्मचारी श्रुत्वा अंत्यं दृचमपश्यत् ततः श्चायो दृचः अगस्त्यभार्याया लोपामुद्रायाः द्वितीयो गस्त्यस्य च
तृतीयो ब्रह्मचारिणः तत्र पंचमी बृहती शेषाः पंच त्रिष्टुभः रतिर्देवता मा हिषद्रसूत्येते नमृषेति दृचस्यागस्त्य
ऋषिः लोपामुद्रा देवता प्रथमदृचस्य लोपामुद्रा ऋषिः सैव देवता इमन्विति दृचस्यागस्त्यशिष्य ऋषिः सोम
देवत्या द्वितीयागस्त्यदेवता युवोर्दश्चाश्विनं च इदमादि पंचसूक्तान्याश्विदेवत्यानि अगस्त्यस्त्रिष्टुबश्विनौ क
दुतव गृंष्टो अगस्त्यस्त्रिष्टुबश्विनौ अभूदिदमष्टौ षष्ठ्यंत्यत्रिष्टुभौ वयुनं अंष्टो अववित्थमिति षष्ठीतद्वांतग
ता स त्या विष्टुमी द्वौ त्रिष्टुभौ शेषा जगत्यः अगस्त्यो श्विनौ तं युञ्जाथां पट्र मनसः अगस्त्यस्त्रिष्टुबाश्विनौ ३२ ता
वां षळित्येव आद्या अगस्त्यस्त्रिष्टुबश्विनौ कतरैकादश द्यावापृथिवीयं पूर्वा द्यावापृथिव्योदेवते अगस्त्यस्त्रिष्टु
प् आ नो वैश्वदेवं एकादशेत्येव इत्यादिभिः अगस्त्यस्त्रिष्टुप् पितुं नु स्तोषं एकादश गायत्रं त्वाद्यानुष्टुबाद्या तृतीया त्येपंचम्या
द्याश्च तिस्रोनुष्टुभांत्या बृहती वा स्तोषं एकादशेत्येव इदमुत्तरं च द्वे सूक्ते गायत्र्यो आद्यानुष्टुप् गर्भा आद्यः पंचकृत्स्या

स०भा०
२२

ष्टकाअनुष्टुपूगर्भेसूक्तं तृतीयापंचमीषष्ठीसप्तमीएकादशीपंचैताआनुष्टुभः कृहत्संस्तापि वाभवेत् अभस्तुतिः अग्नम
स्यादेवनेत्यर्थः अगस्त्यः समिद्धआप्रियः एकादशैवेव अथ अग्नीसूक्तेकदेवता: गायत्रीअगस्त्यः अग्नेनयाश्चत्वा
ग्नेयं कत्पणा अगस्त्यस्त्रिष्टुबग्निः अनर्वाणंबार्हस्पत्यं अष्टाविंशेव वृषभं बृहस्पतिदेवस्यमगस्त्यस्त्रिष्टुप् कंकतः
पीकशीपनिषद्पणमौरमानुष्टुभंविषशंका वानगस्त्यः माष्टवीद्वाभ्यामास्तिसोमहापंक्तयोमहाबृहतीव नक
कनः उपनिषदित्युक्तार्थं आनुष्टुभमनुष्टुप् छंदस्कं अमण्यानिसूर्यस्यात्रदेवता अमृणसूर्यमितिप्रान्ते उत्तरपद
वृद्धिश्छांदसी विषशंकावान् शंकामर्षं शंकाविनंरूमयथामितिनेषुह कुश्छंदः विपरीतअगस्त्यः प्राब्रवीत्
त्रैलोक्यारणंहतवान् विषदीपनिवन्यर्थं नकेवलंगदादेन् दशम्याद्याः सर्वेविषमितितिस्रोमहापंक्तयः अष्टौ
सप्तकः षट्कीदशकोनवकश्चेतिमहापंक्तिरित्युक्तं अथत्रयोदशीनवानामितिमहाबृहती चत्वारोष्टकाजागतश्च
महाबृहती पंचमीद्वादशाआपद्वितीयतृतीयचतुर्थपादानां अष्टाक्षरत्वं व्यूहेन शेषाद्वादशआनुष्टुभः चैसर्थः
यान्निर्णितं मंडलंसमाप्तंप्रथमंत्विति १३ अथद्वितीयंमंडलं व्याख्यातुंतद्दृष्टर्जन्मनीतिहासकमाह अथांगिर
सः शौनहोत्रोभूत्वा भार्गवःशौनकोभवत्सोगृत्समदो द्वितीयंमंडलमपश्यत आंगिरसकुलेशुनहोत्रपुत्रोभूत्वायज्ञे
असुरैर्गृहीतोमुक्तः पश्चादिंद्रेणोक्तः गृत्समदनामभृगुकुलेशौनकपुत्रोभवत् सद्वितीयंमंडलमपश्यत् शौनकेना
पीदमुक्तं सप्येणानुक्रमण्येहित्वमग्नइतिगृत्समदः शौनकोभृगुतांगतः शौनहोत्रः प्रकृत्यातुसआंगिरसउच्यते
व्याख्यातिमकथाश्च शौनकाचार्यवर्णिते एतच्चसूत्रमसत्यपवादस्यैवनगृत्समदस्यार्षित्वमथ त्वमग्नेजागतंतु षोड
शोत्यंच पुत्रिः इत्यादिदृष्टसूक्ते जागतीछंदस्कं मंडलादिषाग्नेयमैंद्रादिति आश्वभीहवीयादग्निर्देवतागृत्समदः
यज्ञेनसप्तोनाच्चयोदश्यच्च धर्मगृत्समदोग्निर्जगती समिद्धएकादशाप्रसप्तमीजगती अग्निःआप्रमितिवचनं स
नाराशंसं तनूनपाद्वर्जितएकादशानितुनराशंसीत्वनूनपातीसुक्तं दैव्याहोतारेतिसप्तमीजगती शेषास्त्रिष्टुभः
गृत्समदः कृतेनवसोमाहुतिभार्गवोह च:कत्योसानंसोमाहुतिर्नामभार्गवः भृगुवंश्यः इत्यादीनिचत्वारिसूक्ता २२

निदर्शं त्रिष्टुबग्निः होताष्टावानुष्टुभं अजनिष्ट अग्निःसोमाहुतिः इमांमेगायत्रंहि अग्ने अष्टावित्येव सो
माहुतिरग्निः इत्यादीनित्रीणिसूक्तानिगायत्राणि श्रेष्ठंयविष्ठ सोमाहुतिरग्निर्गायत्री वाजयन्निवत्वा
नुष्टुप् षळित्येव नूरथान् गृत्समदःपंचगायत्र्यःषष्ठ्यनुष्टुबग्निः निहोता षळित्येव गृत्समदस्त्रिष्टुब
ग्निः जोहूत्रः षळित्येव अग्निः गृत्समदस्त्रिष्टुबग्निः श्रुधिसेकद्वंविराट्स्थानमृतस्यां सेकाविंशतिरेकैयु
क्ताएंद्रमित्याग्नेयविध्यर्थविशउत्थानछंदस्कं अंत्याएकविंशीत्रिष्टुप् कृतेविनाच्चजसून्यस्यायाछंदोव
शावाछंद एवंवा अन्याशादिनरत्तंइतिखलु गृत्समदःयोजातःपंचानां एवंपंचदश गृत्समदस्त्रिष्टुबिंद्र
कृतुमपोनांत्यात्रिष्टुप् सघोनकृतुरिति इत्स्वमहूतिषावो अंत्यात्रिष्टुप् आदितोद्वादशाजगत्यः गृ
त्समदइंद्रः अध्वर्यवोद्वादशाभरत गृत्समदइंद्रस्त्रिष्टुप् प्रषदश गृत्समदइंद्रस्त्रिष्टुप् प्रवोनुवांत्यात्रि
ष्टुप् मनाअंत्यात्रिष्टुप् अष्टादौजगत्यः गृत्समदइंद्रः नदर्त्समेद्विंत्रिष्टुबंतं नवेत्येव नव्यं सप्तादौजगत्यः
अंत्येद्वेत्रिष्टुभौ गृत्समदइंद्रः प्रातः नवेत्येव रथःगृत्समदस्त्रिष्टुबिंद्रः अपायि नवेत्येव अस्यगृत्सम
दस्त्रिष्टुबिंद्रः वयंतेनवेत्येव गृत्समदस्त्रिष्टुबिंद्रः विश्वजिनेषट्त्रिष्टुबंतं धनजिते पंचादौजगत्यः
अंत्यात्रिष्टुप् गृत्समदइंद्रः त्रिकद्रुकेषु चतुष्कमेष्या घतिशाक्करमंत्याष्टिर्वा महिषः चतुष्कंचतुर्ऋचं अ
ष्यादि अष्टिरादिप्रथमाअस्मिन्नतत् अतिशाक्करंस्यंअतिशक्करी छंदसितुभवति उत्तरपदवृद्धि
रणिछांदसी चतुर्थ्यष्टिरिति शाक्करीवाव्यूहेनष्टित्वंश्रुतिदर्शनादिकल्प्यः गृत्समदइंद्रः गणानामेकोनाब्र
ह्मणस्पत्यंबार्हस्पत्यास्तद्दृष्टलिंगाः पंचदश्यैसत्रिष्टुभौ गणपतिंएकोनविंशतिः ब्राह्मणस्पत्यं इद
मादीनिचत्वारिसूक्तानि ब्राह्मणस्पतिदेवत्यानि बृहस्पतेदेवनिदइत्यादिदृष्टबृहस्पतिशब्दात् बृहस्प
तिदेवत्याः पंचमीवांत्येत्रिष्टुभौ शिष्टाश्चजगत्योगृत्समदः समांषोळशांत्यात्रिष्टुप् द्वादशीचसेंद्रीच

145
1916

स०भा० २३

अविद्धि अंत्यात्रिष्टुप्द्वादशीचत्रिष्टुप् शिष्टाश्चनुर्दश जगत्यः मैंद्रीचद्वादशीद्रदेवत्या ब्रह्मणस्पतिदेवत्याचगृ
त्समदो ब्रह्मणस्पतिः इंधानःपंचजागतंतु अग्निं इदमादिद्वसूक्ते जागते गृत्समदोब्रह्मणस्पतिः ऋतुश्चतु
र्थं इत्त चतुर्थंचतुर्थंचं गृत्समदो ब्रह्मणस्पतिर्जागतं इमागिरास्त्वषूना कूर्मोगृत्समदोहिवादित्येभ्यः स
प्तदश आदित्येभ्यः गृत्समदः पुत्रोकूर्मोनाम इदमादिषुसूक्तेषुत्रिषुगृत्समदेनविकल्प्यते अयंतुशावि
शिष्टत्वादनुवर्तितुंनेष्टगृत्समदः द्रष्टाएवच आदित्येभ्यः आदित्यदेवत्यंत्रिष्टुप् इदमेकादश वारुणंमुप
त्वादुःस्वप्ननाशिनी कवेः वरुणदेवत्यं कूर्मोगृत्समदोवात्रिष्टुप् धृतव्रताःसप्तवैश्वदेवं आदित्याः कूर्मोगृ
त्समदोवात्रिष्टुप् ऋतमेकादशजगत्यंतंषष्ठ्यैंद्रासोमीसरस्वतीत्वमितिसारस्वतोर्धर्चोयोनोबार्हस्प
त्यानंत्यौमारुती देवाय अदितोदशत्रिष्टुभः अंत्याजगती इंद्रासोमादेवत्याषष्ठी प्रहिक्रतुमित्याद्या देवता
इंद्रेत्यानउ उभयपदवृद्धिश्च सरस्वतित्वमस्मानित्यर्धर्चः सरस्वतिदेवत्यः सरस्व साअण् योनःसनुत्स
इत्येषबृहस्पतेनिस्त्वनः वंचःशर्धमित्येषामारुती इंद्रोगृत्समदः अस्माकंसप्तवैश्वदेवत्रिष्टुबंतं मित्रावरु
णा षळित्याद्वीजगत्यः गृत्समदः अस्यमेद्वोजागतंत्वनुष्टुतंद्यावापृथिव्येकादैंद्र्यो त्वाष्ट्र्यो वह्देहेराकासि
नीवाल्योरंत्यालिंगोक्तदेवता द्यावापृथिवीआदितःपंचजगत्यः त्रिस्रोंत्यानुष्टुभः आद्याद्यावापृथिवीदेवत्या
एकद्वाद्यः प्रथमपर्यायः एकप्राणाएकयोनइति तथायएकश्चर्षणीनामितिच द्वेद्वितीयातृतीयेंद्रदेवत्येत्वष्टु
देवत्येवनतः सिंधेष्येकादे इतिपदद्व पदं हशं कानिरस्त्यर्थं अन्यतरणात्स्थितमिति वेदशुक्रमण्यनुकरणं द्वेद्वे
राकासिनीवाल्याः राकामहमितिद्वेराकादेवत्ये सिनीवालीपृथुष्टुक इतिसिनीवाल्यौदेवत्ये अंत्याद्यागुरू
त्यादिगुंग्वादिपदुदेवत्यः गृत्समदः आतेपंचोनाशैंद्रं पंचदशापितः अ आदिमोक्षांतंफलंप्रासिध्येतुष्टेम २३
देगृत्समदाभिधानःत्रिष्टुप्छंदः पंचदशर्चैकर्चेमिषिक्तमंरौद्रमंत्रोतु माहात्म्यआतेपितर्थंयदिरौद्रंसूक्तं म
रुद्गणाः कीर्त्यंते द्वौ कीमंत्र त्रयोदश्यामाद्यामंत्रेचरुद्रंसर्वत्रचमारुतेस्तूयते किमि पानसाजोमरुतोनया

त्रमायेणेंद्रमरुतास्तत्रदृष्टे नेनरुद्रोमरुतांयःपितासीत् निपानसाजोमरुतः तेननिपानसाकुमरुतेनरुद्रः प्रायेणें
द्रस्यादिचमूत्रं तंत्रेणासंख्यातिशयानूक्तं तेषांतस्यापिसंख्यामेतनु हनिष्यतंदत्तंदत्रमन्यैः पुरंद्रंहता जुहु
मरुतोवर्धयस्ते प्रायेणेंद्रस्यादिसूत्रेचवान्यं रुद्रंचेतिखलुकिंनत्रनोक्तं भायप्रस्ताहो वळायार्थयेनात्र तस्मा
दंद्रे बहुशोयोगएषोनेंद्रेषुत्वल्पतीयोगयेषांइत्येषोर्थोवेदितव्यो हि नत्र कथंत्वक्षूमरुतांवैपितृत्वं जग
द्गुरोर्देवदेवस्य शंभोर्यथारुद्रोवैमरुतांपितासीत् तत्रेतिहासः प्रदर्श्यते शौनकेनोरस्कराख्रेर्वधार्थंदितिस्
गर्भंलभतेस्मत्युसतुः सुश्रूषमाणा किलतेमाहेंद्रोमायाविदामग्रणीरंध्रदर्शी प्रकीर्णकेशीचदितिप्रसुप्ता
मवेक्ष्यवज्रीत्यणुमात्ररूपः प्रविश्य कुक्षिंप्रविभेदगर्भंमारोदरोदेतिवदंस्तुगर्भं भित्वागर्भंनिर्गतेवैम
हिंद्रेप्रबुध्यामारोदितिस्मार्तरूपा अत्रांतरेत्वंतरिक्षेनदासीज्जगज्जनित्रीत्यखिलेशपत्नी वृषेंद्रमारुह्य
गिरींद्रपुत्रीकरेंदवंदीभिमन्यमाना नघाकुलेयंजपकुंडलोधैर्हिरण्यसंभूषितसर्वदेहा संसारवृक्षस्य
कुठारकेनशशांकरूढामणिमुंडितेन देवेन सार्धंकरामिल्थसंघैः सखीगणैश्चाप्यभिपूज्यमाना गर्भस्य
मातुश्चनदार्तनादंश्रुश्रावकाशागतायदृच्छया कृशांगना नामचलोस्यवृंदं कृपापारासाथहरंययावे व
ज्रेणभिन्नानिरूपाणिदेवखंडानिगर्भस्यतनूनिवापि सप्तापतेकेसप्तकृत्सेदनेनबहूनिखंडानिबहूनिसंति
एकैकमेषांलभतेशरीरंमदर्थमेतत्क्रियतांमहेश स्तुश्चैवसर्वेतरुणाः सदेवस्थयंकृतास्तेचपुत्राभवंतु
मारोवादोयभूत्सियोगतोवाख्यातास्तु लोकेमरुतस्तुनाम्ना सख्यंचतेरस्तुमहेश्वरस्यस्करेश्चतुल्यं
मरुतांमहेश नजेषतानापिकृनिर्धतेषांवैषोवयश्चैवसमानमेषां वृद्धिर्द्वित्वंयुक्तमेवंतवास्यानापिप्रा
तिश्चातुलांवैमहेश पादादिकेशांतमलंकृताश्चसर्वंत्वेतेसर्वमेतत्तममास्तु तथेतिदेवः प्रतिपन्नवाक्या
देव्यायथोक्तंप्रचकारसर्वं इत्थंतुसिद्धंमरुतांपितृत्वंजगद्गुरोर्देवदेवस्यशंभोः अथापरेवर्णयंतीतिहासं

143/1916

140761

सं०भा०
२४

यथा रुद्रो मरुतां पितासीत् इमां तु गो रूपधरां तु पृश्निं वृषाप्य सारमयन्महेशः अजीजनन्मरुतां पृश्निपुत्रास्तस्य पुत्रा अपि नैव ऋत्वः रौद्रे पुंस्तके संयमारुते पुरुधा दर्यं मन्यते नु त्वं तत्र भारावरामारुतं त्रिष्टुबंतं पंचोनेत्येव मरुतः आदौ चतुर्दश जगत्यः अंत्यात्रिष्टुप् गृत्समदो मरुद्देवत्वं उपेमपानमीयं पंचोनेत्येव असाक्षि अपोनपाजन्मयांपः अ पांनपाद्देवत्वं वरुणवाचिनोपि भपाउदस्यापांनप्रभवः प्रत्ययः सन्नियोगेन हि निपात्यते त्रिष्टुप् गृत्समदः तुभ्यं षळूनत्वं तु जागतं तु हिन्वानः षड्ढि स्येव इत्यादि द्वे सूक्ते ऋतुदेवत्ये जागते च ऋतुवती: सर्वत्रेत्युक्ते रिंद्रादि मित्रा वरुणांनादेवताः षट् प्रत्यृचं देवताः गृत्समदः १५ मंदस्वषड्ढि स्येव होत्रानु जागतं ऋनव्यं तत्रेंद्र विणोद सश्च तस्यः अश्विनौ पंचमी अग्निः षष्ठी ऐंद्रसस्य द्वादशाकस्य प्रतिसूक्तमृत्व्यत्वम्प्योसत्वं सामर्थ्यं द्वितीययोः सू क्तयो द्वादशास्वृक्षु निर्देशाः ऐंद्रेत्यादिशब्दैर्देवतानामृतत्वंपित्वाद्याचक्षे वार्त्तवीदर्शनात् अर्धर्चपादान्वयश्च तुर्थः तथा च सूत्रकारोप्यृतुयाजेषु द्वादश सूक्त इति तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठगा अप इति द्वादशेति गृत्समदः उदुष्य एकादश सावित्रं देवः सविता त्रिष्टुप् गृत्समदः स्मा वाणे वाष्टा वाश्विनं तत्तु त्रिष्टुप् गृत्समदः वायो सेंद्रा गायत्र्युक्ताः देवताः प्रउगेणाद्ये तु तत्र वैश्वेंद्र वायवी द्यावापृथिव्यो स्मस्त्वो हविर्धानो वान्तृतीयः पादो वाग्नेयं बिनमेतु तुभ्यं बृहतीत्वेयेते एकविंशतिः उक्ता देवताः प्रउगेण वायुः इंद्रवायू मित्रावरुणौ आश्विनौ इंद्रः विश्वेदेवाः सरस्वतीति प्रउगदेवता। मंत्राः क्रमेण देवता भवंतीत्यर्थः तत्राद्य देवतायास्तत्वक्षा कृत्वापवादमा ह आद्ये तु तत्र वैश्वेंद्र वायवीति तु शब्दो विशेषार्थः आद्ये तु तत्र वैश्वदेवत्येपादोयं च विशेषः तृचस्याद्ये यान् नीया ऐंद्रवायवी आदितो द्वे वायुदेवत्ये मित्रावरुणादि सरस्वत्यंताः पंचदेवत्याः अयं वां मित्रावरुणेत्यादि पंचतृचभाजश्च इत्येवं द्वादश गताः अंतस्तु यो द्यावापृथिवीदेवत्यः हविर्धानस्यएकदेवत्यो वा प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेत्यादि ब्राह्मणे सूत्रे चोभयत्र विनियोगो दृश्यते प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति द्यावापृथिवीयमिति प्रेतां यज्ञस्य शं भुवेति तं द्यावापृथिवीयमन्वाहन दाकुर्यत्प्रविद्धो नाभ्यामित्यादि च अभिलादेवसवितः प्रेतां य ज्ञस्य शंभुवा २४

यं देवा यज्ञमवद्विति द्यावापृथिव्याः युजे वां ब्रह्मपूर्व्यं नमोभिः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा यह्मे यत्र माने यदे तमितिह विष्यानयो रिति अथ तृतीयः पादः अग्निं च हव्यवाहनमित्यग्निदेवत्यः तत्रां वितमइति सारस्वते षट्तृचे षष्ठे छंदो विशेषमाह आ दितो नुष्टुभां तृतीया बृहती वेति अथेत्यर्थः नन्वेवं कस्माज्ञ्यात्स्याद्यते आद्याद्वीवायव्यः तृतीयाद्यास्तत्सः इंद्रवा युदेवत्याः अथ मित्रावरुणाव श्विनाविंद्रो विश्वेदेवा इति च तस्मादेवतास्तृचभाजः सप्तमस्तृचः यद्देवत्यान्तरायष्ट व्यत्वात् सरस्वतीनिवर्तनामिति उच्यते वायो ये ते सहस्रिण इति प्रउगमिति ब्राह्मणमित्यालाद्य च क्षते सूत्रकार णेंद्र वाद्यो रेकत्वस्य सारस्वतस्तृवासंभवभावस्यचात्रदर्शितत्वात् तथा हि सूत्र्यते वायो ये ते सहस्रिण इति द्वेतीया: सोमासः अ गह्रीत्येको सादेशादि विस्पृशोतिद्वे शुक्रस्याद्य गवाशिरइत्येका यं वां मित्रावरुणेति पंचतृचा गार्त्समदं प्रउ गमित्येन दाचक्षत इति एष हि तृचभाग्भ्यः प्रउगदेवताभ्यस्तृचं प्रयच्छन् यं वां मित्रावरुणेति पंचतृचा इति मित्रावरुणा दिसरस्वत्यंताः कनिक्रदत्तृचं अनुष्टुप् तिस्रोपि त्रिष्टुभः देवतो चरत्रवस्यते प्रदक्षिणिज्जागतं मध्येतिशाकर्य विष्टि र्वा तृचमित्येव अपि द्वितीया शाक्वरी अष्टिर्वा गृत्समदः कनिक्रददित्यादि सूक्तद्वयस्य देवतामाह एताभ्यामृषिरध्व नि वाश्यमानं शकुनं तुष्टाव एताभ्यां कनिक्रदत्प्रदक्षिणिदिति सूक्ताभ्यामृषिर्गृत्समदः अध्वनि मार्गे वाश्यमानं शब्दा यमानं वाशृ शब्दादि वा दिउदाते शकुनं कपिंजलाख्यं पक्षिरूपिणं इंद्रं तुष्टाव असौ दितिवाच्ये तु ष्टावेत्युपदेशप्र त्यभिज्ञानार्थं उक्तं हि इंद्रदेवतायां यत्कं स्तुतं तु पुनरेवेच्छन्निंद्रो भूत्वा कपिक कपिंजलः ऋषेर्जिगमिषोराशा यया शस्ये णदक्षिणां सततमार्पणसंप्रेक्ष्य चक्षुषा पक्षरूपिणं एताभ्यामभितुष्टाव सूक्ताभ्यां तु कनिक्रददिति एताभ्यामित्या दियोगभागाविभागेन भगवानपीमां कथामसूत्रयत् सूक्तद्वयं स्वस्त्ययनमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः तथा च सूत्र्यते वयसा मम नो शाशाचश्रुत्वा कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेदिति इति गार्त्समदं द्वितीयं मंडलं समाप्तं अथ तृतीयं मं डलं दर्शिता सत्यपर्वादस्वयमृषित्वमनुभवतो विश्वामित्रगोत्रस्य विवक्षायेतिहासमाह कुशिकस्त्वैषीरथिरिंद्रतुल्यं

149
1916

सं॰ भा॰
२५

पुत्रमिच्छन्नचरद्वर्षचत्वारिंशत्यं इंद्र एव गाथी पुत्रो जज्ञे गाथिनो विश्वामित्रः स तृतीयं मंडलमपश्यत् इषीरथसुतस्तस्यासीत् कु
शिको नाम नामतः इंद्रतुल्यो मे सुतो भूयादिति तपश्चकार तपः अस्य वर्षं तु वरं तस्मादिंद्रोऽप्यजायत न समान्यो न चैवस्याद
हमेवास्य पुत्रतां गच्छामि सम्यगेवास्यादिति गत्वा शतक्रतुः स गाथी नाम कुशिकात्तु निषिध्यथिस्तादभूत् इंद्ररूपाद्गाथिन
स्तु विश्वामित्रोऽपि जज्ञिवान् तृतीयमंडलमिदं तपसा सोऽथ दृष्टवान् इषीरथः बाह्वादिः ईश्वर गाथिन इति स्वतंत्र्यतस्यां ततः
कुलं तस्मात्तत इति गानुक्तेः गाथिशब्दादणि नाविति देवीति प्रकृतिभावः सोमस्य न्यधिका मातवस त्रयो विंशतिः गाथि
नो विश्वामित्रस्त्रिष्टुबाग्निः मंडलान्तादि अग्रयमंशात् वैश्वानरायपंचोना वैश्वानरीयं तु आगतं तु धिषणा पंचदश इद
मादिहि सूक्ते वैश्वानरोऽग्निर्देवत्यो जगती छंदस्के विश्वामित्रः वैश्वानराय एकादश पृथुपाजसे विश्वामित्रो जगत्यग्निर्वैश्वा
नरः समित्समिदाग्नियः एकादशेत्येव कृतमनाः विश्वामित्रस्त्रिष्टुप् इत्याद्याहाहत्यंताआग्निपदे वत्याः प्रत्यग्निः एका
दशेत्येव विश्वामित्रस्त्रिष्टुबाग्निः प्रकारवः एकादशेत्येव मनताद्विश्वामित्रस्त्रिष्टुबग्निः इत्याग्नेययोरन्यासामपिनि
पातो दृश्यते इत्येनयोः प्रत्यग्निः प्रकारव इत्यग्निदेवत्ययोः सूक्तयोरन्यासामपि देवतानां द्यावापृथिव्योरिंद्रे वपि च मित्र
मित्यादीन्यानिपातितोऽभ्यागतो भोजनभाक् इत्यादि उपलभ्यते उक्तं हि बृहद्देवतायां इंद्रग्नये उत्तरे तस्य सूक्ते द्यावापृथिव्या
उपस्थे निपाताद्योनिपातभाजाविति आपो एव देवताः पितरश्चमित्र इति २ ० अथ एकादशेत्येव आरुः विश्वामित्रस्त्रि
ष्टुबग्निः अंजंति यूपस्तुतिः षष्ठ्यादिभिर्बहुवो यस्या अश्वन्यस्तमी वैश्वदेवी वा तृतीया समस्यानुष्टुभो एकादशेत्येव त्वां यूप
स्तुतये षष्ठ्याद्याभिः या-वो नर इत्यादिभिः बहवो यूपास्तूयंते किमर्थमिति षष्ठ्याद्याभिर्बहुवः इत्येव यूपस्तुतिरित्येवासि
स्वनात् यूपदेवतात्वस्य षष्ठ्यादिविनियोगः यूपैकादशिन्यानेकायूपादिति यत्रैकतंत्रे बहवः स पशवोऽस्य परिधायसं
स्तुयादनपिहितं हत्यपान्वीनरो देवयंतो निमिम्युरिति पद्धिः पंचभिर्वेति सूत्रोक्त प्रयोगविशेष प्रदर्शनार्थः अंत्या वनस्प
ते शतवल्शो विरोह स्येषा व्रश्चिनीत्र स्त्रनी अधिकरणे ल्युट् यत्रस्याणो यूपवृक्षः तस्याणुस्तूयते देवताण्यादित्य
सावः छांदसीति ङीप् आदित्यो रुद्रा वसवः सुनीथा इत्येषा वैश्वदेवी वा यूपीया तृतीया उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्येषास २५

समीयेव कण्वा स इत्येषा वानुष्टुभी शिष्टा नव त्रिष्टुभः विश्वामित्रः स खायो नव बार्हतं त्रिष्टुबंतं त्वा अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टा अष्टौ
बृहत्यः बार्हतमिति शिष्टा जगत्यपवादः विश्वामित्रोऽग्निः त्वामग्ने ऋषिहं नवेत्येव मनीषिणः विश्वामित्रोऽग्निः अग्नि
र्होतारं गायत्रं तु नवेत्येव पुरोहितः इदमादि हि सूक्ते गायत्रे विश्वामित्रोऽग्निः इंद्राग्नी ऐंद्राग्नं नवेत्येव आगत विश्वामित्रो
गायत्री इंद्राग्नी देवत्यं प्रवः सप्त ऋषभस्त्वानुष्टुभं देवाय इदमादि हि सूक्ते ऋषभो ददर्श स च वैश्वामित्रो वत्स्यति रेणु
ऋषभस्तौ वैश्वामित्राविति आनुष्टुभं अनुष्टुप् छंदस्कं अग्निः आहोता सप्तेत्येव मंद्रः ऋषभस्त्रिष्टुबग्निः विपाजसा
कात्योत्कीलस्तु सप्तेत्येव पृथुना उत्किलानाम कात्यः कतगोत्र गर्गादित्वाद्यञ् इदमादि हि सूक्ते अपश्यत् त्रिष्टुब
ग्निः अयमग्निः षडित्यगाथं कतवार्यस्य उत्कीलोऽग्निः बार्हतं प्रगाथमिदं समिध्यमानः पंच कतो वैश्वामित्रस्तु प्रथमा
कत इदमादि हि सूक्ते अपश्यत् त्रिष्टुबग्निः सवानः पंचेत्येव अग्ने त्रिष्टुप् कतो वैश्वामित्रोऽग्निः अग्निं होतारं गाथी ह
पंचेत्येव प्र वरुणो गाथी नामायतु कौशिक इदमादीनि चत्वारि सूक्तानि अपश्यत् त्रिष्टुबग्निः अग्निमुषसमा षष्ठ्यां त्वे
पं वैश्वदेव्यो पंचेत्येव अश्विना द्वितीया षष्ठी त्रिस्र आग्नेय्यः प्रथमा पंचम्यो वैश्वदेवदेवत्ये गाथी त्रिष्टुप् इमन्नु उ
षा षष्ठ्य अनुष्टुभौ विराड्रूपा सतो बृहती वांत्या पंचेत्येव यज्ञं आद्या चतुर्थ्यौ त्रिष्टुभौ द्वितीया तृतीयौ अनुष्टुभौ अजिष्ठ
त इति विराड्रूपा सतो बृहती ॥ एकादशिनस्त्रयो द्वकश्च विराड्रूपति लक्षणापि भावेपि श्रुतिदर्शनात् विराड्रूपेत्युक्तं
सर्वदशिस्व बेमा चार्यः एषो लक्षणतः सतो बृहतीत्येव अयुजो जागतौ सतो बृहतीति छंदानुक्रमण्यामपि सतो बृह
त्येषा अथर्व उक्तं ततो बृहत्यतः ओजिष्ठं तेदशाक्षिप इति कौशिको गाथी अग्निः अयं ते पांत्यानुष्टुप् पुरीष्येभ्योऽग्निभ्यः पं
चेत्येव अग्निः चतुर्थ्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः कौशिको गाथी पुरीष्येभ्योऽग्निभ्यः पुरीष्यनामकाग्निभ्यो नामर्थाः पुरी
ष्यसंज्ञकाः अग्नयो देवता इत्यर्थः पुरीषमिति चास्याभिधानं भवार्थे यत् कौशिको गाथी निर्मथितो देवश्रवा देववात
श्च भारतौ तृतीया सतो बृहती पंचेत्येव मथितः भरतस्य पुत्रौ देवश्रवा देववातश्चेति तद्दो ऋषी तृतीया सतो बृहती

151
1916

शिष्टाग्निष्टुभोग्निः अग्ने सहस्वगायत्र्याद्यानुष्टुप् पंचैवैव पृतनाः आद्यानुष्टुप् शिष्टागायत्र्यः गाथिनो विश्वामित्रोग्निः
अग्ने दिवो वैराजमुपांत्याग्नेंद्री पंचैवैव सूनुः विराट्छंदस्कं अग्न इंद्रश्चेत्येषा अग्नींद्रदेवत्या आनडुअनूणु आदिऋषिः
नेंद्रस्य परस्यं युज्यरपदनशब्धेः आह्नुणाः ऊँपु विश्वामित्रोग्निः वैश्वानरं नवर्चो वैश्वानरीयमारुतो जागतो हृत्व आत्मस्तु
तिर्वा पूर्वा जगतीनां स्योपाध्यायस्कृतिः मनसा आदितस्तृचो वैश्वानरीये जागतश्च प्रथमं तु शाआइति चतुर्थ्यादिः स्तृचो मारु
तो जागतश्च शिष्टास्त्रिष्टुभः अग्निरस्मीत्यादिहृच आत्मस्तुतिर्वा पूर्वा लोतिच परं ब्रह्म पूर्वा धर्वस्याद्याः सप्तमा आ
त्मना अमृण्यागीत्युक्ता अपि देवा एतदुक्तं भवति सप्तम्या अग्निः परं ब्रह्म वा ब्रह्म स्वयमेवस्तौतिन विश्वामित्रः अष्टम्या
तु विश्वामित्रः एवं ब्रह्म आग्निश्चस्तौति अन्याशतधारमिति नवमी विश्वामित्रस्योपाध्यायस्तौति नवसु सप्तमी विजंभु पि विश्वामि
त्रः प्रवः पंचोनांगा पच्चं त्वनव्या वाद्या पंचदश वीवाजाः इदमादिहृसूक्ते गायत्रे आद्यासूक्तस्य ऋतुदेवत्या आग्नेयीच अग्नि
र्विश्वामित्रः अग्नेऽनुपस्वपद तृतीया घृष्णिक् त्रिष्टुप् जगत्यः नोहविः तृतीया घुष्णिक् चतुर्थी त्रिष्टुप् पंचमी जगती शि
ष्टास्त्रिस्रो गायत्र्यः विश्वामित्रोग्निः अस्तीदं षोळशाद्याः चतुर्थीदशमीद्वादश्योनुष्टुभः षष्ठ्येकादश्युपांत्ये च जगत्यः
पंचम्यृत्विग्भ्यो वा अधिमंथनं आद्या चतुर्थीदशमीद्वादश्योनुष्टुभः षष्ठ्येकादशी चतुर्दशी पंचदशी च तस्रो जगत्यः
उपांत्यामाहवर्या चतुर्दश्युपांत्या शिष्टाष्टौ च त्रिष्टुभः पंचमी मंथता नर इत्येषा ऋत्विग्भ्यः ऋत्विजामर्थाय अग्नेरर्थाय
वा विश्वामित्रोग्निः ३ १ इच्छंति घृधिकें इंद्र त्वा द्वाविंशतिः विश्वामित्रस्त्रिष्टुप् ऐंद्रमितिमंडलादिष्वग्नेयमेंद्रादि
त्याग्नेयत्वाधापवादः आसकुशिको विश्वामित्र एवं वा श्रुतेः घृधिकेत्येव पंक्तिः एषीरथिः कुशिकः सहेशांचक्रे वि
श्वामित्र इत्यादि अस्ति न ष्टेवदीधयामनीषामित्यंतं ब्राह्मणश्रुतिदर्शनात् अधिहृत एव विश्वामित्रो गाथीपुत्रो विश्वा
मित्र एवं वा सर्वत्र श्रुतिमूलत्वेप्यत्र श्रुतिरित्यक्षरश्रुतिरत्र मूलमिति वक्तुं चेतिपौनर्वाचिको वा विशिष्टत्वात् अस्योत्तर
निवृत्तिर्माभूदिति मांडूकिको घयंत्रिष्टुबिंद्रः उक्तं च अर्षानुक्रमण्यां कुशिकं सासदित्याहुः विश्वामित्रोयथाश्रुते इंद्रं सो
मं त्वा सोमं सप्तदश विश्वामित्रस्त्रिष्टुबिंद्रः प्रपर्वतानां सप्तानां संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्षास्तत्र नदीवाक्यं
चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीदशम्यः षष्ठीसप्तम्यास्त्विंद्रस्तुतिरंत्यानुष्टुप् उशाती त्रयोदश विश्वामित्रस्योत्तितीर्षानदीभिः सह

153
1916

संवादो वस्तुते प्रतिपद्यते वक्रूवननरताधीः सनिग्नदयुद्दोम्येतिउगंतत्वासनि गुणत्वरपरत्वहित्वदीर्घहस्वत्वषत्वेषु सनाशंसाभि
सजुः नतः इम नवंसंवादेचतुर्थीषष्ठीअष्टमीदशमी वेतिवनस्योनदीनां वाक्यं शिष्टा विश्वामित्रस्य षष्ठ्यां सप्तम्यां चेंद्रस्तूयते त्र
योदश्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः तत्र षष्ठीसप्तम्योस्त्विंद्रस्तुतिरिति षष्ठ्या अपि वैश्वामित्रदेवतात्वं सप्तम्या नदीदेवतात्वमा भूदि
ति इंद्रः पूर्भिरिद् एकादश आतिरत् विश्वामित्रस्त्रिष्टुप् इंद्रः तिष्ठाहरी एकादशैव विश्वामित्रस्त्रिष्टुबिंद्रः इमा मू षुपांत्या घो
रापश्यत्यानि दहेच्छस्यमानेनिश्रूयते एकादशैव विश्वामित्रस्त्रिष्टुबिंद्र अस्मे प्रयंधि उपांत्या दशमी घोर आंगिरसो पश्य
त् सा च दशमी ऋक् शस्यमाना यज्ञेषु निर्दहेत्सर्वमिति श्रूयते श्रुतिषु उक्तमार्षानुक्रमण्यां ऋगस्मे प्रयं धीति घोर आंगिरसो
पश्यत् निर्दहेच्छस्यमानस्यमानेनिश्रूयते सा न शस्यत इति सूच्यते वा छावाकशस्त्रे इमामूषि सुपांत्या सुत्थरेत् सर्वत्रेति श्रो
त कर्मणीत्यर्थः सापि निर्दहेति श्रुतिदर्शनात् देवत्वद्वारं विदधाति शस्यमानेति विशेषणं गृह्येवजातकर्मण्यं सुप्तिमर्शने इं
द्रश्रेष्ठानि द्रविणानि स्वस्मे प्रयंधि मघवभिति वेत्यत्र निर्दहो नास्तीति वक्तुं न सुंसात्मिमर्शनं शंसतीति चोदितवाज्ञेहत्याय गा
थिनं स्वानुष्टुप् एकादशैव शावस विश्वामित्र इंद्रः एकादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः अमित ष्टेदश प्रजापतिः सप्त वैश्वामि
त्रो वाच्यो वाद्वौ वानौ नंवेकोपि दीधय प्रजापतिर्नाम ऋषिः सवैश्वामित्रो वाच्यो वा वाचः अपश्यं वाचेति पितृकं वाच्यतृतृता
मतिर्ध्यः द्वौ वा नौ वाच्या वैश्वामित्रप्रजापतिसह अपश्यतां वानं वेकोपि यनयोर्मध्ये एकोपि नापश्यदिति वा अत्र पृष्टे गा
थी पुत्रो विश्वामित्र एवर्षिः उक्तं चैषानुक्रमण्या इमंत्रीण्यमित ष्टीयं विश्वामित्रः प्रजापतिः वाच्यः प्रजापतिवासव चथतुं मुसयो
र्वेति नवइमंमहइत्यादीनि त्रीणि सूक्तानि चतुर्थमिति अमित ष्टीयमित्यर्थः त्रिष्टुबिंद्रः इदं मतिं र्नवा हृदः विश्वामित्रस्त्रि
ष्टुबिंद्रः ३ ३ इंद्रत्वा गायत्रं हि नवैव वृषभं इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि गायत्रछंदस्कानि विश्वामित्र इंद्रः आ तू नः
नवैव इंद्रः विश्वामित्रो गायत्री इंद्रः उपनः नवैव सूक्तं विश्वामित्र इंद्रो गायत्री आद्यास्तृष्टो अर्वाङ् विश्वामित्रस्त्रिष्टुबिं
द्रः अयं ते पंच वा र्हतं तु अम्न इदमादिहृसूक्ते बृहतीछंदस्कं विश्वामित्र इंद्रः आ मंद्रैः पंचैव इंद्र विश्वामित्रो बृहतिंद्रः
शुंभस्य पंचैव ते विश्वामित्रस्त्रिष्टुबिंद्रः मरुत्वान् पंचैव इंद्र विश्वामित्रस्त्रिष्टुबिंद्रः सद्यो ह पंचैव जातः विश्वा

सं०ना०
२७

मित्र स्त्रिष्टुबिंद्रः शंसामहां पंचैत्यैवइंद्रं विश्वामित्रस्त्रिष्टुबिंद्रः इंद्रः स्वाहा पंचैत्यैव पिबतु विश्वामित्रस्त्रिष्टुबिंद्रः चर्षणीधृ
तं द्वादशोत्यौ नृवीं आगनगायत्री मघवान आदितस्तिस्रो जगत्यः अंत्यास्तिस्रो गायत्र्यः मध्ये षट् त्रिष्टुभः विश्वामित्र इंद्रः धा
ना वंतमष्टौ पूर्वार्धं गायत्रं पुरोळाशुगती ककुंभिणं आदितश्च तस्रो गायत्र्यः तृतीये धाना इति षष्ठी जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः
विश्वामित्र इंद्रः इंद्र पर्वता चतुर्विंशतिरा घेंद्रा पार्वती पंचदश्या दिद्वे वा चे ससर्पर्यौ विनस्रो रथांगस्कृतयोंत्या अभिशापास्ता
वसिष्ठद्वेषिण्यावसिष्ठाः प्रत्यंतितरशामीषो कद्वेद्यौ जगत्सौ त्रयोदशी गायत्री द्वादशी विंशीद्वाविंशे नुष्टुभौ षोडशीवृ
हती बृहता चतुर्थेस्यनुके विशिष्याथ आद्याइंद्रा पार्वत देवत्या देवता द्वंद्वे त्यानङ् उभयपद वृद्धिः ससर्पर्यौ वाचे ससर्परी
नाम वाक् तादर्थ्ये ङेः ससर्परीत्वेवप्राह रिति ह्रासं पुराविदः सौदासस्य यज्ञे वैवसिष्ठा महाशक्तिना विश्वामित्रस्या भिभूतं ब
लवाक् समंततः वासिष्ठेनाभिभूतः सम्यवासीदथ गाधिनः तस्मै ब्रह्मत्रोतसौरी वाना म्ना वाचं ससर्परी सूर्यवेश्मन आगत्य इंदु
वे जमदग्नयः कुशिका नाम तिसाबा मम तितामुपानुदत उपप्रेतेति कुशिका विश्वामित्रोत्वयो जयतु ल ब्ध वा चंत इष्टा मा जमद
ग्नीनपृजयत ससर्परी रिति द्वाभ्याम भ्यां वाचं स्तुवंस्त्वयमिति अथवतस्रो रथांगस्कृतयः ता श्च स्थिरौगावौ इत्या द्यारथांगानिर
थवय वइत्यर्थः अंत्याइंद्रो तिमिरिता घाश्च तस्रोभिशापार्थाः अभिशापो भियुंशं सनं अर्थो यासीताः ताश्चवसिष्ठद्वेषिण्यो नामप्र
पीतनं शौनकोपदेशो वासिष्ठद्वेषिण्यः परशुइत्यादि ताश्च नवसिष्ठा शृण्वंतिलिटो लड् यद्विशब्दः कः शिरःशन धाभिधते तथाह
हरदेवताया शानधाभिधनेमूर्धो कीर्तितौवश्रुते नन ते षां वालाः प्रगीयंते तस्मा तास्तुन कीर्तयेत् दशमीषोकद्वैद्यौ चहेजगत्यौ
छंदसी त्रयोदशी गायत्री द्वादशी विंशी द्वाविंश्ये इतितिस्रो नुष्टुभः द्वाविंशतिद्वाविंशतिभ्यः पूरणार्थे डट्टेरितिपलोपः तिविं
शानेटिटीति तिलोपः स्त्रियांङीप् त्रयः अष्टादशी बृहती शिष्टास्त्रिष्टुभः सप्तदश विश्वामित्र इंद्रश्वानुक्तविषयः इमं महे अधि
कानुगोत्रप्रजापतिर्हि वैश्वदेवं हविरध्याय द्वाविंशतिः प्रजापति ऋषिः स वाभितद्वीयस्तके प्रतिपादितगोत्रे द्वयो विश्वामित्रो वा
च्यो वेति ननुवक्तवितत्कथंविदेडकगोत्र इत्येव न वक्तव्यं वक्तव्यम वश्यं किं नियमार्थं नासत्यप्रजापतिः परमेष्ठी श्चासावहतंतुइ
ति परमेष्ठी गुणस्य प्रजापतेः विश्वामित्रत्वं वाच्यत्वं मा भूदिति अयमोवाकगोत्रो यथा स्यादिति इदूहि इदमादीनि त्रीणि सूक्तान्य २७

155
1916

पश्यत इदमादीनि चत्वारि वैश्वदेवानि त्रिष्टुभः उपसद्यधिकं त्यैव पूर्वाः प्रजापतिस्त्रिष्टुब्विश्वेदेवाः ३ ३ नता ऽष्टौ मिनंति प्रजा
पतिस्त्रिष्टुब्विश्वेदेवाः प्रमेषट् विविकान् विश्वामित्रस्त्रिष्टुब्विश्वेदेवाः धेनुर्नवाश्विनं प्रत्नस्य विश्वामित्रस्त्रिष्टुब्वाश्विनं मित्रो
मैत्रं चतुर्गायत्र्यंतं नवेत्यैव जनान् चतुर्गायत्र्यो नेतस्य न चतुर्गायत्र्यंतं शिष्टापंच त्रिष्टुभः विश्वामित्रो मित्र देवत्यः इहे
हवः सप्तार्भवं जागतं तु नोत्यैंद्रश्च मनसा अंत्यस्तृचइंद्रदेवत्यः ऋभुदेवत्याश्च आगतं विश्वामित्रः उप उपस्यं स प्ते
त्यैव याज्येन विश्वामित्रस्त्रिष्टुब्धुर्देवत्यं इमाउष्णेंद्रावरुणवार्हस्पत्यपौष्णसावित्रसौम्यमैत्रावरुणास्तृचा अंत्या जमदग्न्यापी
चा चतुर्थ्याद्या गायत्र्यः चा अष्टादश अत्यंतृचो मैत्रावरुण जमदग्नेरार्षा वा विश्वामित्रस्यार्षमिति तस्येदमित्यण् जमदग्नि
ऋषिर्वेत्यर्थः जामदग्न्य इत्येव वचनं तदेव तथा प्नोतिनिरुत्यर्थः आदितस्तिस्रस्त्रिष्टुभः चतुर्थ्याद्या पंचदश गायत्र्यः वि
श्वामित्रः तृतीमंडलं समाप्तं अथसत्यप्रवादि चतुर्थमंडले वामदेवस्यार्षित्वमाह वामदेवो गौतम श्चतुर्थं मंडलमपश्यत्
गौतमस्यापि अपत्यं ऋषिः त्वां ह्यग्ने विंशतिरष्ट्यति जगति धृतिरूपाद्याश्च तस्रो वारुण्यश्च वा आद्याश्चतुः षष्ट्यक्षराद्य
र्चवा द्वितीयातिजगति द्विपंचाक्षरा तृतीयाति धृतिः षट् सप्तत्यक्षरा त्यर्थं वा चतुर्थ्याद्याः सप्तदशा त्रिष्टुभः उपाद्या द्वितीया
द्याश्च तस्रो वरुणदेवत्यः शान्याग्निदेवत्या वेत्यर्थः पुरस्ताश्चवो कद्यामुत्याग्निदेवत्यः एवमंडलादिष्याग्नेयमैंद्रादित्युक्ते
वामदेवः यो मर्त्येषु विंशतिरित्यैव अमृतः वामदेवस्त्रिष्टुबग्निः आ वः षोकशाद्या रौद्री राजानं वामदेवस्त्रिष्टुबग्निः आ
द्या आ वो राजानमित्येषा यजुर्वेदे ग्नये रुद्रवत्तरत्स्यारव्यदर्शनात् गुणाग्निदेवत्या अस्माभिस्त्वियं स्तुत्याग्निदेवत्या अ
ग्नेरेव विशेषणं रुद्र इति रोरूयमाणत्वात् रुद्र निर्वचनमिति नैरुक्ताः शुल्वेषु अन्ये दयनीतृजासिकारः सामवेदेत्वियं भग
वतो रुद्रस्यैव प्रतिपादिका सैषा रौद्री संहितेति सामगाः समाम्नंति तत्र गीयमानमप्याम्नायते आ वो राजेति द्वौ वर्गा इति एत
दपि प्रायं पुराण वचनं मंत्रार्धं तु कराषितं नमो पहरचेतसः येना ध्वरस्य राजानं नयेस ध्वेमहस्वर इति एवस्येव हि मंत्रस्य वेदेषे
न देवता से दौरु श्यते यथा गावश्विद्वा समन्यव इति बहूचानां मारुती स्वेव सामवेद विदां गोदेवता गवां गोतृणमग्निदानदर्शना
त् कृणुष्व पंचोना राक्षोघ्नं पाजः रक्षोहत्यग्ने गुणः देवतानि निषपूर्वं हनित्यलोपः दोहंतेरिति कुत्वं घकारः आदिरृषिः वामदेवः

स०भा०
२८

त्रिष्टुप् रक्षोहाग्निः ३ ४ वैश्वानराय वैश्वानरीयं पंचोनी त्येव मीळ्हुषे रक्षोहा विश्वानर इत्यग्निर्गुणः वामदेवस्त्रिष्टुब्वैश्वानरोग्निः ऊ
र्ध्व एकादश नोअध्वरस्य वामदेवस्त्रिष्टुबग्निः अयमिहादौ जगती पंचानुष्टुभः एकादशैत्येव प्रथमः आद्या जगती द्विती
याः पंचानुष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुभो वामदेवोग्निः दूतं वो अष्टौ गायत्रं हि विश्ववेद सो इदमादी नि त्रीणि सूक्तानि गायत्री छंदस्कानि
इदमुत्तरं चेद्गायत्रं वामदेवोग्निः अग्ने मृळ अष्टाविंशेव महां असि वामदेवो गायत्र्यग्निः अग्ने तमद्य पदपांक्तं पंचमी
महापदपंक्तिरंत्योष्णिक् चतुर्थ्यादिषु पंक्त्यावासप्तम्याः पंचकोसुरक्त्योत्तृतीयः सप्तकोनवकश्चाष्टम्याः पंचम्याः पंचकः पाद
श्चतुर्थः सप्तकस्तेषु सप्तम्यं महाविंश्येव अस्यं पदपंक्तिः छंदस्कं सूक्तं पंचकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुर्थो वा पदपंक्तिरि
त्युक्तं पंचमीकृत्तु महापदपंक्तिरेताश्युक्तं पंचपंचकाः षट्कश्चैका महापदपंक्तिरित्युक्तं अंत्योष्णिक् चतुर्थ्यादिषष्ठी सप्तमी चेति
विकल्पेन उष्णिक् त्रिष्टुबिति वामदेवोग्निः सप्तम्यष्टम्यो पदपंक्तित्वे उष्णिक्त्वं चानुक्तकल्पनाद चतुर्थ्यादिन्यत्यायपादव्यवस्था
माह सप्तम्यादित्यादि कृतं विविधा दिसप्तम्या मुख्यो प्रथमद्वितीयौ पादौ पंचाक्षरौ तृतीयः सप्ताक्षरः पादः चतुर्थो नवाक्षरः शि
तानः सप्तम्यष्टम्याः प्रथमः पादः पंचाक्षरः द्वितीयश्चतुरक्षरः तृतीयः सप्ताक्षरः चतुर्थ एकादशाक्षरः असति पादव्यवस्था च
वनेसप्तम्याः पदपंक्तित्वे पंचकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थ इति पादव्यवस्था स्यात् अस्या एवोष्णिक्त्वे अष्टकौ द्वादशाक्षराइ
स्यानुविराड् उष्णिगिति कल्या अष्टम्यास्तूष्णिक्त्वाद् अष्टको द्वादशा इति हि स्यात् भद्रं षट् ते अग्ने वामदेवस्त्रिष्टुबग्निः यस्त्वा षळि
त्येव वामदेवस्त्रिष्टुबग्निः प्रत्यग्निः पंचालिंगोक्तदेवतं त्वेकं उषसो इदमुत्तरं चेद् लिंगोक्तदेवते सत्सामर्थ्यं प्रतिपादितोषः
प्रभृति देवत्यं एके वदंति अपरे यथालिंस्याग्निदेवत्यमेव वामदेवस्त्रिष्टुप् प्रत्यग्निः सर्वे त्वेव उषसः वामदेवस्त्रिष्टुबग्निः
लिंगोक्तदेवता उषस आदिशो अग्निर्होता दश गा पंचमृषिर्बोधदिति द्वाभ्यां सोमकं साहदेव्यमभ्यवदत् पराभ्यामस्या
श्विनावायुरयाचितां नो अध्वरे ऋषिर्वामदेवः बोधद्यन्मा हरिभ्यामित्याभ्यामृग्भ्यां साहदेवस्य पुत्रं सोमकं राजानमभ्यवदत्
आशीभिरपूरयत् पराभ्यां एव वां देवावश्विनेत्याभ्यामृग्भ्यां तस्य सोमकस्य राज्ञ आयुर्दीर्घत्वं संवत्सरलक्षणमश्विनौ
देवौ प्रार्थयां चक्रे सोमको हि वामदेवस्य याज्यत्वादिना त्विक्यं बंधुः सोमकस्य राजत्वं ब्राह्मणेभ्यः स्वामीरितं एव सुदेव प्रोक्तम्तु २८

157/1916

पर्वते नारदो नाम कांयमाह्वदेव्याये त्यादि ना सर्वदेवमहाराजा आसक्तिर्यं नेन बोधदिति द्वाभ्यां सोमकस्तूयते एषवामिति द्वाभ्यां
नाश्विनौ शिशाभिः षड्गुरग्निः सूयते वामदेव ऋषिः आ सत्यः सैकेद्रं यातु एकविंशतिः वामदेवस्त्रिष्टुबिंद्रः ऐंद्रमिति मं
उत्कादि घाग्नेयानं धित्वार्थं त्वं महां असि क्षयामेकपदा इंद्र एकविंशतिः असिक्ष्यायामानो नैत्येकपदा विंशत्यक्षरा
विराजस्त्वद्धर्मैकपदेत्युक्तं वामदेवस्त्रिष्टुप्सो विंशतिरिंद्रः अयं पंथाः सप्त मोनासं वाद इंद्रादिति वामदेवानां अनुचितः
आद्याइंद्र ऋषिः वामदेवो देवता नाहमत इति पंचार्धर्चानां वामदेव ऋषिः इंद्रो देवता नहीत्यस्येति सप्तार्धर्चानामदिति ऋ
षिः वामदेवो देवता मम चनेति षण्णामृचां वामदेव ऋषिः इंद्रो देवता त्रयोदश त्रिष्टुप् अंत्र गर्भस्थो ज्ञानसंपन्नो वामदेवो
महामुनिः स्कृतिचक्रेनअयं पंथा निर्देशात् तु मार्गतः किं तु पाश्वादिति श्वेतिश्चात्र तु अननीत्विदं दध्येशां त्येशाचीदेवीमदिति
त्विंद्रमातरं अदितिस्त्विंद्र सहितां गर्भिणीमभ्यगादने अदितींद्रौ वामदेवः संवादमथ चक्रिरे संवाद इति सूत्रेण कथा सेषानुसू
च्यते नोक्ता वक्तृ विशेषोक्तस्य प्रदेशे षनुक्तिनः अर्थतस्त्ववगंतव्योचक्रुसेद इति स्थितिः इंद्रोदितिऋषिश्चास्मिन्मिथः सू
क्ते समूदिरे गर्भेशयानंस्कविरंमा तुर्गर्भादिनिर्गतं वामदेवं प्रतिब्रूते अयं पंथा इत्यनक्रतुः द्वितीयादित्रिस्त्र्यर्चैरऋषिः
रत्राहपंचभिः नहीत्यस्येति सप्तभिः अथर्वा अदितेर्वचः मम चनत्वा युवतिरित्यूचः पंच वसुनेः दोर्गत्यशांतिमत्राहवामदेव
स्तथां स्वया एवमथो द्वक्रमेदं इति वक्तृवशासनं अर्थो विवेकस्य कस्यचित्त्वादुपदेशोयुनोदितः ऋषिदेवतासिध्यर्थं विवे
कादयं ईरितः ३ ५ एवेकादशत्वां वामदेवस्त्रिष्टुबिंद्रः आनः एकादशैत्येव इंद्रः वामदेवस्त्रिष्टुबिंद्रः आयातु एकादश
त्येव इंद्रः वामदेवस्त्रिष्टुबिंद्रः यन्न एकादशैत्येव इंद्रः वामदेवस्त्रिष्टुबिंद्रः कथा पांत्यास्तिस्र ऋतं देवो वा एकादशैत्येव म
हांडपांत्यास्तिस्र ऋतस्य हीत्याद्या ऋतं देव्य ऋतस्य देवभिधायत्वेनभावः साधुवाऐंद्रेवा भवेछंदसीतियत् नत्रसा
धुरिति वामदेवस्त्रिष्टुबिंद्रः कासुष्टुतिरष्टान्त्यानुष्टुप् एकादशैत्येव शावसः दशाम्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः वामदेवइंद्रः को
अद्यष्टौ नयं वामदेवस्त्रिष्टुबिंद्रः अहं मनुः सप्ताद्याभिस्तिसृभिरिंद्रमिवात्मानं ऋषिस्तुष्टावेंद्रो वात्मानं परानष्टौ वा इत्ये
नस्कृतिः अभवं ऋषिर्वामदेवः सप्त स आद्याभिस्तिसृभिरात्मानं स्वयमिंद्रमिवस्तुतवान् स्वयं चेंद्र आत्मानं तुष्टाव न

स॰ भा॰ २९

नश्च आद्ये तृचे इंद्रवामदेवयोऋषित्वं कल्प्यते इंद्रमिवात्मनो देवतात्वं परा नव चतुर्थ्याद्याश्चतस्रः पंचोत्तरं सूक्तं श्येनस्तुतिः श्ये
न इति सुपर्णात्मनो ब्रह्मणो नाम तन्नवभिः स्तूयते अथ न तु श्येनस्तुतिः किंतु अष्टौ अत्र पक्षे उत्तरसूक्तस्यास्यानन्त्येन
स्तुतिः द्वितीया उत्तरसूक्तस्याप्यंत्रे वदेवतासिद्धौ नं लाघवार्थं तथा हि परानवेत्याद्युक्ते सति वचने अंत्रे व पराश्येनस्तुतिरित्यु
क्तो नरसूक्तेपि गर्भेनु पंचाद्या शाक्वरी तस्यानंतरमाद्याश्चतस्रः श्येनस्तुतिः सर्वा वेतिवान्यं तस्यात्र त्रिष्टुभः सप्तोपि चतुर्थ्यादि
चतुष्कं नित्यं वामदेवार्षं गर्भेनु पंचाद्या शाक्वरी सत्र वामदेवस्त्रिष्टुप् पंचमी शाक्वरी षट् पंचादशाक्षरा श्येनः पंचम्या इंद्रो दे
वता। वायुरैंद्रासोमं वा पंचेत्येव तव वामदेवस्त्रिष्टुप् ऐंद्रासोमं सूक्तं इंद्रश्च सोमश्च आनङ् अणादि रत्थिः उत्तरपद
वृध्यभावश्छंदसः शुल्येंद्रदेवत्यं वा आनं स्तुति पंचेत्येव उप वामदेवास्त्रिष्टुबिंद्रः नार्कश्चतुर्विंशतिर्दिवश्चित्तु रहस्त उषस
स्यश्च गायत्र्यं त्युष्टम्यं त्येभनुष्टुभो इंद्र चतुर्विंशतिरित्युक्तो वायंती आश्चतुर्विंशतिरित्यत्रोक्तं परिकृतं च दिवश्चेति हस्तउ
षो देवत्यः चकारादिंद्रश्च इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि गायत्री छंदस्कानि अष्टम्यंत्याचतुर्विंशी द्वि अनुष्टुभो वामदेव इंद्रः
कयोपंचानामभिष्टुपादनिचृत् पंचदशा नः अभीषुणः सखीनामिति पादनिचृत् त्रयः सप्तकाः पादनिचृदित्युक्तं गायत्री
वामदेव इंद्रः आनूनश्चतुर्विंशतिरंत्याभ्यामिंद्राश्वोस्तु नो इंद्र कनीनकेव विद्रधे इति त्रयोविंशी चतुर्विंशीभ्यामेंद्रयो
रश्वापोस्तुतिः क्रियते वामदेवो गायत्री ऐंद्र्यो द्वाविंशतिः युउपांत्यापंत्यासाहचर्यादंत्ये सुक्तं प्रऋभुभ्य एकादशाश्वं
वंदे इतमिव इदमादीनि पंच सूक्तानि ऋभुदेवत्यानि वामदेवस्त्रिष्टुप् ऋभुर्विभ्वा एकादशीत्येव वाजः वामदेवस्त्रिष्टु
वार्भवं आर्भवं ऋभुर्विभ्वेति मत्वर्थीयः संधौ अयादेशो शाकल्यलोपे प्रऋभुभ्य इति ह्रस्वप्रकृतिभावो इहोपनव यान वो
मदेवस्त्रिष्टुबार्भवं अनश्वो सा त्रिष्टुप् नवेत्येव जातः अंत्या त्रिष्टुप् आदितोष्टौ जगत्यः वामदेवस्त्रिष्टुबार्भवं उपनोष्टौ
चतुरनुष्टुबंतं वाजाः आदितस्तिस्रस्त्रिष्टुभः ततश्चतस्रोनुष्टुभः वामदेव आर्भवं उतो हि दशादाधिक्रं हिया वाष्टथि
व्याद्या वा इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि दधिक्राख्यदेवताया अभिधायकानि आद्या द्यावापृथिवीदेवत्या वामदेवस्त्रि
ष्टुप् आशुं पंक्तं त्यानुष्टुप् दधिक्रं आदितः पंच त्रिष्टुभः षष्ठ्यनुष्टुप् वामदेवो दधिक्राः दधिक्राव्णः पंच चतस्रोंत्याजगत्यो २९

याः सौरी हंस आद्यास्त्रिष्टुब्दशोनात् शेषाजगत्यः पंचमी हंसः शुचिषदित्येषा सूर्यदेवत्या वामदेवत्यावर्जं दधिक्राव्याः इंद्राको
वामेकादशेंद्रावरुणं तु वरुणा इदमादि द्वे सूक्ते इंद्रावरुणदेवत्ये आनङ् दीर्घाश्च वरुणस्येत्युत्तरपदवृद्धिनिषेधः वामदेव
स्त्रिष्टुप् ममद्विता दशा त्रसदस्युः पौरुकुत्सः षळाद्या आत्मस्तवः राष्ट्रं पुरुकुत्सस्त्रसदस्यू राजा ऋषिः स्यरुणत्रसदस्यू राजा
नाइति हि वक्ष्यति स आदितः षड्निरात्मनं तु शेषा ऐंद्रवरुण्यः पुरुकुत्सो गर्गादित्रिष्टुप् कउश्च वत्सप्र पुरुमीळ्हाजमी
ळ्हौ सौहोत्रौ आश्विनं हि कृतम् प्र सहोत्रपुत्रौ पुरुमीळ्हाजमीळ्हौ ऋषी अस्य सूक्तस्योत्तरस्य च इदमादीनि त्रीणि सूक्ता
न्याश्विदेवत्यानि त्रिष्टुप् तंवां सप्तेत्येव रथं त्रिष्टुबाश्विनौ एषस्य त्रिष्टुबंतं सप्तेत्येव भानुः आदितः षट् जगत्यः सप्तमी
अंत्या त्रिष्टुप् वामदेवोश्विनौ अग्नं वायव्याद्येंद्रवायवं तु गायत्रं सप्तेत्येव पिब अद्या वायुदेवत्या इदमादि द्वे सूक्ते इं
द्रवायुदेवत्ये सप्तापि गायत्र्यः वामदेवः वायोनतु षष्ठमानुष्टुभं त्वाद्यवायव्यानुक्रः इदमादि द्वे सूक्ते अनुष्टुभे आद्या वायव्या
ऐंद्रवायवं एवं तर्हि आद्या वायव्येत्युक्ते पूर्वसूक्त एव वायव्याद्युक्ते इंद्रवायवं त्विति वाच्यं लाघवं भविष्यतीति कृत्वा सत्यं त
थातु न कृतं किं कुर्मः प्रतिपत्तौ वयं न कर्तारः वामदेवः विहि पंचवायव्यं हीन्ना वायुदेवत्यं सूक्तं वामदेवोनुष्टुप् इदं वांष
कं इंद्राबार्हस्पत्यं गायत्रं आस्यदेवताद्वंद्वेत्यानङ् सत उभयपदार्हत्थिश्च षडपि गायत्र्यो वामदेवः यस्तस्तंभ एकादश
बार्हस्पत्यमंत्येंद्र्यौ चोपांत्या जगती सहसा बृहस्पतिदेवत्यं दशाम्येकादश्या विंद्रदेवत्ये चकाराद्बार्हस्पत्ये च उपांत्या
दशमी जगती शिष्टादश त्रिष्टुभः वामदेवः ३ ८ इदमु ष्यस्यं तु एकादशीत्येव त्यत् इदमाद्युषोदेवत्ये द्वे सूक्ते वा
मदेवस्त्रिष्टुप् प्रतिष्या सप्त गायत्रं सूनरी वामदेव उषाः तद्देवस्य सावित्रं तु जागतं सप्तेत्येव सवितः इदमादि द्वे सू
क्ते सवितृदेवत्ये सप्तापि जगत्यो वामदेवः अभूद्देवः षट् दश वैश्वदेवं त्रिगायत्र्यं तु तु त्राता अष्टम्याद्यास्तिस्रो गाय
त्र्यः उत्तरं च सूक्तं त्रिगायत्र्यंतं द्विशाः सप्त त्रिष्टुभः वामदेवं वैश्वदेवं मही सप्त द्यावापृथिवीयं द्यावापृथिवी आदितः
त्रिष्टुभः पंचम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः वामदेवो द्यावापृथिव्यौ देवत्ये क्षेत्रस्याष्टौ तिस्रः क्षेत्रपत्याः शुनायैका परा शुरुं

159
1916

रउष्णिक् सांत्या च शुनासीराभ्यामुपात्यैसीतायै तेवानुष्टुभावाद्याचतुर्थ्यौ च पतिनाक्षेत्रपत्या आदितस्तिस्रः क्षेत्रपतिर्द्वाद्वात प
शुनरपेद्वानुण्यः पदण्यवापदस्यपत्यं तार्थवाची तिङ्भिः जसपण अर्थेकान्वतुर्थिर्द्वा शुनंवाहाइति शुनाख्यादेवनार्थं शुन इति
वायौ रश्मिधानं आकुर्वन्हदेवता विदः वायुः शुनः सीरः सूर्यः शुनासीरौ वायुसूर्यौ वदंति शुनासीरमिंद्रं यास्कस्तु मेनेस्तुर्येंद्रौ तु
मन्यते शाकपूणिरिति पराशरः पंचमी शुनासीराविमामित्येषा पुरउष्णिक् त्रिपदद्वादशाकस्त्वाद्यः पदावष्टाक्षरोपर इति
आद्यश्चेत्पुरउष्णिगित्युक्तं सा च पंचमी शुनंनः फाला इत्यं ताष्टमी शुनासीराभ्यां शुनासीरादेवतार्थे सूक्ति तिवेन उपांत्यैअ
र्वाचीसुभगे इति षष्ठी इंद्रः सीतामिति सप्तमी च सीतास्तुत्यर्थे सीता लांगलपद्धतिः उपांत्येअनुष्टुभौ प्रथमचतुर्थ्यौ वा
नुष्टुभौ शिष्टास्तिस्रस्त्रिष्टुभः वामदेवः समुद्रादेकादश जगत्यंतं सौर्यं वापं वागव्यं वाघृतस्तुतिर्वा ऊर्मिः एकादशीजग
ती आद्या दशा त्रिष्टुभः अग्निर्देवत्यं च सूर्यदेवत्यं वा अपदेवत्यं गव्यं वाघृतं वा मन्यंते वामदेव ऋषिः चतुर्थं मंडलं समा
प्तं नमो त्रिभ्यः अत्रिशब्दः पूजायां बहुवचनं नमस्करोतीति आदिचतुर्थी अत्रये भगवते नमस्कुर्मः इत्यर्थः अत्रबहु
वचनात् अत्रिवंशाग्रस्यंते कथमानीयत इत्यत्र दक्षि तस्य अत्रिभ्यःगुरुत्वेति षठुपुलुक् अत्रयः अत्रिश्च त्रिश्चेति एक
शेषः अत्रयः तेभ्यो नमस्कुर्मः अत्र पुरस्तात्परस्ताच्च कृतेनानेन नमस्कारेण श्रुतिः महाभारतानुक्रमण्या युक्तं अत्रिमहात्म्यं
सूचयति भगवान् कात्यायनः सूचयते हि यं वै सूर्यं स्वर्भानुः अदोक्कुतमभितिभारतेत्रिमहात्म्यमर्जुनजन्मानि भारद्वाजः कश्य
पो गो नमो त्रिश्च विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः यश्चो दिता भास्करा सूत्ये नष्टैः सोप्यत्रि रत्न भगवान्संब सूवेति नमस्कारएवा
र्षानुक्रमण्यां प्रस्तुतः नमोत्रिभ्यस्त्वबोधीति अत्रशब्दयोगादत्रि नामेति बृहद्देवताविदुः तथाहि त्रिसांवत्सरिकं सत्रं प्र
जाकामः प्रजापतिः आहरत्तस्मिन्हि तैः साध्यैर्विश्वेदेवैरिति श्रुतं तत्र वाग्दीक्षणीयायामाजगाम शरीरिणी तां दृष्ट्वा युगप
त्तत्र कस्यापवरुणस्य च शुक्रं चस्कंद तत् द्वायुरग्नौ प्रास्यत्यदृच्छया ततोत्रिभ्यो भृगुर्जज्ञे अंगारेष्वंगिरा ऋषिः प्रजापतिस्तु तो
दृष्ट्वा वागरूपस्य भाषत आभ्यामृषिस्तृतीयोपि भवत्विति वै मे स्तुतः प्रजापतिस्तथेत्याह भाषमाने तु भारती ऋषिरत्रस्त ३०
तो जज्ञे सूर्यानलसमद्युतिरिति अत्रशब्दोस्यास्तीति पृषोदरादित्वादत इति नलोपेचात्रिः अथात्रेर्गोत्रमाह भौमोत्रिः

161
1916

भस्या मन्येति निर्दिष्टप्रदेशो ज्ञातव्यः हि अथ पंचममंडलवर्तिनामनिर्दिष्टगोत्राणां ऋषिदिव्यादिपरिभाषो क्तं निरस्यन् आंगिरसः
उक्तं च गोत्रमाह पंचमेमंडलेनुक्तगोत्रमात्रेयं विद्यात् पंचमइति प्रथमा शंकामाभूत् अतश्चेमं पीउशाकुत्स इत्यांगिरसत्वमेव भव
ति मंडल इति पंचम इत्यस्य विशेष्यत्वात् यः पंचमे मंडल इत्युत्तरत्रचानुवर्तते किमर्थं नं गूर्धय यथोय जात्यग्ने नेंद्रेणेति सूक्तं
यस्य पंक्तित्वे सत्यपि पंचममंडलबहिर्वर्तित्वात् शेषमानुष्टुभं मामृदिति वक्तुं अनुक्तगोत्रमिति दृशो वाइत्युक्तगोत्रस्य दृशत्वस्य
आत्रेयत्वं माभूदिति इति विद्यात् अवगच्छेत् सर्वानुक्रमणीजिज्ञासुः पंक्त्यंतस्य च सूक्तस्य शेषमानुष्टुभं विद्यादित्येव अग्निं
त्वं चमे मंडले मरत्वाय इषः पंक्त्यंतमित्यादौ शेषा ऋचः अनुष्टुभः विद्यात् परिभाषा धारभते अबोधिद्वादश बुधगविष्ठिरौ
बुधश्च गविष्ठिरश्च द्वाहयौ आत्रेयौ मंडलादित्वाग्नेयमैंद्रादित्यमंर्द्देवतात्रिष्टुपू कुमारं कुमारो वृशोवाजानउभौवाशकर्यं
तं कवी न्यूचीम्कवृशएव द्वादशोत्येवमाता कुमार ऋषिर्नाम आत्रेयः जनतात्रआत्रेयोन अन्यस्मादृषेःअत्रिमंडलत्वेकस्यदर्शि
त्वाभावात् पूर्वोक्तेव परिभाषा ऋषिश्चान्यस्माद्पेरिति जानपुत्रवृशोवा उभौ वा वृशउभौ कुमारौ संभवेदित्यर्थः कमेतंत्वंयु
व नेविश्योतिषा वृहन्नेत्यर्थो वृशएवापश्यत् न कुमारो न चोभौ द्वादशी शाकरी एकादशादितस्त्रिष्टुभः अग्निः त्वमग्नेवसूश्रु
तः आद्याविराट् नतीयामारुतरी शवैकवी द्वादशावसुश्रुतो नाम आत्रेयः त्रिष्टुबग्निः त्वामग्न एकादशावसुश्रुतस्त्रिष्टुबग्निः
सुसमिद्धाय आप्रगायत्रं एकादशोत्येव शोचिषे आप्रमिसुकेतात्रतनूनपात् वसुश्रुत ऋषिः आप्रीसूक्तो क्तदेवताः अग्निं
दशपाकं पंचपंदापंक्तिः वसुश्रुतोग्निः सरवायइषः पंक्त्यंतं दशोत्येव इषोनाम ऋषिः दशमी पंक्ति आदितोनवानुष्टुभः
पंक्त्यंतत्र्यनिपरिभाषायाअग्निः त्वामग्ने सप्तजागतं समीधिरं इषः सप्तापिजागतोग्निः ३ । ८ त्वामग्ने गयोत्यापूर्वे
प्यो पंक्ती सर्पीत्येव गयो नामात्रेयः पंचमे मंडलेनुक्तगोत्रत्वात् ननु क्वचित्कथंचिदि त्यादेरप्ययमपवादः पंचमेमंडलेनु
क्तगोत्रत्वमितितेनतश्चनस्यांगिरसत्वं नास्तिपरावनस्य नागपस्थानइति स्थानस्य परत्र वक्ष्यमाणत्वात् तस्मादस्य गयस्य
स्थानत्वमेव नात्रेयत्वमिति तेनं चंगपादस्यो गयो यमिति तत्र च हेतुरनस्थानत्वानुक्तिः नवौनरत्वस्थानतो को ऋषभस्तोवि
स्वामिभात्को वितिलाघवं भवतीत्यात्रेयो यं गयोनस्थावनइति सिद्धं अंत्यासप्तमी च द्वे पंक्ती शिष्टाः पंचानुष्टुभोग्निः अ

०म।० ग्न ७० जिष्ठमंत्या चतुर्थ्याद्यास्तदो स्येव आसर चेति पंक्तिरित्यनुकर्षणार्थः ततश्चतुर्थ्या समिद्धोद्य द्वे पंक्ती अन्या अनुष्टुभ इत्य
३१ र्थः आत्रेयो गयोग्निः त्रनस्य षट् सुतंभरोऽजागतं गोपाः आत्रेयः सुतंभर इत्यृषिः षळपि ऽगस्त्योग्निः प्राग्नये षळित्ये
व बृहते सुतंभरोग्निस्त्रिष्टुप् अर्चतो गायत्रं तु षळित्येव त्वामिदमादिद्वे सूक्ते गायत्रे सुतंभरोग्निः अग्निं स्तोमेन षळित्ये
व धाधाय सुतंभरोग्निर्गायत्री प्रवेधसे पंचांगिरसो धरुणः कवये धरुणो नामांगिरसः इत्यात्रेय निवृत्त्यर्थं त्रिष्टुबग्निः
बृहन्पूरुः पंचम्येवं तर्हि पंचेत्येव वयः पूरुर्नामात्रेयः इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि पंक्त्यंतानि द्विष्टमानुष्टुभं अग्निः आयज्ञैः
पंचमेत्येव आदौ चतस्रोनुष्टुभः पंचमी पंक्तिः पूरुरग्निः सानमूक वाहाद्वितः पंचेत्येव अग्निः आदौ चतस्रोनुष्टुभः पंच
मी पंक्तिः मृक्तवाहा इति विशेषणमात्रेयत्वासित्यर्थं द्वितस्य गोत्रं नाम आत्रेयः एवं मृक्तवाहो विशेषयं अत्र प्रपुनाना
षषदृदितआप्य इति वक्ष्यमाणस्य द्वितादन्यस्मादन्यार्थं च असत्यस्मिन् यद्वित एव आत्रेयः कश्चित्कथं विदित्य विशेषि
तविषयांगिरसत्वापवादेनात्रेयविधानात् अन्यस्य चान्तरत्राप्य इति विशेषित्वात् तर्हि गयस्यात्तरत्र सूक्तानतोक्तेरत्रा
त्रेयत्वचनमत्राप्यात्रोक्तेरत्राप्यात्राप्यात्रेयत्वासिध्यमिति चेत् अनुक्रमण्यमिति ब्रूमः उक्तं ह्यार्षानुक्रमण्यां मृ
क्तवाहा द्वितः स्मृतः प्रपुना नाम चाप्तिज इति मृक्तं गतः सा विनिवरयाम सा यो विहितैवसः मृक्तवाहा इति विशेषणा
र्थः वन्हासो वन्हा अगाराविति नैषं द्वृक्तः सूनापवस्या भिदमादीनि चत्वारि सूक्तानि पंचर्च्यानि शेषा अनुष्टुभः अश्व्य
वस्था वध्रिर्गायत्र्यानुष्टुभो विराड्रूपा पंचेत्येव सा आदौ द्वौ गायत्र्यौ द्वि अनुष्टुभौ पंचमी विराड्रूपा आत्रेयो वव्रि
रग्निः यमग्ने चतुष्कं प्रयस्वंतः पंचर्च्यं तद्वा असान्तमा इदमादीनि चत्वारि सूक्तानि पंचर्च्यानि द्विष्टा अनुष्टुभः प्रय
स्वंत आत्रेयोग्निः ममनुष्टुभः चतुष्कमित्येव त्वा सतो नामात्रेयः आदितस्तिस्रोनुष्टुभः चतुर्थी पंक्तिः प्रविश्व
सामन्विश्वसाम चतुष्कमित्येव अत्रिवत् प्रसाश्मे वसूक्तानि सप्तर्चेति वैयथा विश्वसामेत्यृषिः नाम सतुर्थानि ३१
यगोत्रतः अनुष्टुभस्तिस्रः चतुर्थ्यद्यि पंक्तिः अग्निः अग्ने द्युम्नो विचर्षणिः चतुष्कमित्येव सहंतं द्युम्नो नामात्रेयः

163
1916

विश्वचर्षणिरिति विशेषणमनुक्रमण्यनुकरणमेतत् मृक्तवाहाः सवनश्चिनः मत्सर्वे चर्षयो मनुष्या बंधवो यस्य विचर्षणि विशेष
णविशेषार्थः चतुर्थी पंक्तिः शिष्टा अनुष्टुभोग्निः अग्ने त्वं गोपायाना लोपायनाबंधुः श्रुतबंधुर्विप्रबंधुर्विप्रश्च क्रमात्द्वे पदं च
तुष्कमित्येव नः बंधायश्चत्वार ऋषयो यथाक्रमं से कर्तारः चतस्रो द्विपदाः विंशतिकाद्विपदा विराड् इत्युक्तं अग्निः अछा वोन च
सृयच अनुष्टुभं अग्निं वसूयव इति जस्तं एवा अग्निं वसूयवः सहसानं वचंदिमे तिलिंगात् वसूयव ऋषयः आत्रेयः संसृपा पद्य
त् नवाप्यनुष्टुभोग्निः अग्ने गायत्रं नवेत्येव याचाक वसूयवो गायत्र्यग्निः अनस्वंता षड्त्रैवृष्णः पौरुकुत्स्यो द्वौ त्र्यरुणत्रसद
स्यू राजानौ भारतश्चाश्वमेधौ त्वा स्तिस्रोनुष्टुभो नात्मानमनेद दितिसर्वा स्वाति कं चिद्दत्यैद्राग्नी सप्तति त्रिवृष्णिपुत्रः त्रैवृष्णिः
सत्र्यरुणाभिधानः कश्चिद्राजा पुरुकुत्सपुत्रत्रसदस्युर्नाम राजानौ भारतपुत्रोश्वमेध इति त्रयोपि संभूयेनत्सूक्तम
पश्यन् चेति गजन्वानुकर्षणार्थाः राजा नाविति द्विवचनान्ते दैवसित्येद्वा वित्यनुक्रमण्यां तरानुकर्षणं नुक्रमण्यां आदितस्तिस्त्र
स्त्रिष्टुभः चतुर्थ्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभः सर्वासु ऋक्षु अत्रिरेवर्षिः मन्यंते केचित् कुत इत्याह नात्मानमनेद्या दितिन ह्यात्मा स्वयमा
त्मने स्वदंस्मै ददातीति तस्मात्थितो नथा हि योमेशता विंशतिं गो नामित्यादौ त्र्यरुणाय त्र्यरुणो ददातीति तस्मै त्र्यरुणाय
शर्माग्ने देहेत्यर्थो नुपपन्नः अतो त्रिरेव सर्वा सृषिः राजानो दातारः त्र्यरुणादयः तेभ्यः शर्माग्ने प्रयच्छेत्यत्रिरग्निं प्रत्या
ह अत्रिभीर्मि इति पूर्वस्मिंस्तु पक्षे आत्महन्तं पुण्यपापयोरात्मत्वाध्यारोपात् आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मन इ
त्यादावात्मानं प्रति आत्मनो बंधुत्वं रिपुत्वोक्तिवदत्रापि गवादिलाभहेतुभूतकर्मणां आत्मीकोपयमात्मने गवादि ददातीति
तस्मै त्र्यरुणाय मह्यमग्ने शर्म देहीति संबंधोपपत्तिं मत्वा शाखामेव ऋषित्वमुक्तमित्याहुः आदितः पंच आग्नेयः षष्ठी इंद्रा
ग्नीदेवत्या समित्सो विश्ववारात्रेयी त्रिष्टुप् जगती त्रिष्टुबनुष्टुब्गायत्र्यौ षळित्येव अग्निः विश्ववारानाम ऋषिकातस्यास्त्री
त्वात् आत्रेयी आत्रगोत्रजा इति इतश्चानीय इति टक् ङीप् गोत्राक्तिपंचमइत्यस्य कश्चित् कथं वित्सूत्रविषयत्वात् तथा
ख्रियामित्युक्ते आद्या त्रिष्टुप् द्वितीया जगती तृतीया त्रिष्टुप् चतुर्थ्यनुष्टुप् पंचमीषष्ठ्यौ गायत्र्यौ अग्निः मंडलादिषा
ग्नेयस्य पूर्णावधिः त्यय यमापंचीनागो रिवाति शाश्वयं इसुश्रवायत्सरस्येवा पादः पंचदशमनुष्यः शक्तिपुत्रो गौरिवीति

नाम ऋषिः ऐंद्रमित्यादिनृम्णानि बध्यर्थं अत्र सूक्तं उशनानामृत्स्नहस्य रयानमि पादउशनादेवत्यः ऐंद्रो वा त्रिष्टुप् ऋ स्य बभ्रुर्ऋणंचयां
प्यत्रराजा स्तुतः पंचोनेत्यत्र वीरः बभ्रुर्नामात्रेय ऋषिः अत्र सूक्ते ऋणंचयो नाम ऋत्पिरपि बभ्रुणा स्तुतः न के वल मिंद्रं एवं त्रि राम
ष्टुप् इंद्रो रथाय मप्तो नाव स्यु म्नमिति कौत्स्यो शानसो वा पादो परे द्वाकौत्सी त्रयोदश भवनो अवस्यु र्नामात्रेयः उग्रमथ्रा तम
वहौ रूकुत्समिति पादः कुत्सदेवत्यः ऐंद्री वा संहयद्वामिति पादः उशानसः ऐंद्रो वा इंद्राकुत्सा वहमाने ति यरोइंद्राकुत्सादेवत्याद्वं
द्वा दशणिदेव ता इंद्रदेवत्या नउ उभयपद व्यधिः त्रिष्टु बिंद्रः अदर्द्र द्वादश गात्तुः उत्संगातु र्नामात्रेयः दर्दद्वादशेति प्रापि प्राति
शाख्ये दीर्घ स्वार वती परदर्दर्दर द धरे आगो रिति ऋषिर्दर्दद्वा दशोक्तं, प्रकृतिवदनुकरणंभवतीति त्रिष्टु बिंद्रः महि दश
प्रजापत्यः संवरणः अजान शत्रुं नव त्रिष्टुबंतं अजान शत्रुमजरा अदिर्गोष्ठो अगस्त्यः अंत्या त्रिष्टुप् प्राजापत्यः संवरण इंद्रः महि
संवरणो नाम प्रजापतिपुत्रः त्रिष्टु बिंद्रः महि यशस्विंशो प्रभूवसु रांगिरसः प न्यंसं आंगिरसगोत्र प्रभूवसुर्नाम ऋषिः आदि
तः स प्तानुष्टुभः अंत्या पंक्तिरिंद्रः स आगमत् पवृत्तीयाजगती स आगमद इंद्रः आदितो द्वे चतुर्थ्याद्या स्तिस्रइति त्रिष्टु
भः तृतीया जगती प्रभूवसुरांगिरस इंद्रः संभानुनां पंचात्रिः यजते भौमो त्रिस्त्रिष्टु बिंद्रः उरो रानुष्टुभं पंचैत्यैव अत्रिरनुष्टुबिं
द्रः यदिंद्र पन्यंसं पंचैत्यैव आदितस्त्रस्तो नुष्टुभः पंचमी पंक्तिरिंद्रात्रिः आयाहि नव स्युच्छिगा घं स्यानुष्टुप्पमध्ये च सासौ
री नदादीतिहासं स्तुति कर्मत्वादत्रिर्देवतेव अष्टिभिः आदितस्तिस्र उष्णिहः अस्य सूक्तस्य नवस्वनुष्टुम्मध्ये वर्तमाना या सा
नुष्टुप् यत्वा सूर्य इंद्र स्वर्भानु पंक्तिंवसासौरी सूर्यदेवत्या सौरीत्यनंतर निदा हासु कत्वा दत्रिर्देवतात्वं माभूदिति पंचम्यनुष्टुप् सूर्यदे
वत्य इति याव तु नदादीतिहासः अत्रिर्देवः कुतः अत्रेस्तुति धर्मत्वात् अत्रिस्तु अत्रस्तूयत इति कर्माधर्वखेय श्चादि वतु ऋचं च मत्रि
देवत्यं अत्रोर्षं पममे वेति वयस्य प्रमेवोक्तं अन्यानुक्तिः अत्र आदौ वतिस्र ऐंद्र्यः पंचमी सौरी पृष्ठ्या याश्चतस्रो त्रिदेवत्यः
आत्रेयं यया चतुर्थी षष्ठी सप्तम्य ष्टम्यः स्वतस्त्रिष्टुभः षष्ठ्या षत्रिर्देवत इति वा च्ये अन्यत्सर्वं विस्पष्टार्थं नद्यत्रीतिहासो
दे वना हेतुश्च वर्ण्यते कोनु विंशति वैश्वदेवं वैतन्तु पंचाश्या घति जगत्यावैलौ ऋपदा वांबैतन्तु एकादशोंत्यर्थः तुह्यादि पंच वैतन्
पंक्तिं सर्वमीरितं इदमादिन्ये कादशसूक्तानि वैश्वदेवानि षोडशी सप्तदश्यावतिजगत्योसिषकुनइ ती यंविं शेयकपदादशा ३२

165
1916

दशाक्षराविराट्तदर्धमेकपदेत्युक्तं त्रिष्टाः सप्तदश त्रिष्टुभः भौमात्रिः प्रशं नमाघृने का दशी रौद्री वरुणं अष्टादश भौमोत्रिः
त्रिष्टुबि विश्वेदेवाः तमृषीत्येकादशी रुद्रदेवत्या एकादशी रौद्रीति वचनं सूक्तविनियोगे स्यान्येन मन्यासामपि वैश्वदेवमिति प्रा
प्तस्य वैश्वदेवत्वस्य निवृत्त्यर्थं मंत्रः सूक्तविनियोगे हि सूक्तभेदप्रयोगे पि इति रौद्रत्वमिति सिद्धं आ धेनवस्त्यूनेन यो रुपांत्ये
कपदा पयसा सप्तदश त्रिष्टुब्विश्वेदेवाः एतयोः प्रशं नमा धेनव योर्यथा क्रमं उपांत्या सप्तदशी षोडशी च उरौ देवाः अनिका
षप्ता मंत्ये कपद इत्या घाहृयोरप्येकयं सम्पावते त्याययार्थमिदं अन्यथा प्रशं नमाघृने का दशी रौद्रीति सप्तदश्येकपदा सूक्त
आ धेनव स्त्यूना षोडश्येकपदा इति वाच्यं स्यात् वापो स्पेकपदेति तर्हि इदंसूक्तं अत्रिकृतो प्रशंनमाद्यूनेकादशी रौद्र्युपांत्येकपदे
ति सप्त्यूनौ त्वं नसूत्यते येन पृच्छन्काल्या यनंतु तं प्रजाथा पं वोनाका द्वयपो वत्सारो न्ये च ऋषयो त्र दृष्टलिंगा हि त्रिष्टुबंतं पूर्वथा
पंचदशा कश्यपगोत्रो अवत्सारो नाम ऋषिः अत्र सूक्ते ये दृष्टलिंगाः अपि तस्य नामकाः सदपृणो यजतो बाहुवृक्तः श्रुतविदाद
यस्ते च ऋषिलिंगवत्सारेण समुद्दीयंते स्वनाम पतिषु ऋषिरित्यर्थः चतुर्दशी पंचदश्यौ त्रिष्टुभौ आदितस्त्वयादशाजगत्यः विश्वेदेवाः
विदा एकादश सदापृणो दिवः सदापृणो नामात्रेयः अंत्यो द्व्यचो देवपत्नीस्त वो देवानां पत्नी रुत ग्ना व्यंत्वित्यस्यां देवपत्न्यः स्तूयं
त इत्यर्थः अत्र देवपत्नीस्तव इति एकादशी गौरीति यत्सूत्रं सूक्तयोगे विनियोगार्थः उतग्ना व्यंत्वित्यष्टमी त्रिष्टुप् सूक्तस्य द्विती
या च त्रिष्टुप् शेषाः षड्जगत्यः आदितः षड्वैश्वदेव्यः प्रयुंजती सप्त प्रतिरथः प्रतिरथो नामात्रेयः त्रिष्टुप् विश्वेदेवाः कदुप्र
त्रप तिषानुजाग नंप्रियायां प्रति भानुर्नामात्रेयो विश्वेदेवा जगती दैवंबः प्रतिभांप्रि सातृणपाणिः प्रये वसभ्य इति पंच भीम
धीयानं पाणौ तृणं गृहीत्वा नीत्य ध्ययनद्वारेणेयं तृणपाणि संवति अतो त्रा थादध्येतुः तृणपाणि त्वं विधीयते किमर्थं रक्षसां
हननाय अधीयानं तृणमग्नावग्नौ क्षिपेत् वा प्रक्षिपेत् नान्यत्र यज्ञायज्ञीये तृणपाणि सूक्ते ऋग्विधाने तथादर्शनात् उपदेशस्तूप
देशामुपो ह्लयती स्वतः तथाहि तृणपाणिर्जपेत्सूक्तं रक्षोघ्नं दस्युभिर्हतः न भयं विद्यते किंचिद्रक्षोभ्यो रिष्य एव च पाणिना
तृणमादाय यज्ञो यज्ञेति यो भ्यसेत् सोधीतस्या स्य सूक्तस्य फलं प्राप्नोति पुष्कलं सूक्तांते तृणं त्वग्नावरण्यो वोदके पि वा प्र
क्षिपेत्तत्प्रयत्नेन स्वस्त्या न्यत्र भयां वहं भवेदिति त्रिष्टुब्विश्वेदेवाः विश्वः स्वस्त्यात्रेयः पंचस्यं तं पंचदेवस्य स्वस्त्यात्रेयो नामा

ऋ०भा०
३३

त्रेयः आदौ नवस्तो नुष्टुभः पंचमी पंक्तिर्विश्वेदेवाः अग्नेयंवो नावनुस्तोगायत्र्यः षडुष्णिग्बृहत्यस्तो जगत्यस्त्रिष्टुभौ वांत्ये अनुष्टुभौ सूक्तस्य पंचदश आदित ऋचस्तोगायत्र्यः अथ पंचम्यादि षडुष्णिहः अथैकादश्या द्यास्तिस्रो बृहत्यो जगत्यस्त्रिष्टुभो वा अ स्ये चतुर्दशी पंचदश्यौ चतुष्टुभौ स्वस्त्यात्रेयो विश्वेदेवाः वैश्वदेवत्वस्य पूर्णो विधिः अंत्ये इति विस्पष्टार्थं पारिशेष्याद्देवस्तिस्थे प्रश्यावाश्वस्यूना श्यावाश्वो मारुतं हतनूपंक्तिः षष्ठ्यंतेव सप्तदशाभृष्टुभा श्यावाश्वो नामात्रेयः इदमादीनि दशसूक्तानि मरुद्देवत्यानि षष्ठी सप्तदशी पंक्तिः शिष्टाः पंचदशानुष्टुभः कौ वेदपौ ऊर्ध्वककु बृहत्यनुष्टुप्पुरउष्णिक्ककुप्सतो बृहत्यो गायत्री सतो बृहती ककुभो गायत्री सतो बृहत्यौ ककुप्सतो बृहती आनं पौरुषी नाम सप्तां छंदसाह तथा क्रमं ककुबाद्या बृहती द्वितीया अनुष्टुप् तृतीया पुरउष्णिक् चतुर्थी ककुप्पंचमी सतो बृहत्यौ षष्ठीसप्तम्यौ गायत्र्यष्टमी सतो बृहती नवमी ककुभौ दशम्येकादश्यौ गायत्री द्वादशी सतो बृहत्यौ त्रयोदशीचतुर्दश्यौ ककुप्पंचदशी सतो बृहती षोडशी विष्टारपंक्तिरिति केचित् तत्र पाठः गायत्री सतो बृहती विष्टारपंक्तिः ककुप्सतो बृहती एवं द्वादशी गायत्र्यादिक्रमेण इति पाठः एवं ककुबादि सतो बृहत्यंता अंगायत्री सतो बृहती विष्टारपंक्तिः ककुप्सतो बृहती षष्ठी सप्तमी नवमी त्रयोदशी चतुर्दशी षोडश्यः सतो बृहत्यः अ दिस्युक्तं आद्या पंचम्यादश्यैकादशी पंचदशी ककुभः षष्ठी सप्तमी नवमी त्रयोदशी चतुर्दशी षोडश्यः अष्टमी द्वादश्यौ गायत्र्यौ द्वितीया बृहती तृतीयानुष्टुप् चतुर्थी पुरउष्णिक् इति उक्तौ अन्यथा समुच्चितं ग्रंथकथमनेनाग्रंथं छंदो गौरवमक्षरहतप्रातरतिपत्तिरुतं ग्रंथगौरवं स्यादिति उत्तरत्र घवाय यथाक्रमं छंदोभिधानं श्यावाश्वो मारुतः प्रशर्धाय पंचोना जागतसुपांत्या त्रिष्टुप् पंचदशा मारुताय उपांत्या चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः श्यावाश्वो मारुतः अग्ने नव बाहेतं तृतीया सप्तम्यौ सतो बृहत्यौ रुतः त्रयोदश्यौ दशांत्या त्रिष्टुप् आदितो नवजगत्यः श्यावाश्वो मारुतः आरुद्रासो धो तात्र्यंतं बार्हतं बृहती छंदसि सर्वं भवाथैष्यादिवत्सिः तृतीया सप्तमी च सतो बृहत्यौ श्यावाश्वो मारुतः नमु अष्टाविंशत्यच नूनं श्यावाश्व त्रिष्टुम्मारुतः ३३
द्विपृष्ठवंतः इंद्रवंतः आदौ पट् जगत्यः सप्तम्यौ त्रिष्टुभौ श्यावाश्वो मारुतः नसु अष्टाविंशत्यच नूनं श्यावाश्व त्रिष्टुम्मारुतः द्विपृष्ठवंतः इंद्रवंतः आद्यौ पट् जगत्यः सप्तम्यौ त्रिष्टुभौ श्यावाश्वो मारुतः ईळेदि जगत्यं तमाग्नेयं चवा अग्रवस्येट क्रतु अष्टाविंशत्यच अक्रतू आदितः सप्तजगत्यः अष्टमी त्रिष्टुप् श्यावाश्वो मारुतः

167
1916

ष्टाविंशत्यच अग्निं आदितः षट् त्रिष्टुभः सप्तम्यष्टम्यौ जगत्यौ आग्नेयं च वा अग्निमारुत्यं देवं सूक्तं केवलमारुतं वावेत्य सति के ष्टाविंशत्यच अग्निं आदितः षट् त्रिष्टुभः सप्तम्यष्टम्यौ जगत्यौ आग्नेयं चवा अग्निमारुत्यंदेवं सूक्तं केवलमारुतं वा वेत्य सति के
वलाग्निदेवत्यत्वं पक्षस्यादेसति मुख्यमारुतत्वं पक्षेनस्यात् इदमाग्नेयं च वेत्युक्तं श्यावाश्व आत्रेयः के ष्टे को नागायत्रं श्यावाश्वो त्रं वेद दश्वीतरं तपुरुमीळ्हो दार्भ्यं रथवीतिं मरुतश्च दाननुतः प्रशशंस बुधा च तरंतमहिषी शशीयसी पंचम्यनुष्टुम्नवमी सतो बृहती नरः एकोनविंशति गायत्री छंदः पंचम्यनुष्टुम्नवमी सतो बृहती अत्र सूक्ते श्यावाश्व ऋषिः विददश्वरा शः पुत्रो वैददश्विर्नरं ताख्यं राजानं पुरुमीळ्हाख्यं च दतराजपुत्रं रथवीतिर्नामानं च नृपं मरुतश्चात्मनो दत्तरुक्मा स्मरणं दानं नुष्टावात्मानं स्तुतवान् पतरं तस्य वैददश्विर्महि षीमाधिराज्ये महाभिषिक्तो न शशंस यसी नाम पूर्वं विस्मृत्य पुनर्बुधा स्तुतवान् शशीयसीहि श्यावाश्वाय बहुदत्तवती प्रसृतेः श्यावाश्व इति हासस्सूचनार्थं वैददश्वी इति विदददश्वराष्ट्रादनइ त्रं नवान् शशीयसी हि श्यावाश्वाय बहुदत्तवती प्रसृतेः श्यावाश्व इति हासं सूचनार्थं वैददश्वीति विदद श्वराष्ट्रादनद्भू दाल्भ्य इति विदाल्भ्या स्युः अर्च्यो वा श्यावाश्वो स्य तिहासो वैददश्वस्याय प्रदद्ये तो राजर्षि रभरदाल्भ्यो रथवीतिरितिस्म्रु अवशिष्टाहं मात्रेय मार्चिन्यानिः सवक्ष्यमाणो राजा त्रिमपतिगम्य प्रसाद्य च आत्मानं कार्यमर्थे च रव्या पयाम्यं जल स्थितः अवशिष्टाहं मात्रेयमार्चिन्यानिः सव क्ष्यमाणो राजा त्रिमाभिगम्य प्रसाद्य च आत्मानं कार्यमर्थं च रव्यापयाम्यं जलस्थितः सांगोपांगास्सर्वे देवा स्तुत्वान् यार्चनानसं ससपुत्रीभ्यगच्छं तं राजानं यज्ञसिद्ध्ये श्यावाश्वस्यात्रिपुत्रस्य पुत्रः खल्वर्चनानसं सांगोपांगास्सर्वे देवा स्तुत्वान् यार्चमानसं ससपुत्रीभ्यगच्छंतं राजानं यज्ञसिद्ध्ये श्यावाश्वस्यात्रिपुत्रस्य पुत्रः खल्वर्चनानसं यज्ञेथ वितते पश्यद्राजपुत्रीं यशस्विनीं स्नुषा मे राजपुत्री स्यादिति स्यत ध्यापितौ सुदा अर्चनानसं पुत्रोथमत्वा नृपयाज्यं यतु यज्ञेथविनते पश्यद्राजपुत्रीं यशस्विनीं स्नुषा मे राजपुत्री स्यादिति स्यतध्या पितौ सुदा अर्चनानसंपुत्रोथमत्वा नृपयाचयत् श्यावाश्वाय सुतां दिसुर्मनोभवत् श्यावाश्वस्य च तस्यांबिसक्तमानसां तदा मृत्ः संयुज्यस्व मया राजन्नु निर्तिर्य त्यं स्तो ब्रवीत् श्यावाश्वाय सुतां दिसुर्मनो भवत् श्यावाश्वस्य च तस्यां विसक्तमानसां तदा मृतः संयुज्यस्व मया राजन्नुनितिर्य त्यं सो ब्रवीत् अत्रिपुत्रोऽदुर्वलोहि नामा ताता च सो रिति राजानमब्रवी हिषीस्वां नृपो ब्रवीत् किं ते मतमहं कन्यां श्यावाश्वाय ददामिहि अत्रिपुत्रोऽदुर्वलोहि नामा ताताच सोरिति राजानमब्रवी हिषीस्वां नृपो ब्रवीत् किं ते मतमहं कन्यां श्यावाश्वाय ददामिहि अत्रिपुत्रोऽदुर्वलो हि नामा ताताच सोरिति राजानमब्रवी ऋषिर्मे श्रेष्ठस्तापि नृपर्षिकुलजा स्त्वहं न नृषिर्नातु जामाता नो मे पमं त्वाग्निर्दृष्टवान् ऋषये दीयतां कन्यां देवस्यांबा भवेद्यथा ऋषिर्मे श्रेष्ठस्तापितृपर्षिकुलजास्त्वहं ननृषिर्नातु जामाता नो मे पमं त्वाग्निर्दृष्टवान् ऋषये दीयतां कन्यां देवस्यांबा भवेद्यथा ऋषिर्मे श्रेष्ठस्तापि नृपर्षिकुलजास्त्वहं सोऽर्षिस्तेन रत्नेन यज्ञेन्य वर्तते श्यावाश्वस्य तु क वेदं पिनरं मन्यते यतः इति तरत्वं तरा जा सत्या वृष्टमुनिं नृपः प्रत्याख्याततः ऋषिस्तेन रत्नेन यज्ञेन्यवर्तते श्यावाश्वस्यतुक वेदं पितरं मन्यते यतः इति तरत्वं तरा जास त्या वृष्टमुनिं नृपः प्रत्याख्याततः ऋषिस्तेन रत्नेन यज्ञेन्यवर्तते श्यावाश्वस्य तु क वेदंपितरं मन्यते यतः अर्चनानसपुत्रौ थ याज्यावर्तिनृपोपथि तरंतपुरुमीळ्हाख्या न्यायां अनेनं च न्यवर्तते तेन स्वच्छो वसेत्स्य क्तो नृपो गात्स्मंदिरं प्रति अर्चनानस पुत्रौ थयाज्यावर्तिनृपोपथि तरंतपुरुमीळ्हाख्या न्यायां अनेनं च न्यवर्तते तेन स्वच्छोव सेत्स्य क्तो नृपो गात्स्मंदिरं प्रति अर्चनानसपुत्रौ थयाज्यावर्तिनृपोपथि तरंतपुरुमीळ्हाख्या प्राप्य पुत्रमदर्शनात् तौ च क्रतुस्तयोः पूज्यां विददश्वसुतो नृपो तरंतमहिषीं नत्र नाम्नाख्याता शशीयसी तस्यैव ददौ यामाप्राप्य पुत्रमदर्शनात् तौ च क्रतुस्तयोः पूज्यां विददश्वसुतो नृपो तरंतमहिषीं नत्र नाम्नाख्याताशशीयसी तस्यैव ददौ यामा स अत्रिपौत्रं महानृपः तरंतानुमता शालिं प्रादान्न बहुविधं वसु अजाविकं न वाश्वं च महिषीं तां शशीयसी अत्रियाज्याचिंतो

गत्वा पितापुत्रौ स्वमाश्रमं अभ्यवादयतां मुनिं महिषीं दीप्ततेजसं श्यावाश्वस्य मनस्यासीन्मंत्रस्यादर्शिनादहं न लब्धवान् कन्यां क
न्यांदृ न सर्वांगसुंदरीं अप्यहं मंत्रदृश्यां मे वरयो महात्मन् इत्यारण्यके चिंतयतः प्रादुरासीन्मरुद्गणः ददर्श संस्थितान् पार्श्वे
तुल्यरूपान्महात्मनः समानवयसो रुक्मवक्षसः पुरुषाकृतीन् श्यावाश्वोऽधिष्ठितान्पश्यत्केवानरस्थ तुष्टुकः ततः समरुतो दे
वान् रुद्रपुत्रान्नाध्यत अतिक्रमं हि तेमेने ऋषिर्विपुलमात्मनः येन दृष्ट्वद दृष्टा थयस्केष्टेति चपृष्टवान् अथास्य मरुतो रु
क्माः स्ववक्षोभ्योवमुंचन कंठेवसवस्त्रिदिवं प्रययुस्तस्य पश्यतः मरुत्सु च प्रयातेषु श्यावाश्वः सुमहायशाः रथवीतिंदुहि
तरं मागच्छन्मनसा तदा ऋषिर्वमात्मनस्तत्रविवक्षारथवीर्थेन एवं मेस्तोममित्याभ्यां दूते रात्र्यां न्यवेदयेत् रात्र्यो निद्रां न जाना
सि मम रात्रिर्महाद्युते रथवीतिर्महिमानं चवुक्तमन्वनिवेदयत् रथवीतिं न पश्यंतं संप्रोक्ष्यार्पणचक्षुषा रम्ये हिमवतः पृष्ठे
एष क्षेतीति वाअब्रवीत् ऋषिर्वियोगमास्थायदन्याराज्याप्रवोदिन आदाय कन्यां तां दाल्भ्याउपादायार्वनानसं पादौ तस्यो
पसंगृह्य स्थित्वा प्रह्वः कृतांजलिः रथवीतिरहं दाल्भ्य इति स्वं नाम चाब्रवीत् मया संयोगमिच्छंतं प्रत्याचक्षीय यत्पुरा ततूक्ष्म
मस्व नमस्तिस्म मावमेभगवन्ऋषिः ऋषेः पुत्रः स्वयमृषिः पितासि भगवन् ऋषे हंता प्रतिगृहाणेमां स्नुषामित्येवमब्रवीत्
पाद्यार्घ्यमधुपर्कं च सुक्तुमश्ववानंतथा पूर्वं दत्वा त्रिपुत्राय श्यावाश्वाय ददौ सुतां रुक्माभरणयुक्तं तु सीत्रिदृश्यास्य पुत्रकं
महाप्रसादो मरुतामिति हृष्टो बभूव ह अथाग्रपुपमित्येव श्यावाश्वं बहमन्यत श्यावाश्वं तदारोसौ स्वोपकारकृतान्बहू
न् अतः प्रवृत्तं रूपेण वाञ्छनां मरुतां तु ये चतुष्कदेवताः केष्टयई वहंतेयस्कते मनसाभ्यं चतुष्के चनरंत महिषीसुता उत्तमे
पुरुमीढ स्ते स्तुतीं योमेतरंतकः एतं मे तदर्वो दार्भ्यो रथवीतिस्तुतिस्तथा उस्काव्हहदेवनायांतुष्टोनकेन कथा त्वियं ऋ
तेन तच चमु तचिन्मैत्रावरुणं वैततू श्रुतवन्नामात्रेयः इदमादीन्येकादशसूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि तुल्यादि सूत्रेवे
पंच ततू षष्ठिर्सैव मीरितं त्रिष्टुप् ॥ ऋतस्य सप्त अर्चना नाआगतं अर्चनाना नामात्रेयः सप्तापि जगत्यः मैत्रावरुणो
वरुणं पंक्त्यंतं सप्तिस्यैव सप्तमी पंक्तिः आदितः षळनुष्टुभः उत्तरसूक्तमपि पंक्त्यंतं अर्चनानामेत्रावरुणो यस्त्रिके तष
द्रानहव्यः अंत्या पंक्तिः द्विशा अनुष्टुभः रातहव्यो नामात्रेयः मैत्रावरुणो आचितानानुष्टुभंतु षट् सूक्तानू इदमाद्धि ३४

169
1916

सूक्तं आनुष्टुभं रातहव्यो मैत्रावरुणौ बळित्थापंच यजतः देव यजतो नामात्रेयः अनुष्टुभ मित्रावरुणौ प्रवो गायत्रं पंच मि
त्राय यजतो गायत्री मित्रावरुणो त्रीरोचना चतुष्कमुरुचक्रिः वरुण उरुचक्रिर्नामात्रेयः त्रिष्टुभ मित्रावरुणौ पुरूरुणागा
यत्रं तु चतुष्कं उरुचक्रिर्मित्रावरुणौ गायत्री उत्तरसूक्तं गायत्रं च आनूस्तत्वं बाहुवृक्तः बाहुवृक्तो नामात्रेयः गायत्री मित्रा
वरुणौ आमित्र ओ स्थिहं तृचं वरुणौ बाहुवृक्तउस्त्रिमित्रावरुणोयद घदशापौरआश्विनं तदानुष्टुभं तु स्यः पौरो नामात्रे
यः आश्विनं तूत्तराणि पंच आनुष्टुभमिदमुत्तरं च पुरादप्रपौरः नपौरो यं बाहुवृक्तो यथा मिना बाहुवृक्तः पुरारव्यार्षी
नस्तोषिनामापिनोत्पन्ने कूषः दशादेवौ पौरोनुष्टुभ आश्विनौ प्रतिनवावस्युः पार्के प्रियतमं अवस्युर्नामात्रेयः नवापि पंक्त
यः सूक्तं वात्राम नंति प्रति प्रियतममितिपांक्तमिति आश्विनं आभाति पंचात्रिः अग्निः अत्रिर्नाम भौमः अत्रिरित्युक्तं
न तु पंचमे मंडले तु क्तगोत्रमात्रेयत्वं यदि हि स्यात् भौमोत्रिरिति सूत्रमनर्थकं स्यात् नत्वि पंचमे मंडले त्रेरात्रेयत्वं मंड
लांतर आंगिरसत्वं चमाभूदित्येवमर्थं मंडलांतरस्यात्रेर्भौमित्वार्थं तदन्वचनं संगतार्थं परिभाषत्वेन तत्रतावत् भौमत्वं
वाच्यमित्यत्राप्यत्रेर्भौमत्वमित्येवं च नास्ति तत्रोकाचप्यात्रेः कथंचिदपि भौमत्वं स्यात् दैवाकिं च न स्वतिरात्रेयो भ्यपं
नयं स्पवति विरोधात् न च हावचीस्त: अन्यायश्चानेकार्थ इति सर्वमात्रेय भौमत्वमेवेति ननु भौमोत्रिरिति सूत्रमकृत्वा सर्वा
स्वत्रिं केचिदित्यत्र भौमोमिसुक्त्वा कथं चिदिति नास्वर्गत्रे भौमत्वं साध्यं एवं चेवमत्रिग्रहणं तु कार्यं स्यात् सत्यं न
तथा तु नहूतं किं कुर्मो वयं अत्रा हि त्रिष्टुबश्विनी सूपतेहि आभात्यग्निरित्यभ्यारभ्य तइत्रे ष्टुभमिति प्रातर्यावाणापं
च अत्रिस्त्रिष्टुबश्विनौ अश्विनो तवसप्तवध्रिस्त्युष्णिगादि चतुर्थी त्रिष्टुप्पंचानुष्टुभोत्याः पंचगर्भस्राविण्युपनिषत् स
प्तवध्रिर्नामात्रेयः एह गच्छतं आद्यो तिस्र उष्णिहः चतुर्थी त्रिष्टुप् अंत्यास्त्याः पंचानुष्टुभः विजिहीष्वेत्यस्याः ता एव गर्भस्रा
विण्य उपनिषच्च पंचर्चसमुदायस्य उपदेशत्वाद्द्वेधाप्रमाणमिति चेतू एतत्कथं एतासां हि जपतः सुखप्रसवो भवति अ
थानुष्टुभो गर्भस्राविण्य उपनिषदित्यसेपंचाप्ताः प्रकृतिवाक्य मकर्तुं आश्विदेवत्यं इहापश्चामितगर्भिण्यः इति पंचैं
ता अधीयते श्रवणमात्रेण गर्भस्रवध्वंसं मन्यमानाः नचैतत्कष्टुवेताः श्रवणमात्रेण गर्भिणी बाधते किंतु एतदनुमं

स०म०

३५

त्रिनेनमल्पमात्रानेनमस्त्वप्रसवकारिण्यः प्रसवप्रवेदिनां उक्तं कल्पविधाने विशिष्टाप्रवनस्पतेन तदिदं ख्यापनं स्मृतं यः ख्याप
यितुकामस्यात्ख्यापयेत्तदिदं जपेत् द्विवंतां वापदं कस्य प्रसूतौ पांस्रमभीष्ठतं निश्चेषनिवसंग्नामान्मुतनामाप्रशंसयः त्वि
यंगर्भा प्रसूदा वा पापयेदनुमंत्रितं उदकं वननेनैव गर्भः प्रच्यवते स्वयं सरवामितियत्राहि श्रवणं नेनितत्राहि प्रवीत् यथानव
सिष्टाः शृण्वंतिनेवेव मत्रोक्तं नगर्सिंघ्यः शृण्वंतीतिअत्रः स्वगर्भस्रावित्युक्ते उपांशुत्वमिष्ठतः प्रजापतेनत्वदित्येतस्य त्रि
पमाणमुपांशुत्वं नघटते तदुपनिषदितिउक्ते उपांशुत्वं चेन्न उपंतत्वस्यास्योपनिषत्संहितोपनिषदात्मकस्यात्युपांशुत्वं
स्यात् एतेनप्रमंदिनइत्येषाख्याता महेदशासप्रअवाउषस्यंतुपान्तं नोअघ सत्यश्रवानामात्रेयः उषोदेवत्यमिदमुत्त
रंवसूक्तं घुनपामानंषट् दहनीसत्यश्रवास्त्रिष्टुबुषाः युजंतेपंचश्यावाश्वः सावित्रंतुआगतं मनः श्यावाश्वोनामात्रेयः
पंचापिजगत्यः सावित्रदैवत्यमिदमुत्तरंच तत्सवितुर्नवगायत्र्याद्यानुष्टुप् वृणीमहे प्रथमानुष्टुप् अष्टशिष्टागायत्र्यः
श्यावाश्वः सविता अछदशावि: पर्जन्यमुपाद्यास्तिस्रोजगत्यउपांत्यानुष्टुप् अग्निषोमिदइत्युक्तं यत्पर्जन्येत्येषानवम्यनुष्टुप्
विरक्षानित्याद्यास्तिस्रोजगत्यः पर्जन्यदैवत्यं शिष्टाषट् त्रिष्टुभः बलित्थानवं पार्थिवमानुष्टुभं पर्वतानांतत्वंसूक्तं पृथिवी
दैवत्यं अनुष्टुभं भौमोत्रिः प्रसंम्राजे षोवारुणं हहदइ अत्रिस्त्रिष्टुब्वरुणः इंद्राग्नीपृक्षेशग्नमानुष्टुभं विराट्पूर्वान्तं य
मवथः इंद्राग्नीदैवत्यं षष्ठीविराट्पूर्वा आद्योदशकाल्मयइत्यर्थः भौमोत्रिः प्रवीनवेवशामरुन्मारुतमितिजागतं एव
यामरुभामात्रेयः मरुद्देवत्यं अतिजगतीछंदस्कं अण्युतरपदस्त्रिष्टुछंदसी पंचमंमंडलंसमाप्तं बार्हस्पत्योभरद्वाजः
षष्ठंमंडलमपश्यत् अपवादानुक्तावयमेवऋषिः अवाविशिष्टत्वंवास्यनबाधकइत्यर्थः त्वंह्यग्नेसप्तोना त्रयोदशाप्र
थमः भरद्वाजस्त्रिष्टुबग्निः पिबासोमामित्यमित्यतः प्राक् मंडलादिषाग्नेयमेंद्रादस्याग्नेयत्वं त्वंसेकानुष्टुभंशाकर्य इशा
तं दिक्षेनवत् एकादशीशाकरी शिष्टाअनुष्टुभः भरद्वाजोग्निः अग्नेष्टो सक्षेपत् भरद्वाजस्त्रिष्टुबग्निः यथाहोतः ३५
अष्टोमनुषः भरद्वाजस्त्रिष्टुबग्निः हवेसप्तावः सतुं भारद्वाजस्त्रिष्टुबग्निः प्रनव्यसासप्त सहसः भरद्वाजस्त्रिष्टुबग्निः मू
र्धानंवैश्वानरीयंहिदि जगत्यंतं सप्त दिवः वैश्वानरइत्यग्नेर्गुणः इदमादिषुत्रिषुह्यग्निर्वैश्वानरोस्ति षष्ठीसप्तम्योजग

171/1916

त्यौ शिष्टापंचत्रिष्टुभः सप्त हस्तः भरद्वाजोवैश्वानरः षट् आद्योजगत्यः सप्तमीत्रिष्टुप् अहश्च सप्तकृत्स्नं भरद्वाजस्त्रिष्टुबग्निर्वै
श्वानरः पुरोवाद्विपदानं सप्तामंद्रं आदितः षट् त्रिष्टुभः सप्तमी विशेषांसीतिद्विपदाविराट् भरद्वाजोग्निः यजस्वषट् होतः भ
रद्वाजस्त्रिष्टुबग्निः मध्येषकिल्वेवहोता भरद्वाजस्त्रिष्टुबग्निः त्वद्विश्वाषट् सप्तगा भरद्वाजस्त्रिष्टुबग्निः अग्नायआनुष्टु
भंशाकर्यंतं षट्सत्यः पंचानुष्टुभः षष्ठीशाकरी भरद्वाजोग्निः इमसूषकोनावीतहव्य ऋषिर्वाजागतं प्राग्दशम्याद्यास्तु
तीयापंचदशेयीशा कर्याप्याष्टिशाकर्यनुष्टुब्बृहत्याउपांत्ये एकोनविंशतिः हविषो अतिथिं वीतहव्योनामांगिरसः अ
थापिंप्रकृतीवाभारद्वाजः ननुवीतहव्यो वैस्यवदेवास्तुतस्मिन् विकल्पितमांडलिकभरद्वाजः स्वयमेवशास्यते किमृषि
रितिविस्पष्टार्थं नर्हिवाविशिष्टत्वाभरद्वाजस्या नरानुहति स्यात् नेतद्वाविशिष्टत्वंतस्यबाधकमितित्युक्तं किंचार
ण्यके पिबासोममितितनउभारद्वाजीयमामनपंति आदौनवजगत्यः तत्रस्तृतीयाशाकरीपंचदशीच षष्ठ्यतिशाकरी
सप्तदश्यनुष्टुप् अष्टादशीबृहती अथदशम्याद्याः पंचषोडश्यंचेतिशिष्टासप्तत्रिष्टुभः बृहत्याउपांत्येइति अनादेश
स्यशाकल्यवल्लोपेपूर्वत्रासित्यमिति आहुणः यथाउभाउनूनमिति अग्निः त्वमग्नेष्टाचत्वारिंशदायत्रंवर्धमानाद्या
षष्ठीचसप्तविंश्यउष्णुस्त्रिष्टुप्पूर्वेवांत्ये आद्यावर्धमाना यस्यास्तुषट्सप्तकाष्टकाः सावर्धमानापिषष्ठीवर्धमाना
सप्तविंश्यनुष्टुप् आनेअग्नइति आनेआग्नइति आतेअग्नेअग्निंसदेवात्मइति द्वेचतयोः पूर्वात्रिष्टुप् त्रिष्टुप्पूर्वे
वीतीयोदेवमिति त्रिष्टुपुतयोः पूर्वाइत्यर्थः माहत्वर्याल्कउपांत्याष्यंत्या शिष्टाह्निचत्वारिंशत् ऋचीगायत्र्यः भरद्वाजो
ग्निः मंडलाद्यग्नेः पूर्णोविधिः पिबपंचीनेंद्र त्रिष्टुभंपदांतं पंचदश सोमंऐंद्रमित्याग्नेयावध्यर्थं अनादेशादित्ये
वत्रिष्टुभ्संसित्थं त्रिष्टुभत्वमिति अपावाजमित्यंत्ययाद्विपदयाविशिकाद्विपदाविराजइतिविंशत्यक्षराविराट्त्वं
माभूदिति किंतर्हि एकादशाक्षरत्वंचत्रिष्टुभ्वंचयथास्यादिति विद्वांसीतिव्यूहेनर्हिअंत्याद्विपदात्रिष्टुप् द्विपदा
स्यात्रिष्टुबिति वाकस्माभोक्ताश्रुणुएवमुक्ता पूर्वनतात्थिस्युर्जगत्यः चतुर्दश्यत्रिष्टुब् नस्यशिष्टाजगत्यः परि
सविताः भरद्वाजस्त्रिष्टुबिंद्रः नमुष्टुहिपंचदशायाः भरद्वाजस्त्रिष्टुबिंद्रः महांस्सप्तोना इंद्रं त्रयोदश भरद्वाज

त्रिष्टुबिंद्रः द्योनविपिप्रो विराट् सप्तोने त्येव यः विपिप्रोरहिमायस्येति दशाकं चतुष्टयमुक्ता विराट् सप्तमी विराळित्यनुक्ति
लाघवेत्रि शेषभावात् त्रिष्टुप्त्वाच्च भरद्वाजस्त्रिष्टुबिंद्रः इमाउ द्वादशानवम्युपांत्ये वैश्वदेव्यौ त्वा नवमी एकादशी बृहद्विश्वे
देव्यौ ऐंद्र्यावापवादः भरद्वाजस्त्रिष्टुबिंद्रः य एक एकादश इन्द्रस्य भरद्वाजस्त्रिष्टुबिंद्रः स नः द्वादश त्वं भरद्वाजस्त्रिष्टुबि
द्रः त्वषा दश मदः भरद्वाजस्त्रिष्टुबिंद्रः याते नव ठंतिः भरद्वाजस्त्रिष्टुबिंद्रः इंद्र भरद्वाजस्त्रिष्टुबिंद्रः यातेन वंऊ
तिः भरद्वाजस्त्रिस्त्रिष्टुबिंद्रः किमस्यां त्वा नायमानस्याभ्यावर्तिनो दानस्तुतिः अष्टौ मदे इयं अग्न इत्यष्टभ्यां वा
यमाननाम्नो बुध्येत्रि मुरवगमना साध्याभ्यावर्तिन गुणस्य चायमानस्य राज्ञो दानं स्तौति अस्यावस्तुक्तिरभ्या
वर्तिश्चायमानो दानीति दर्शनात्सर्वासार्था भारद्वाजस्त्रिष्टुबिंद्रः अंत्यायास्तु दानदेवता आगावोग व्यं द्वितीयैंद्री
वा त्वश्वपदां सानुष्टुप् जागतस्त्वोद्वितीयादिः अष्टौ अग्मन्नुत गव्यं वो देवसं इंद्रो यज्वन इति द्वितीयागव्यारैंद्री
वा सूक्तां सः पदश्चेंद्रः द्वितीयानन्वोत्स इतिसंबंधेरुते रुने कुरकुलोद्देव्यर्थं स्यात् उपेदमित्यानुष्टुप् इंद्रो यज्वन इत्या
यत्तुने जागतः त्रिंशाश्वतस्त्रिष्टुभो भरद्वाजः अध्यायः इंद्रं षट् यः भरद्वाजस्त्रिष्टुबिंद्रः भूयः पंच इत् भरद्वा
जस्त्रिष्टुबिंद्रः अभ्येकः स होअस्तु चतुर्थे शाकुरी पंचरायिपते सहोत्रो नाम भारद्वाजो यांकुत एवं वक्ष्यतीहि सु
होत्रादयोनुक्रमे गोत्रा भरद्वाजा इति इदमुत्तरं चट्सूक्ते अपश्यत् सत्यपिलाघवे शाकर्युपांत्येत्यनुक्तौ प्रयोजनंवि
त्यं त्रिंशाश्वतस्त्रिष्टुभमइंद्रः अपूर्व्या पंच पुरुतमानि सहोत्रस्त्रिष्टुबिंद्रः य ओजिष्ठः शुनहोत्रस्तु पंच इंद्रंशुन
होत्रो भरद्वाजः इदमपश्यदुत्तरं च त्रिष्टुबिंद्रः सं च त्वे पंच जग्मुः शुनहोत्रस्त्रिष्टुबिंद्रः कदा नरस्तु पंच भुवन् नरो
नाम भारद्वाजः इदमुत्तरं चापश्यत् त्रिष्टुबिंद्रः मत्रा पंच मदासः नरस्त्रिष्टुबिंद्रः अर्वाक् पंच रथं भरद्वाजस्त्रिष्टु
बिंद्रः इंद्रपिब अपात् पंच अनः भरद्वाजस्त्रिष्टुबिंद्रः मंदस्य पंच कवेः भरद्वाजस्त्रिष्टुबिंद्रः इंद्र पिब पंच तुभ्यं भ
रद्वाजस्त्रिष्टुबिंद्रः अर्हन्मानः पंच उप भरद्वाजस्त्रिष्टुबिंद्रः प्रत्यस्मै चतुष्कमानुष्टुभं ह्रस्वं तं पिपीषते आदि ३६
नस्त्रिष्टो नुष्टुभः चतुर्थी बृहती भरद्वाज इंद्रः यस्योष्णिह चतुष्कं त्वत् भरद्वाज इंद्रः यो रयिवश्चतुर्विंशतिः शंयु

173
1916

र्बार्हस्पत्यो याद्यौ षळनुष्टुभस्तिस्रश्च विराजो मध्यमे चत्वारो सरयितमः बृहस्पतेः पुत्रः शंयुनामेदीद मात्रीणि सूक्तान्यपश्यत् उ
क्रमेत्वा त्वाथं भारद्वाजः अद्यौ षळनुष्टुभश्च अथ तिस्रो विराजः अपार्थेवेति आसां तिसृणां मध्यमेन दशसूक्तस्याष्टमीत्र
तस्य पथात्यें षं चवार्क् सा विराट् सप्तमीनवम्यौ नेत्रिष्टुभाववशिष्टा पंचदश त्रिष्टुभा इत्यर्थः इंद्रः य आनस्त्वयस्त्रिंशा
शायत्रं पुरूतममिति निचृदधिबृबुः पादनिचृदं त्यानुष्टुप् तत्र त्योस्य बृबुस्तक्षा देवतं परावतः पुरूतमं पुरूणां इति सप्तषट् स
प्तच अधिबृबुरिति पादनिचृत् त्र्यपः सप्तकाः पादनिचृन्मध्यमः षट्कश्चेदिति निचृदित्युक्तं अंत्यात्र यस्त्रिंशति तृसुनो
विश्वे त्वेइंद्रोपानुष्टुप् अंत्ये नृचे अधिबृबुः पणीनामिति बृबुर्नाम तक्षा देवतं देवता अयं हि बृबुस्तक्ष ऐंद्र सूक्तः शंयो बृबु
रिति श्रूयते बार्हस्पत्यः शंयुः अंत्यत्र च नर्मिंद्रः त्वामित्यि षट्नाप्रागाथं बृहद्गामहे चतुर्दश बार्हथेन प्रगाथेन त्वाम्
बृहतीसतो बृहत्यो शंयुर्बार्हस्पत्य इंद्रः त्वा दुरे कत्रिंशद् गर्गः पंचादौ सौम्या गव्यूत्यर्धर्चो लिंगोक्तदेवतः प्रस्तोक इति
त्रिष्टु चतुष्टुप् गायत्री द्विपदा साजंयस्य प्रस्तोकस्य दानस्तुतिः परीत चौरयद्दुंदुभिदेवत्यावैंद्रो त्योर्ध्वर्चायुजानो बृहती
त्रिष्टुप् द्विपदा दिवस्पृथिव्या जागती किलायं गर्गो नाम भरद्वाजः आदौ पंचर्चः सौमदेवत्यः अगव्यूति क्षेत्रमित्यर्धर्चो
लिंगोक्तदेवतः देवानां वभूसंबोनीत्यर्थः उक्तं हि बृहद्देवतायां अगव्यूतिस्तुति देवत्यो देवभूमितथोत्तरेति लिंगोक्त
देवतावचनलाघवाय अगव्यूत्यर्धर्चो पादौ देवभूमि देवत्याविति हि गुरुः स्यात् अगव्यूत्यर्धर्चो देवभूमिरित्युक्तावपि
पादद्वयमपि द्विदेवत्यं स्यात् तर्हि अर्धर्च इति कृत्वा गव्यूति पादौ देवभूमावित्यस्तु अत्रापि पूर्वोक्त एव दोषः यथा सरस्वं
इति नियमाभावात् नत्रैंद्री मारुती वाष्टीत्यादि वदुक्तेरेव क्रमसिद्धिरिति चेत् विस्पष्टार्थः प्रस्तोक इभुराधस इति त्रि
ष्टुप् अनुवादोयं नत्वनुष्टुब्वादिवद्विधिः अनुक्तसिद्धेः असत्यस्मिन् प्रस्तोक इत्यस्यानुष्टुप्त्वमित्यादि दोषः स्यात् आद्युक्तो
दानस्तुत्यादि प्रस्तोक इति नोक्तं स्यात् अतो दशाश्वानुष्टुप् दशरथानिति गायत्री महिराध इति द्विपदा द्येकादशाकुतो
वक्ष्यतीति हि त्रिष्टुप् द्विपदं यथार्थः प्रस्तोक इत्यादि उक्तं छंदसः चतुर्ऋच्वं संजपुत्र प्रस्तोक नाम्नो दानस्तुतिः परीतं चौव

नस्पतेवीड्वंगोहि भूयाउपश्वासय पृथिवीमेतांयथाक्रमंरथदुंदुभिदेवत्यौ अयनेहि वनस्पतेवीड्वंगोहिभूयाइत्यस्यरथोपस्थम्
भिमृशेदितिगृह्येसूत्रेउपश्वासयपृथिवीमितितत्रेनदुंदुभिमभिमृशेदिति समम्वपर्णाश्वरंनीतिसूक्तस्यांदौदुंदुभिनुत्रस्यां
तार्धर्चेर्दुंद्रदेवत्यः ऐंद्रइतिदौदुंभत्वापवादः युजानोहरितेतिबृहतीत्रिष्टुप्द्विपदाविराजइतिद्विपदेतिपूर्वमुक्ताम हिराधइति
द्विपदात्रिष्टुवेकादशाकाश्चतुर्विंशतिकाविंशत्यक्षराविराड्नहिंनत्रेवाद्विपदांत्रिष्टुप्द्विपदेतिवाक्तेनेवत्रिष्टुप् द्विपदेयुक्तो
महिराधइत्यस्यत्रिष्टुबंवनस्पतइत्यस्यात्रिष्टुभं वनस्पतइत्यस्याद्विपदात्वं पंचानांदानस्तुतित्वंस्यात् द्विपदात्रिष्टुबितिसु
क्तेवनस्पतइत्यस्यात्रिष्टुभः प्रस्तोकइतिदानस्तुतित्वंस्यात् नैषदोषः प्रस्तोकादिपंचर्चस्यदानस्तुतित्वपरोतचावितिं
सुक्ति नोपपद्यतेदानस्तुतिपंचेतिचकस्यपरस्यसूक्तेअभावात् अतोवनस्पतइत्यस्याभदानस्तुतित्वं नाप्यस्याद्विपदात्वं
स्वरूपादेवनचतुश्चत्वारिंशदक्षराचतुष्पदाद्विपदाभवंति तत्किंत्रिष्टुप्द्विपदेतिपृथगुक्तं सत्यंपृच्छकात्यायनयेनद्विरुक्तंद्वि
पदेतिह वयंप्रतिपत्तारीनकर्तारोस्यवांअसा एकत्रत्रिष्टुप्द्विपदाद्वयोः पृथगर्थत्वाच बोध्यपनोदार्थमितिब्रूमः दिवस्पृ
थिव्याइत्येषाजगतीसप्तविंशीसस्तुतिःप्रतिपत्तिर्लोपशायशिष्टास्त्रिष्टुभः अनुक्तदेवतात्वैंद्रः अध्यायः यशायशाघृधि
कासंयुस्तृणपाणिकृष्टश्निसूक्तंप्रगाथोबृहतीमहासतोबृहतीबार्हतबार्हतोप्रगाथाविस्माग्नेय्यः काकुभः प्रगाथः पुरउष्णिक्
बृहतीतिपोळ्ळोबृहतीमहाबृहतीयवमध्यानुष्टुम्मारुतोंसाधावाभूम्याप्रश्निर्वा वः द्वाविंशतिः शंयुर्नामायंबार्हस्पत्यइ
सुक्तंयदत्रतृणपाणित्वेवाच्यंतस्यनतद्वमीतितंप्रपेवक्तव्यइत्यस्यातृणपाणित्वंवर्तते पृश्निसूक्तंपृश्निदेवत्यंपृश्निर्नामम
रुतांमातासादेवता प्रगाथौबार्हतेप्रगाथमादितोद्वयमित्यर्थः बृहतीसतोबार्हत्यौबार्हतः प्रगाथाश्चत्वारोबार्हताः अथपंच
मीबृहतीतृतीयद्वादशकाचषष्ठीमहासतोबृहतीअष्टिनस्त्रयोदोचद्वादशकोश्चमहाबार्हतोप्रगाथो सप्तमीमहाबार्ह
तीचत्वारोष्टकाजागतश्चमहाबृहतीअष्टमीमहासतोबृहतीअष्टिनस्त्रयस्योचद्वौमहासतोबृहती नवमीबृहती दशमी
सतोबृहती अयुजोजागतौसतोबृहती दशाद्याग्नेय्यः इत्थमुक्तंछंदस्काः दशाग्निदेवत्याः नपृश्निदेवत्याः अथकाकुभः
प्रगाथः एकादशीककुप्अष्टकयोर्द्वादशकोमध्यमश्चककुबित्युक्तं द्वादशीसतोबृहतीककुप्चपूर्वाकाकुभोहिसः प्रगाथो ३७

क्तोबार्हतंमाभूदितिं काकुभइतिविशेषणं अत्रत्रयोदशीपुरउष्णिक् अष्टद्वादशकाष्टकौ चतुर्दशीबृहती पंचदश्यतिजगतीतिमा
रुत्यः इत्युक्तछंदपंचमरुद्देवत्याः अन्यास्तिस्रोवासांलिंगोक्तदेवताः आसानुक्तछंदोदेवतानां एकादश्यादीनामंत्यात्रयोदश्या
यास्तिस्रोमारुत्योवावापक्षेलिंगोक्तदेवताः मरुतीःमारुतीर्वापवादोहलिंगोक्तवचनं आसामितिसूक्तोस्यत्वेतिनिवृत्त्यर्थं अ
थकाकुभः प्रगाथः षोडशीककुप्सप्तदशीसतोबृहती अत्रपूर्वत्रचप्रगाथमितिशक्यमकर्तुंककुप्इत्येवंप्रगायप्रतीतेः अ
ष्टादशीपुरउष्णिक् एकोनविंशीबृहतीतिपोक्ष्यः षोडश्याद्यश्चतस्रः पूष्टदेवत्याः अत्रत्रयोपीतिकरणाः समासार्थाः दश
पंचचतस्रइतिवाक्यार्थः विंशीबृहतीएकविंशीमहाबृहतीयवमध्या अष्टकौद्वौद्वादशकएकोद्वाषष्टकाइयंमहाबृहती
विशेषणंदशकश्चयवमध्येतिगायत्री यवमध्यामाभूदिति अथांत्याद्वाविंश्यनुष्टुप् साद्यावाभूम्यावापृश्निर्वास्तुतिः
पृश्निर्वाबृहतीमहाबृहतीयवमध्यावत् ननुचआदौपृश्निसूक्तमितिकृत्वाबृहतीमहाबृहतीयवमध्यानुष्टुबितिपृश्निर्वा
द्यावाभूम्याविति कस्मान्नोक्तंलाघवंविशेषणाभावात् अनुक्रमण्यमनुकरणार्थंच स्तुषेनपंचोनऋजिश्वाहंवैश्वदेवहिश
कर्यंतं पंचदश पंचोनऋजिश्वाहेतिऋत्यकइतिद्रूस्वप्रकृतिभावौ ऋजिश्वाहऋजिश्वानामतुभारद्वाजः इदमपश्यत्
उत्तराणित्रीणिवैश्वदेवंह इदंवैश्वदेवंउत्तराणिचत्रीणि आदितश्चतुर्दश्यास्त्रिष्टुभः पंचदशीशाक्वरीद्वैवेवः पंचोना देवी
ऋजिश्वात्रिष्टुब्विश्वेदेवाः उदुसवृणोकशाश्युष्णिगनुष्टबंतं चस्तुः स्युष्णिगनुष्टुबंतमितिकर्मधारयेद्वंद्वबहुव्रीहिः तिस्रः
उष्णिहः एकानुष्टुप्पूर्वीतेषस्यैविम्नरः आद्याद्वादशत्रिष्टुभः त्रयोदश्याद्यास्तिस्रउष्णिहः षोडश्यनुष्टुप् ऋजिश्वाविश्वे
देवाः नतम्नानासप्तम्याद्याः षड्गायश्च चतुर्दशीजगती दिवा सप्तदशा आदितः षड्त्रिष्टुभः सप्तम्याद्याः षड्गायत्र्यः त्र
योदशीत्रिष्टुप्चतुर्दशीजगती अथतिस्रस्त्रिष्टुभः ऋजिश्वाविश्वेदेवाः अस्येषांचपूर्णोविधिः अथाभूरेकः सुहोत्र
स्त्विति आद्ये चेमंतउक्तानांसुहोत्रादीनामनुक्तगोत्राणांगोत्रादिविशेषमाह सुहोत्रादयोनुक्तगोत्राभारद्वाजाः पौत्रा बृह
स्पतेर्दौष्यंतेर्भरतस्य सुहोत्रशुनहोत्रनरगर्गऋजिश्वान् इत्येतासुहोत्रादयोनुक्तगोत्राइति शंयोर्बार्हस्पत्योक्तगोत्रस्य
मायुर्नित्यर्यंभारद्वाजाः भरद्वाजपुत्राः इत्यर्थः विशद्यातोपवादः बहुषुलुक् अत्रचबृहस्पतेः पौत्रादौष्यंतेर्नृपभरतस्य

175
1016

वा गोत्रा भरद्वाज इत्येवं गोत्र ज्ञाने सिद्धे पौत्रत्वविकल्पोपदेशो दृष्टार्थः रोगघ्नोपनिषदादिवत् एतत्सौत्रा गोत्रा एतदृति ज्ञाने पि
मरुद्गणस्तु दयरूपं फलमस्ति कथमेतावुभ्रातिद्वयोः पितामहत्वं विकल्पो नोपपद्यते द्वैमातुरा हि दृष्टाः न द्विपितृकाः स्कन्दो द्वादि
महर्षिदृणां पौत्रत्वस्य विकल्पः इतिहासो हि तु स्मृतौ विस्पष्टार्थः प्रवर्ण्यते प्रजापतेः पुत्र आसीदंगिरा नाम वै मुनिः तस्य पु
त्रास्त्रयस्त्वासंश्चित्रिवैनाम्नः समतेजसः उतथ्यो ज्येष्ठस्तेषां मध्यमस्तु बृहस्पतिः संवर्तस्तु कनिष्ठो थ ज्येष्ठो गुणगुणैर्युवि
यः संवर्तोस्ति मनदृथेभ्राथितोभारतेभृशं उतथ्यभार्या ममता नाम्नासीद्दक्षिणी उतथ्यभार्यां गर्भिणीं तु कामेथ बृहस्पतिः
उतथ्यपुत्रो ममता गर्भस्थोवीर्यचतुर्नरं ज्येष्ठपत्नीमानतुल्यां मे तां गंतुमनः कथः अहो कामस्य दोरात्म्यं यदिमां त्वमिहागा
नः किं त्वाहमुन प्रविष्टः के नगर्भानिधीयते अमोघरेतास्त्वं चाभिन्नद्वयोरिहसंभवः द्वितीयस्तात मैत्रैवमकार्यैर्वक्तुं नमह
नु इति गर्भवचः श्रुत्वा शशापिनं बृहस्पतिः दीर्घंतमस्त्वं प्रविशमद्वाक्यादंधएवच ततोदीर्घतमा नाम उतथ्यतनयो भ
वत् शप्ता गर्भं ममतयां संवभूव बृहस्पतिः ततो बृहस्पतेर्गर्भो ममतायामभूत्तदा पूर्वगर्भोदीर्घतमा तदप्यास्यावप
द्धलात् स मातुरुदराद्भर्भः स्वयं व निरगात्ततः बृहस्पतेः स पुत्रो वै भरद्वाज इति श्रुतः अत्रांतरे तु भरतो दौःषंतिश्चक्रवर्ति
भवत् स पुत्रैर्यं मृतैस्तातो बृहस्पत्युपदेशतः दत्तपुत्रविधानेन भरद्वाजगृहीतवान् दौःषंते र्भरतस्यासीद्भरद्वाजः सुतस्ततः
स पत्न्यां पुष्करिण्यां च पंच पुत्रानजीजनत् सुहोत्रं सुनहोत्रं च नरं गर्गं महिजिश्वनं इति सिद्धं सुहोत्रादेः पौत्रत्वस्य विक
ल्पनं वयं घ्निस्त्रदशपोडशं तद्वाप त्रैवैष्णपूष अनुष्टुप् उक्ता पूषादेवत्यमिदमुत्तराणि षट् इदमादीनि पंच सूक्तानि गा
यत्राणि शं पूषन् प्रलचोदनी मित्यनुष्टुप् अष्टम्यनुष्टुब्विमुक्ते प्रतिपत्तिर्गौरवं स्यात् बार्हस्पत्यो भरद्वाजः संपूषन्
दशा भरद्वाजो गायत्री पूषा एहिवां षट् विमुचः भारद्वाजो गायत्री पूषा यएनमंत्यानुष्टुप् षट् आदिदेशाति आदौ
पंचगायत्र्यः पष्ठ्यनुष्टुप् भरद्वाजः पूषा इंद्रान्वेंद्रं च षट् पूषणा पंच चकारास्तोषड् इंद्रपूषादेवत्यमिदं सूक्तं भरद्वा
जो गायत्री शुक्रं चतुष्कं द्वितीया जगती आद्यास्तृतीया चतुर्थी त्रिष्टुभः द्वितीया जगती भरद्वाजः पूषा प्रतुदशेंद्रा
ग्नं तु बार्हत चतुरनुष्टुब्वंतं शोच इंद्राग्नी देवत्यं इदमुत्तरं च आदितः षट् बृहत्यः अंत्या श्च तस्रोनुष्टुभः भरद्वाजः ३८

प्रयस्व तो नागायत्रं तु त्रित्रिष्टुबादि त्रिष्टुब्बृहत्यनुष्टुबंतं तृचं पंचदश गायत्रं इदमुत्तरं च आदौतिस्रः स्त्रिष्टुभः त्रयोदश्यपि
त्रिष्टुप् चतुर्दशी बृहती अनुष्टुप् पंचदशी मध्ये नव गायत्र्यः त्रित्रिष्टुबादित्रिष्टुब्बृहत्यनुष्टुबंतमिति च गायत्रत्वापवा
दः भरद्वाज इंद्राग्नी इयं पंचपंचाशा सारस्वतं त्रिजगत्यादि जगती त्रिष्टुबंतं अददात् चतुर्दश सारस्वतं सरस्वति दैवत्यं
सरस्वतिमा त्रिशसैमेति लिंगात् आदौ तिस्रो जगत्यः चतुर्दशी जगती पंचदशी त्रिष्टुप् चतुर्थ्याद्या नव गायत्र्यः त्रिज
गत्यादि जगती त्रिष्टुबंतमिति च गायत्रत्वापवादः बार्हस्पत्यो भरद्वाजः चतुर्थाष्टकः संपूर्णः ४ स्तुष एकादश
श्विनं तु स्तुषे नरा एकादश आश्विदेवत्यं इदमुत्तरं च बार्हस्पत्यो भरद्वाजः स्त्रिष्टुप् कल्पैकपदां त्रैष्टुभमाद्या विराट्
वत्वा एकादश सांहितिकः कंपोनैकश्रुत्य इति कल्पेनोक्तं नत्वष्टाब्रुषाआवइति सूत्रे यथा आवांसत्य इत्येकादशीत्रिष्टु
बैकपदा त्रैष्टुभमित्युक्ते न हि तदर्धमेकपदेति दशाक्षराविराट् स्वेमात्सदिति सूत्रेष्वनुक्तेरेव त्रिष्टुप् संभविष्यति आद्यो वि
राट् भरद्वाजो श्विनौ उदुश्रियेयं षट्कुपस्यंतु उषसः षट् उषोदेवत्यं इदमुत्तरं च भरद्वाजस्त्रिष्टुप् एषास्या षट्नः भरद्वा
जस्त्रिष्टुबुषाः वपुर्न्वेकादशामारुतं तत् एकादश भरद्वाजस्त्रिष्टुम्मारुतः विश्वेषां मैत्रावरुणं वः एकादश भरद्वाजस्त्रि
ष्टुम्मित्रावरुणौ स्रुग्वीवां मैंद्रावरुणमुपांत्ये जगत्यौ यज्ञः एकादश भरद्वाजस्त्रिष्टुप् प्रसंभ्राज इंद्रावरुणा स्तनपावि
ति जगत्यौ इंद्रावरुणौ संग्रामस्थावैंद्रावैष्णवं कर्मणा अष्टौ ऐंद्रावैष्णवमिति देवता अग्न ऊर्गुण इति च देवताद्वंद्वे चेस
नेन उभयपद वृद्धिः भरद्वाजस्त्रिष्टुप् घृतवती षट् द्यावापृथिवीयं आगतं भुवनानां षडस्पि जगत्यः भरद्वाजो द्यावा
पृथिव्यो उदुष्यः सावित्रं त्रित्रिष्टुबंतं देवः षट् त्रिः आदितस्तिस्रो जगत्यः चतुर्थ्यास्तिस्रः स्त्रिष्टुभः भरद्वाजः सविता
इंद्रासोमा पंचैंद्रासोमं महि ऐंद्रासोममिति पूर्ववद्दृध्यानङ् भरद्वाजस्त्रिष्टुभः यो अद्रिभित्तृचं बार्हस्पत्यं प्रथमजाः तृचं
सूक्तं तिस्रो पि त्रिष्टुब् बृहस्पतिर्देवता भरद्वाजः सोमारुद्रा चतुष्कं सोमारौद्रं धारयेथां चतस्रो पि त्रिष्टुभः सोमारौद्रमिति
पूर्ववदादिच्छंदो नुकृतिः सोमारुद्रं तु बहूनामिति मानवे शास्त्रे यथा भरद्वाजः जीमूतस्येवैकोना पायुर्भारद्वाजः सं
ग्रामांगान्यृक् शोसि त्रिष्टुप् वर्म धनुर्ज्या मार्ली इषुधिं जगत्यर्धे सारथिमर्धे रश्मीनश्वान् रथं रथगोपान् जगत्यां लिंगोक्तदे

127
1416

स०भा० ३९

वृताद्दाभ्यामिषून्प्रनोदं हस्तघ्नं द्वाभ्यामिषूः पराः पांक्तादयो लिंगोक्तदेवताः संग्रामाशिषोंत्यानुष्टुब् ऋजीत आलाक्तेति चर्चे द्वे
कीनविंशतिः सवति भरद्वाजःपुत्रः पायुर्नाम ऋषिः पारक्षणे ह्रवा पाजीत्मणिधुक् सत्तर्दर्शनेन सर्वान्राक्षोरक्षतीति युत्थे
इति पायुः एवं हि श्रूयते पुरा खलु भरद्वाजस्य भाभृतो वायमानप्रसो कार्न्बो २ पारशिकारेभ्यो प्रवधरुशुल्मियुत्थेयुजितः
भरद्वाजस सुरुसुपेनठं चतुः भगवानावां भगवन्पुरोहितो मंत्री पारिशेषे युत्थेयुजितीत तश्च भगवानावाजयेवतथा कुर्वइति
भरद्वाजोपि स्वपुत्रं पायुं सुभ्रान्त एतौ विजयिनौ कुर्वइतितनः पायुस्तदर्थमेवतत्सूक्तद्रष्टा सन् संग्रामांगानि कवचादीनि ऋचा
मितुष्टाव तौ चैतत्कामिमंत्रितः संग्रामांगान्[जि]त्वा भरद्वाजः स्वपुत्रमेत्युहत्थनेददतुरिति संग्रामांगानृच्यक्त्वीमितु ष्टा
वेत्यादि संग्रामांगानि सुत्थोपकरणानि वर्मादीनि ऋचैकामि ऋग्भिरस्तोदिति वा व्युंतुष्टावेत्यनुक्रमण्यनुकरणं
अंगानि कानि नामानीत्याह वर्मेत्यादि वर्मकवचमाद्यया स्तौत् धनुर्द्वितीयया ज्यामोवद्भृतीया आर्त्नीभ्याम्बंधाक्रे
द्वौ चतुर्थ्या इषुधिंवारं चापं च पंचम्या एताः पंच त्रिष्टुभः उत्तरा षष्ठीरथेतिष्ठन्निस्येच जगती तस्याः जगत्याः पूर्वार्धेसार
थिमस्तौत् उत्तरार्धेन रश्मीनत्तीव्रा नां अथ सप्तम्याद्यादिभिस्तिसृभिस्त्रिष्टुपू ऋग्भिर्यथाक्रममश्वानूरथं वूरतगो
पांश्चेति न वगवाः दशामी ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासइति सा लिंगोक्तदेवता ब्राह्मण पितृसोम्य द्यावापृथिवी पूषण
मस्तौत् अथ द्वाभ्यामेकादशीभ्यामिषून्स्तौत् अथ त्रयोदश्या प्रतोदमश्वप्रेरकं चतुर्दश्या हस्तघ्नं अथ द्वाभ्यां पं
चदशी षोडशीभ्यामिषून्प्रयातान्स्तौत् अथ परा यत्राबाणाः संपतंतीति सप्तदश्या पात्विसौ लिंगोक्तदेवताः कद्भृत
मित्रवरुणबंधनब्राह्मणस्पत्यादिसोमवरुण ब्रह्मदेवत्याः संग्रामाशिषश्चयोत्यानां आशीर्भिः पूरवित्यश्चरोगघ्नः प्रा
यश्चित्तादिवत् संग्रामाशीरूपमपिहीयमिसुच्यते अंत्यासूक्तस्यांत्यायोनस्वोअरणइसनुष्टुप् ऋजीतेपरिवृंङ्धि
आजंघंतिसान्वेषांदतिचद्वेअनुष्टुभौ आलाक्तया अवसृष्टा परापतेति एते चद्वे अनुष्टुभौ द्वे द्वे इतिच प्रतीकं द्विवस्य
स्यार्थं शेषास्त्रिष्टुभः इति षष्ठं मंडलं समाप्तं अथ सप्तमस्य प्राधान्येनदृष्टारमाह सप्तमं मंडलं वसिष्ठोपश्यत्
मैत्रावरुणिर्वसिष्ठ इत्युक्तं मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरित्यत्र अग्निं पंचाधिकाविराजोष्टादशाद्याः नरः पंचविंशतिः ३९

179
1016

अत्रसूक्ते आदितोष्टादशविराजः नाश्चत्येकादशकाः शिष्टाः सप्तत्रिष्टुभः अथ सूक्तस्य नानाछंदः स्त्वं ब्राह्मणे सूत्रे च श्रूयते हि
नागविंछंदसः संति विराजः संति त्रिष्टुभ अष्टादशास्यांत्रैव विराजइति च तत्र स्युत्तमइति चाग्निर्नरीयमित्युच्यते मंडलादित्वात् अ
ग्निर्वसिष्ठः ५ १ जुषस्वैकादशाप्रैनः आप्रमित्यूक्ते द्वितीयात्र नाराशंसी अग्निं वोदश देव वसिष्ठस्त्रिष्टुबग्निः प्रवः शुक्राय
वसिष्ठस्त्रिष्टुबग्निः प्राग्नयेन वैश्वानरीयं तु नवसे अत्र वैश्वानरोग्निर्देवता वसिष्ठस्त्रिष्टुप् प्रसम्राजः सप्त वसिष्ठस्त्रिष्टु
प् वैश्वानरोग्निः प्रवोदेवं सप्ताचित् वसिष्ठस्त्रिष्टुबग्निः इंधे सप्तराजा वसिष्ठः स्त्रिष्टुबग्निः अबोधिषट् जारः वसिष्ठस्त्रि
ष्टुबग्निः उषोन पंचजारः वसिष्ठस्त्रिष्टुबग्निः महान् पंच अस्ति वसिष्ठस्त्रिष्टुबग्निः अगन्मत्रं महावसिष्ठस्त्रिष्टुबग्निः
प्राग्नये वैश्वानरीयं नत्वं त्रिचश्चुवेवसिष्ठस्त्रिष्टुब्वैश्वानरोग्निः समिधा त्रचहत्यादि तत्वं जातवेद से आदो त्रहतीयस्य सूक्तस्य
तद् हत्यादि द्वितीया तृतीये त्रिष्टुभौ वसिष्ठोग्निः उपसद्याय पंचोनागायत्र्यं मीढुषे पंचदश गायत्र्यः वसिष्ठोग्निः एनावो
द्वादशाप्रागाथं अग्निं द्वादश प्रगाथं च बार्हतं युजोबहत्यः अयुजासतोबृहत्यः यथं वसिष्ठोग्निः अग्ने भव सप्त द्विपदं वैष्टु
भं सुषमिधा सप्तापि द्विपदाएकादशकाः त्रैष्टुभमिति विंशतिकाद्विपदाविराजइतिमासदिति वसिष्ठोग्निः आग्नेयाधि
कारस्य पूर्णो विधिः त्वेह पंचाधिकं दंशदासः पैजवनस्य वनस्तोत्या दानस्तुतिः यत् पंचविंशतिः अग्न्यवध्यर्थं एद्रमित्यु
क्तं अस्यां स्यासिश्च तस्यासिः ह्रेनपुर्दे पवनइति द्वाविंशत्यादिभिः पिजवनस्य पुत्रराज्ञः सुदासः २ नाम्नो दानं स्तूयते वसिष्ठ
स्त्रिष्टुप् यत्तिग्मशृंग एकादश वृषभः वृषभस्त्रिष्टुबिंद्रः ५ २ उग्रोदश जज्ञे वसिष्ठस्त्रिष्टुबिंद्रः असावि दश वसिष्ठ
स्त्रिष्टुबिंद्रः पिबन वैराजमृतेत्यां सोमं आदितो षो विराजश्छंदस्का दशकाः अंत्या मृतेरसंगत्यया छंदो बहुवाचावात् छं
दएव वा सा तु त्रिष्टुप् ऋतेत्यामितिल्ला घवात् त्रिष्टुवंतस्यापि त्रिष्टुप् इति गुरुः वसिष्ठ इंद्रः उपदुषट् ब्रह्माणि वसिष्ठस्त्रिष्टुबिं
द्रः योनिः षट् तं वसिष्ठस्त्रिष्टुबिंद्रः आते षट् महांवसिष्ठस्त्रिष्टुबिंद्रः नसोमः पंच इंद्र वसिष्ठस्त्रिष्टुबिंद्रः इदं नरः पंच नेमधि
ता वसिष्ठस्त्रिष्टुबिंद्रः ब्रह्माणः पंच इंद्र वसिष्ठस्त्रिष्टुबिंद्रः अयं सोमः पंच इंद्र वसिष्ठ इंद्रस्त्रिष्टुप् आनः पंच देव व
सिष्ठ इंद्रं त्रिष्टुप् प्रवो द्वादश गायत्रं त्रिविराळंतं इंद्राय आदो नव गायत्र्यः दशम्याद्यास्तिस्रो विराजः अंते यस्य तत्स

स०भा०
५०

त्तंत्रिविराडनंतरास्त्विकादशकाः वसिष्ठइंद्रः सोमुखसप्ताधिकाः प्रगाथं तृतीयाद्विपदासौदासैरग्नौ प्रक्षिप्यमाणः शक्तिरंत्यंप्रगा
थमालेभेसोर्धर्चंयुक्ते दह्यमानं पुत्रो तंत्रवसिष्ठः समापयेतिशाट्यायनकं वसिष्ठस्यैव हतपुत्रस्यार्षमितितांडकं त्वा सप्तविंशतिः
प्रगाथं बार्हतं आद्याबृहती द्वितीयासतोबृहती तृतीयाबृहती चतुर्थीसतोबृहती नेवाः कुमाः सप्तविंश्याचस्वनादेशा
त्रिष्टुप् लेऐकेपुरोदादशोस्तुपांसुयाजिन्याये नान्यापादानांमंत्र लोपायनायेनवा बृहतीत्वेप्राप्तेआह तृतीयाद्विपदेतिराय
स्कामोबस्नहस्त्वंमिस्थेपासक्त्यैतृतीयाषिश्यसुहराविराट् ततस्तुसुष्टो याद्वादशप्रगाथाः ते च बृहतीसुरवाः सतोबृहत्यंताः इं
द्र कतुंन आत्तेरित्यादिषट् त्रिंशतिप्रगाथिकऋषिविकल्पार्थं कथामाह सौदासैरित्यादिना पुराकिलवसिष्ठस्यसूनुः शक्तिः पुष्पा
घर्थंयुवीवनं राज्ञः सुदासोदासस्त्रवसिष्ठंदरस्तुसूतं विश्वामित्रप्रयुक्तैस्तु रक्षोभिर्विधिनाग्नौ ज्वलनाग्नौ प्रक्षिप्यवै नंदेवभ
क्तोयमिसुतसालिकां वसिष्ठस्यपुत्रइत्येव कुंभे प्रक्षिप्यमाणाः सोपरुषदिंद्रकतुमितिद्व्यंअर्धर्चमुक्तवानाद्यं ततोदह्य
मानो ग्निना निराश्यमाणे पुत्रेतुपुत्रस्तेषुपरिष्ठुते मार्गीविक्षिप्तनयनो वसिष्ठो भगभ्रदनं दग्धसुतमथसुता सूते भ्यः शौ
कक र्पिनः शाखातुविशिष्टतु शोष्यनुशिष्टं नादिसमापयत् यस्यार्धर्चं भयाशिष्टमदह्यमर्मवैस्कतः अजीविष्यदयस
स्य कूलमीच शारदो शतं इंद्रकतुदृवेशक्तिराघर्धर्चविकल्पतः ऋषिर्वसिष्ठः सूक्तस्यदेवतात्विंद्रएवहि इत्युक्ताधृतिमाल
स्व प्रयया वाश्वमेषुनः एवंतु शाट्यायनकं वदंतिब्राह्मणाः किल आघर्धर्चांस्यैव शक्तिदृष्टवान्दग्धएव सः द्वचः सर्वंवसिष्ठंस्तुद
ष्टवानितितांडकं इतिब्राह्मणविमत्यं विकल्पीयप्रदर्शितं तत्ररेसइतिरेभरास्येआङ् पूर्वत्रात्रिपश्यतिकर्मधातुदृष्टमिति ए
कंशीघस्ततोलिङ् तस्य अत एकहलमध्येइति एत्वाभ्यासलोपौ प्रक्षिप्यमाणः कर्मणिलटियुक्तिशाट्यायनमतः शाट्यायनकं
ताडितंमतंतांडकं त्रिषु संवः षड्भ्यासंस्तवो वसिष्ठस्यतुपुत्रस्येंद्रेण वासंवादः या चतुर्दश वसिष्ठस्यसंस्तवा सहस्तुतिः पर
स्परस्तुतिरित्यर्थः आदितोनवभिर्वसिष्ठः स्वानपुत्रानुपोत्रानस्तुवन् विघुतोज्योतिरित्यादिभिस्ते वसिष्ठंस्तुवंतः अत्र वाव ५०
सिष्ठस्येंद्रेणसहसंवादः स्वान्पुत्रान्पौत्रानादितो नवतिस्तुतवानुवसिष्ठो विद्युतो ज्योतिरित्यादिभिः पंचभिः स्तूयते स्मेस
र्थः संवादः परस्परसंभाषणं संवादेवतुं विवेकानुक्रममुपदेशोऽवतुक्ते प्रमुक्रापंचाधिकावैश्वदेवंद्वाद्याएकविंशतिर्द्विप

181
1916

दाअजामहेरर्धर्चंउत्तरोहिर्बुध्न्याय एतु पंचविंशतिः वैश्वदेवमितिउत्तराणित्रीणिच आद्याएकविंशतिर्द्विपदा आदितः एकवि
शतिर्ऋचोविंशत्यक्षराविराजइत्यर्थः द्वाविंशाद्याश्चतस्रस्त्रिष्टुभः अयनेहि ब्राह्मणत्रयोः प्रमुक्तेस्यात्स्यतात्ववि छंदसः
संतिद्विपदाः संतिरतुष्पदाइति एकविंशतिर्वैश्वदेवसूक्ते तत्रहिद्विपदाइतिवर्तनेइतिचद्विपदाएकादशमारुतइत्यतः अत्रच
अजामुक्थेरहिंगृणीषे अर्धर्चअजनाम्नोदेवस्यस्तुतिः मानोहिर्बुध्न्यइत्यर्धर्चो अहिर्बुध्न्यनाम्नोदेवस्यवैश्वदेवत्वादेवा
यंविनियोगेवैश्वदेवत्वेसिद्धेतयोर्वैश्वतयोरुपदेशःसूक्तंविनियोगेपिस्मरणार्थंवसिष्ठः शंनः पंचोनाशांतिः इंद्राग्नी
पंचदश वसिष्ठोवैश्वदेवास्त्रिष्टुप् सर्वशांतिकरंसूक्तंरोगघ्नत्वादिवेदथमपिगुणोज्ञातव्यः इत्युक्तं प्रब्रह्मनवाएतु
वसिष्ठस्त्रिष्टुब्वैश्वदेवा अवोष्टौ वाहिष्ठः वसिष्ठस्त्रिष्टुब्विश्वेदेवाः उदुष्यः सावित्रंमंत्येवाजिन्यौभगमितिभागोऽर्ध
र्चः अंष्टोदेवः सावित्रदेवस्य अंत्येसप्तम्यष्टम्यौ वाजिनास्तुतिः वाजिनं वाजिनारव्यहविर्देवता केचिद्देवताविशेषः
भगमुग्रोवसइत्यर्धर्चो भगदेवत्यः वेस्युक्ते सावित्रेवा वसिष्ठस्त्रिष्टुप् ऊर्ध्वः सप्तवैश्वदेवंतु अग्निः वैश्वदेवमिदमुत्त
रंच वसिष्ठस्त्रिष्टुप् ॐ श्रुष्टिः सप्त विदथ्या वसिष्ठस्त्रिष्टुब्विश्वेदेवाः भागंजगत्याद्या लिंगोक्तदेवता सो षस्या अग्निं
सप्तभगदेवत्यं आद्याजगतीलिंगोक्तदेवता अग्नींद्रमित्रावरुणाश्विनुपूषाब्रह्मणस्पतिसोमरुद्रदेवतेत्यर्थः शिष्टाः ष
ट्त्रिष्टुभः अश्वावतीरित्यंतासप्तम्युषोदेवत्या वासिष्ठः प्रब्रह्माणः षड्वैश्वदेवंतु अंगिरसः इदमुत्तरंचवैश्वदेवं वसि
ष्ठस्त्रिष्टुप् प्रवः पंच देवं वसिष्ठस्त्रिष्टुब्विश्वेदेवाः दधिक्रांदाधिक्रंजगत्याद्यालिंगोक्तदेवताः वः पंच दधिक्रंदेवत्यंइद
सूक्तं आद्याजगती लिंगोक्तदेवता दधिक्रावाश्व्युषोग्न्यादिस्वप्रतिपादितदेवता अथचस्त्रैतं केवलदधिक्रादेवत्यः
त्रिष्टुभश्चवसिष्ठः आदेवस्यतुष्क सावित्रं यातु सवितृदेवत्यं चतस्रोपित्रिष्टुभो वसिष्ठः इमारौद्रंत्रिष्टुबंतं चतुष्कं
रुद्राय आद्यास्तिस्रो जगत्यांत्रिष्टुप् रुद्रदेवत्यं वासिष्ठः आपोयमापां चतुष्कं वः अब्देवत्यं वसिष्ठस्त्रिष्टुप् ऋभु
क्षणअ भवंमंत्यावैश्वदेवीवा चतुष्कं वाजाः आर्भवमिदंसूक्तं तृचमार्भवंमंत्याचतुर्थीवैश्वदेवीआर्भवीवा आ

ऋ०भा०
४१

संवद्रनिविधिगर्भानुवादः आर्लवमिस्यनुक्तिः ऽघवाधौ: वसिष्ठस्त्रिष्टुप् समुद्रज्येष्ठाआपं चतुष्कं सलिलस्य अस्ते वस्यंवसिष्ठ
स्त्रिष्टुप् आमांमैत्रावरुण्यान्नेयीवैश्वदेव्यंस्यानदीस्त्रोतिजगतीशाक्करीवा चतुष्कं मित्रावरुणा प्रथमामित्रावरुणदेवत्या द्वि
तीयाग्निदेवत्या तृतीया वैश्वदेवी चतुर्थीगादिसर्वनदीस्तुतिः आद्यास्तिस्रोजगत्यः चतुर्थीअति२जगती शाक्करीवा
यूहेन वसिष्ठःआदित्यानांनवमादित्यंतु अवसा आदित्यदैवत्यमिदमुत्तरंच आदित्यानामअदितेःपुत्राआदित्यानामिति
लिंगात् यथाआदित्येनग्रहेण चरंतीतिसंत्रेवसिष्ठस्त्रिष्टुप् आदित्यासस्तत्रंअदितयः वसिष्ठस्त्रिष्टुबादित्यं प्रद्यावाद्या
वापृथिवी प्रद्यावानुचंयज्ञैः वसिष्ठस्त्रिष्टुप् द्यावापृथिव्यौ वास्तोर्वास्तोष्पत्यं पतेतृच वसिष्ठस्त्रिष्टुप् वास्तोष्पतिर्देवत्यं
पर्यंताण्यः अमीवहा षष्ठोवास्तोष्पत्याद्यागायत्री शेषास्त्र्युपरिष्टात् बृहत्यादयोनुष्टुभः प्रस्वापिन्युउपनिषत् वास्तोष्प
ते आद्यागायत्रीवास्तोष्पतिर्देवत्या शेषाःशिष्टाः असंर्वेनोपयोगेकर्मणिच शिष्टाइत्यर्थः ताःप्रस्वापिन्यउपनिषत्
भवतिनाम्नेच्छंदसः तस्योपरिष्टाद्बृहत्यादयोनुष्टुभः तिस्रउपरिष्टाद्बृहत्यः सप्तमानेताद्याश्चतस्रोनुष्टुभःइत्यर्थःअष्ट
काचतुर्थद्वादश्यका उपरिष्टाद्बृहतीआसांप्रस्वापिन्यत्वंकथासुपरिकल्प्यते वसिष्ठस्तृषितोभार्यात्रिरात्रालब्धभोजनः
चतुर्थरात्रौचौर्यार्थं वारुणंगृहमेत्यतु गोष्ठागारप्रवेशायपालकश्वादिसुप्तये यदर्जुनायेतिसप्तर्चंददर्शजायतेतिसः कू
ईपंचाधिकामारुतं हाद्या एकादशाद्विपदाः नका पंचविंशतिः मरुद्देवत्यमिदमुत्तराणित्रीणि आद्याएकादशाद्विपदा विं
शिकाविराजः अथचर्दशात्रिष्टुभः श्रूयतेहिब्राह्मणसूत्रयोः कईंव्यक्तानरः सनीडाइत्यारभ्यताउविछंदसः संतिद्विपदाः
संतिचतुष्पदाइति द्विपदाएकादशामारुतइतिचवसिष्ठः मध्वःसप्तवसिष्ठस्त्रिष्टुम्मरुतः प्रसाकमुक्षेषट् अर्चन्त व
सिष्ठस्त्रिष्टुम्मरुतः यंत्रायध्वेद्वादशप्रगाथादिनवम्याद्यागायत्र्योंत्यानुष्टुब्रौद्रीमृत्युविमोचनी इदमिदं त्रिप्रगाथा
दि त्रयः प्रगाथाबार्हताः यस्यादौसकृस्यनत् आद्यातृतीयापंचम्यो बृहत्यः द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्यःसतोबृहत्यः अथसप्त
म्याष्टम्यावनुक्तौत्रिष्टुभौनवमीदशम्येकादश्योगायत्र्यः अंत्याद्वादशीत्र्यंबकमित्येषानुष्टुप्एकाक्षराधिकानेयंभुरि ४१
गनुष्टुब्वेदितव्या रुद्रदेवतावसिष्ठोमरुतः पूर्णोवेषामवधिः यदद्यमैत्रावरुणंतुवेसौर्याद्या सर्यं द्वादशमैत्रावरुणंइ

183/1916

दं उत्तराणिषट् आद्यासूर्यदेवत्या वसिष्ठस्त्रिष्टुप् उद्वांसप्त चक्षुः वसिष्ठस्त्रिष्टुम्मित्रावरुणौ उत्सूर्यः षळाद्यास्तिस्रःसौर्यः
बृहत् आदौतिस्रःसूर्यदेवत्याः अथतिस्रोमैत्रावरुण्यः वसिष्ठस्त्रिष्टुप् उद्वेतीतिवार्धपंचमाषट् सप्तगः आदौअ
र्धर्चपंचमाः सार्धर्चाः सूर्यदेवताश्चतस्रः चेतिसौर्यइत्यनुकर्षणाय अथत्रयोर्धर्चौमैत्रावरुणाः वसिष्ठस्त्रिष्टुप् दिविपं
च क्षयंता वसिष्ठस्त्रिष्टुम्मैत्रावरुणौ प्रतिवां पंचसूरे वसिष्ठस्त्रिष्टुम्मित्रावरुणौ प्रमित्रयोरेकोनागायत्रं दशाम्यादयः
स्त्रयः प्रगाथाःपुरउष्णिक् चतुर्थ्यादशादित्याःस्तिस्रःसौर्याः वरुणयोः एकोनविंशतिः गायत्रंसूक्तं दशाम्याद्यास्त्रयः
प्रगाथावार्हताः दशमीबृहतीएकादशीसतोबृहती द्वादशीबृहती त्रयोदशीसतोबृहती चतुर्दशीबृहती पंचदशी
सतोबृहती अथषोडशीपुरउष्णिक् चतुर्थ्याद्यास्त्रयोदश्यंसादशआदित्याःआदित्यदेवत्याः अथचतुर्दश्याद्याःषोड
श्यंत्यास्तिस्रःसौर्यः आदितस्तिस्रोअंत्यास्तिस्रश्चेतिषण्मैत्रावरुण्यः वसिष्ठःमैत्रावरुणयोः पूर्णोवधिः प्रतिवांद
शाश्विनंतुतत्रथं आश्विनंतुतत् आश्विनमिदंसूक्तमुत्तराणिसप्त तुतदित्यष्टौ वसिष्ठस्त्रिष्टुप् आशुभानवस
 माद्याविराजयांतं आदौसप्तविराजः द्वेत्रिष्टुभौ वसिष्ठाश्विनौ आवांरथोष्टौ रोदसीवसिष्ठस्त्रिष्टुप्अश्विनौ आ
गोमतापंच नासत्या वसिष्ठस्त्रिष्टुबश्विनौ अनारिष्ठापंच नमसःवसिष्ठः त्रिष्टुबश्विनौ इमाउवांषट्प्रगाथं दि
विष्टयः आद्यातृतीयापंचम्योबृहत्यः द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्यःसतोबृहत्यः वसिष्ठोश्विनौ अनयोश्चपूर्णोविधिः व्यु
षाअष्टाउषस्यंतुवे आवः सांहितिकःत्रैस्वरितः कंपःएकश्रुतिर्नास्तीत्युक्तं उषस्यंतुवे इदमुषोदेवत्यं उत्तराणि
षट् वसिष्ठस्त्रिष्टुप् उदुसप्त ज्योतिः वसिष्ठःत्रिष्टुबुषाः उषोरुरुचेषट् युवतिः वसिष्ठःत्रिष्टुबुषाः प्रति पंच
केतवः वसिष्ठस्त्रिष्टुबुषाःव्युषाः पंच आवः कंपाभावःपूर्ववत् वसिष्ठस्त्रिष्टुबुषाः प्रतिस्तवं स्तोमेभिः वसिष्ठ
स्त्रिष्टुबुषाः ५ ५ मन्युषट्प्रगाथं अदर्शि प्रगाथंबार्हतं आद्यातृतीयापंचम्योबृहत्यः द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्यः
सतोबृहत्यः वसिष्ठबुषाः उषसः पूर्णोवधिः इंद्रावरुणादशेंद्रावरुणंहजागततु ऐंद्रावरुणंह इंद्रवरुणदेव

॰भाष्य॰ ४२

त्यमिदमुत्तराणि च त्रीणि जगती छंदस्कमिदमुत्तरं च वसिष्ठः युवां नरा दश पश्यमानास: वसिष्ठा जगतीं द्रावरुणौ आ वां पंच राजानो व
सिष्ठस्त्रिष्टुबिंद्रावरुणावयुनीषे पंच वां वसिष्ठस्त्रिष्टुबिंद्रावरुणौ धीराह्येवारुणं हि तु इदं वरुणदेवत्यं उत्तराणि च त्रीणि वसिष्ठस्त्रि
ष्टुप् रक्षस्य पथा: वसिष्ठस्त्रिष्टुब्वरुणः प्रथमं ध्रुवमेत्या पाशा विमोचनी सप्त वरुणाय वसिष्ठस्त्रिष्टुब्वरुणः अंत्या पाशविमोचनी मो
षु पंच गायत्रं जगत्यंतं वरुण आदौ चतस्रो गायत्र्यः पंचमी जगती अंत्या वसिष्ठो वरुणः प्र वीरयास सप्त वायव्यं ह्येंद्रश्च या द्विवद्युक्ताः
अनुवय: वायुदेवत्यमिदं उत्तरं च दे अत्रस्तैंद्रश्च या द्विवदुक्ताः वामित्यादि द्विवचनांतपदयुक्ताः स्तान्यैंद्र्यः चकाराद्वायव्यश्च अन
एव ब्राह्मण सन्त्रयो: प्रउगे वायव्यन्वाय प्रवीर्या शुचयो दद्रिरे वामिति द्विवचनस्थाने गइत्येक वचनः पाठः कृतः वायुस्तु कं वै दैंद्रत्वं
च स्यादिति द्विवद्युक्ता इति द्वित्वमर्हतीति द्विवचनं द्वितीयो वा प्रकृतः यथाध्व्रुकयोरिति न तदुक्तं यास्कता द्विवदुक्ता ऐंद्र्यश्च पंचम्या
या त्रिस्तस्रश्च वायुदेवतेत्यर्थः वसिष्ठस्त्रिष्टुप् कुविदंग सप्त नमसा वसिष्ठस्त्रिष्टुब्वायुः आ वायो पंच भूष वसिष्ठस्त्रिष्टुब्वायुः
शुचिं च षष्ठीवैंद्राग्नं तु स्तोमं इंद्राग्नी देवत्यं उदुत्तरं च वसिष्ठस्त्रिष्टुप् इयं वा द्वादश गायत्रमंत्या नुष्टुप् अस्य द्वादशस्य मनुष्टुप् शि
ष्टा गायत्र्य वसिष्ठ इंद्राग्नी प्रक्षोदसा षट् सारस्वतं तु तृतीया सरस्वते धारया सरस्वतिदेवत्यमिदमुत्तरं च सरस्वत्या अप्नस
रस्वतद्वाच्यात् अत एवाद्धि तृतीया सरस्वत इत्युक्तं सरस्वती वरुण मिति च लिंगात् स वावृध इति तृतीया सरस्वते सरस्वदर्था वसि
ष्ठस्त्रिष्टुप् बृहदु प्रगाथः प्रस्तारपंक्ति त्रिस्रो गायत्र्य सरस्वते षट् गायिषे आद्यास्तृचः सरस्वत्यै प्रगाथो बार्हतः वसिष्ठो बृ
हद्वा निदं यज्ञेद शैंद्र्यादि बार्हस्पत्यमंत्यैंद्री च तृतीया नवम्यावैंद्रा ब्राह्मणस्पत्ये दिवः बृहस्पतिदेवत्यमादितो यज्ञे दिव इत्यैंद्रा
दि ऐंद्री आदिर्यस्य तत् अंत्यां दशमी बृहदं नेषु च मिति ऐंद्री च बार्हस्पत्य इंद्राबृहस्पती इति देवत्ये इति यावत् तृतीया नवम्या
वैंद्रा ब्राह्मणस्पत्यो देवता द्वंद्वे वेत्यानङ् उभयपदवृद्धौ च ऐंद्राब्राह्मणस्पत्ये शिष्टाः षट् बार्हस्पत्यः वसिष्ठस्त्रिष्टुप् अध्व
र्यवः शप्तो क्तदेवतां यावरुणं अंत्या सप्तमी ऐंद्री चेति पूर्वसूक्तोक्तदेवता इंद्राबृहस्पति देवते इत्यर्थः सेवस्तत्र पुनरास्नाय
ते आद्याः षट् ऐंद्र्य एव वसिष्ठस्त्रिष्टुप् परो वैष्णवं तु परमित्यैंद्रश्चतिस्रः सप्त मात्रया विष्णुदेवत्यमिदं उत्तरं च उरुं यज्ञाय ४२
चक्रथुरित्याद्यास्तिस्र ऐंद्र्यः चकाराद्वैष्णव्यश्च ऐंद्रावैष्णव्य इत्यर्थः वसिष्ठस्त्रिष्टुप् नू मर्त्तः सप्त दयते वसिष्ठस्त्रिष्टुप्

185/1916

विष्णुः ननु च अत्र सूक्तवर्तिन्यो प्रतिमंत्रेन च षट् स्यनयोः विष्णोः शिपिविष्ट गुणत्वं किंनो च्यते वषट् ते समर्थं वैश्वानरीयमित्याग्नि
वैश्वानरसंदृष्ट्यो: सर्वे शिपिविष्टगुणके वैष्णव्ये विनियोगः कथं पुरस्ताच्चंद्रमसस्यारभ्य वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि प्रत्त
ने अद्य शिपिविष्ट नामेति त्रिरुच्यते अयं हि कृत्स्नार्थः सूक्ते धर्म्यो गुणविधिः न सार्वत्रिकः यथा उपनेत्नो मा न्पशुपाइ वा करमि
ति हैइत्यत्र रुद्रस्य पशुमद्गुणत्वं चेति मन्यंते किं च यथोपदेशमित्युक्ते देवतानुक्रमणी बृहद्देवतयोः शिपिविष्ट गुणत्वं दर्शना
न्ने न तदादरणीयमिति न त्वा श्वलाय नोंगीकृत एव अपि चान्यां वैष्णवी मिति लिंगोक्त एव अनो दैवो देवी नेत्यत्रैव वैष्णवी लोक्तेः ॥
सत्यं अत्र च नो देवा अवंतु न इति जपादिस्युक्तेः कर्मविशेषात्संबंधात्सार्वत्रिकाममेवेत्यत्रापि वाच्यमेवेति मन्यते तस्मात्कर्मवि
शेषादियोगेषु तु गुण वचनादि तत्कर्मो च धिकमेव न सार्वत्रिकी यथा हिरण्यगर्भेति षट् कस्मैत्येकदेवत्यस्य हिरण्यगर्भः प्र
म वर्तनाय इति षट् प्रजापत्या इति प्रजापतिदेवत्यत्वं यश्चार्धमेवायथा कयान श्चित्र आभुवदित्यैंद्री इंद्राग्नीमरुतो वरुणः
क इति द्वैवत्य त्वमिति सर्वमवदातं ५ ६ तिस्रः षट् पार्जन्यं तु वाचः पर्जन्यदेवतमिदं उत्तरं च त्रिष्टुप् ऋषिर्हि वक्ष्यते पर्ज
न्यायतं च गायत्रं तु वंसूक्तं तिस्रो गायत्र्यः पर्जन्यः अयति स्रावानीयपर्जन्यायाय यो ऋषिमाह एते कुमार आग्नेयोप
श्यद्व सिष्ठ एव वा वृष्टिकामः एते सूक्ते अग्निपुत्रः कुमारो वा ददर्श वृष्टीच्छाविशिष्टः प्रकृत एव वा वसिष्ठः ननु इदं सूक्त
मकृत्वा तिस्रः षट् पर्जन्यं त्विस्याग्नेयः कुमारः वसिष्ठ एव वा वृष्टिकाम इति सूच्यतां एवं हि लघु सत्यं तथान कृतं प्रति सं
त्वायहि संवत्सरं दशापर्जन्यस्तुतिसंहृष्टान्मंडूकान्दृष्ट्वा वाचानुष्टुप् शशयाना: पर्जन्यं त्वित्युक्तं तेन पर्जन्यस्तोत्रेण संहृ
ष्टानां अस्माकं वृष्टिर्भविष्यतीति संहृष्टान्मंडूकान् स्वपर्जन्यस्तुत्यनुमोदकान्ननु ऋषिस्तुष्टाव कः वसिष्ठः वासिष्ठ
ते पि मांडलिकत्वादतो वानुवृत्तिर्युक्तिः एवं त्वनेन उत्तरार्थं प्रकृतत्वं सूचनाच्च अन्यथा वा वसिष्ठ एव वा वृष्टिकामत्वेन
व कल्प्यं अथवा वासिष्ठो मांडलिकः वसिष्ठो निवर्तनं केवलं वसिष्ठो मांडलिको नुवर्तिष्यते यथा वेति कुमारेणैव संब
ध्यते वसिष्ठ इति तु वृष्टिकामगुणविशेषपिपिलाय आद्यानुष्टुप् अपन चत्रिष्टुभः इंद्रासोमा पंचाधिकं द्वासोम रा
क्षोघ्नं शापाभिशाप प्रायं षट् सप्त चाद्या जगत्यः एकविंशी त्रयोविंश्यौ चाष्टदशी मारुती च दशमी चतुर्दश्या चाग्नेय्यो

सं०भा० ४३

देव्येकादश्यंत्यानुष्टुब्नवमीद्वादशीत्रयोदशी सौम्यः सप्तदशी गायत्र्यष्टमी पौरुष्यौ वैश्यो प्रवर्तयति पंचैषो मानरक्ष इत्युपेर
क्म न आशीरुत्तरार्धर्चः पृथिव्यंतरिक्षं द्यौरिति देवतः तपनं पंचविंशतिः रक्षोहंतीति इंद्रसोमयोर्गुणः राक्षोघ्नमैंद्रासोममि
दं रक्षसंहंतारौ इंद्रासोमौ अस्य देवते इत्यर्थः रक्षोहशब्दात् देवता निपूर्वहनिस्थं लोपो हो हंतेरिति कुत्वं देवतावत्वाद्गुणाद
पि नद्यतौ वैश्वानरीयं ऐंद्रासोममिति देवताद्वंद्वे चानङ् उभयपदवृद्धौ प्राप्तायां उत्तरपदवृध्यभावः छांदसः शापश्चाक्रोशः
असनो दीपस्याध्याहारोभिशापः एनौ शापाभिशापौ अत्र प्रायो बहुलं भवतः आद्याः षड्ढसप्तवाद्या जगत्यः प्रतिस्मरेथा
मिति सप्तमी त्रिष्टुब्जगती वेत्यर्थः सप्तमी वेति नोक्तं गुरुत्वात् एकविंशी त्रयोविंशो च जगत्यौ विति छध्वमरुत इत्यष्टादशी मरु
द्वत्यासतीव जगती चकारो जगतीत्यनुकर्षणार्थः शिष्टाः पंचविंशीवर्जं चतुर्दश त्रिष्टुभः तस्यास्तु स्वयमेव वक्ष्यति द
शमी चतुर्दश्यावग्निदेवत्ये एकादशी देवदेवत्या अंत्या प्रतिचक्ष्वेत्यनुष्टुप् नवमीद्वादशीत्रयोदशी चेति तिस्रः सोमदेव
त्यः प्रयाभिगातीति सप्तदशी ग्रावाणो ग्रावदेवत्या अर्णो णीति प्रकृति भाववान् छांदसग्रावाणो अश्मानीति देवत देवतावा
व्युहिनयंत्री वर्तं अष्टमी यो अद्येो इंद्रदेवत्ये प्रवर्तयति यो अद्यमानमितीद्रदेवत्या मा नो रक्षो अभिनडिति त्रयोविंश्याः पू
र्वार्धर्च आत्मनः वसिष्ठस्याशीः प्रार्थना उत्तरं पृथिवीनः पार्थिवादिति पृथग्व्यंतरिक्षं द्यौरिति देवतः वसिष्ठः वासिष्ठं
सप्तमं मंडलं समाप्तं न चाष्टमं मंडलमित्युक्ते सप्तमस्य समाप्ति राशंकनीया मा भिदन्यदित्यारभ्य स्यादिष्टये स्य
स्मादष्टमं मंडलमिति प्रसिद्धेः किं चानुवाकानुक्रमण्यां मंडलस्यानुवाकसूक्तयोः दशाष्टकमिति द्वे चे व सूक्ते नवती पृवि
घारष्टकमिति चोक्तिं मा भिदत्यादेरष्टलएव संगच्छेत् तथा गृह्यतो उपाकर्मणि मंडलानामृचामनुक्रमणे प्रतिवस्वाविच क्ष्व
स्येषामपि गृह्यते कुसुंभकादि मंडलेषु तर्पणं च वसिष्ठस्य पावमानीषाणां मध्ये प्रगाथ इति मंत्र उच्यते आरण्यके च त
स्मादसिष्ठः स्तत्सामासाव मान्य इति सप्तनवमंमंडलस्याप्रवांसामध्येतस्मात्प्रगाथा इति हि समामनंति यद्येवमेभिरं वहे ४३
तुभिरन्यत्रापि मंडलग्रहणं कर्तव्यं सत्यं यत्र यत्र प्रयोजनं तत्र तत्रान्यदेव प्रयोजनमस्ति किंतु असत्यवादे सामान्य
ऋषित्वात् इति अथोत्तरार्थं परिभाषते परं गायत्रं प्राग्वलाग्नेः प्रदेवं दशा वालप्रिभाबंदन इति वक्ष्यति दिवस्परि द्वादश

वालप्रिरिति अयं तु न च गृह्यते अवरत्वात् अतो वालखिल्यसंज्ञात् दशात्प्रगाथः परं छंदस्तु गायत्रं छंद इति वेदितव्यं तेनेदं वसोद्वि
चत्वारिंशादित्यादौ गायत्री छंदः परमिति वाक्यमकर्तुं ऋषिश्चानुक्तगोत्रः प्राङ्न्त्यात्कण्वो त्यां नुसे कामत्स्यः सां मदइ
ति वक्ष्यति अतो मत्स्यसंज्ञाद्दशात्प्राक् अतः परं अनुक्तगोत्रश्च ऋषिः कण्वः कण्वगोत्र इति वेदितव्यं तेन वक्ष्यमाण मेध्या
तिथ्यादयः काण्वा भवंति चेति प्रागिति वक्तव्यमकर्तुं अपरमित्यनुकर्षणार्थः वशो न भवति पूर्वत्रैव तस्य व्यर्थत्वात् प्राक्
पंचम्याः प्रत्यासत्तेश्च लभ्यते स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनादिति मा विद्धतु त्रिंशन्मेधातिमेध्यातिथी ऐंद्रं बार्हतं द्वि
प्रगाथादि द्वित्रिष्टुबंतमाद्यं तृचं प्रगाथो पश्यत् घोरः सन् भ्रातुः कण्वस्य पुत्रतामगात् स्मा योगिश्चा संगोय स्त्री भूत्वा पु
मानभूत्स मेध्यातिथये दानं दत्वास्तोत् हि स्तुहीति च तत्संस्थि रत्मानं तुष्टाव पल्ली चास्यां गिरसी शश्वपुंस्त्वमुपलब्ध्येनं प्रीतां
स्य यानुष्टाव अन्यतु चतुस्त्रिंशान्मेधातिथिश्च मेधातिथिश्च द्वौ ऋषी सहापश्यतां तौ च काण्वावित्युक्तं अत्र मेध्याति
थेः काण्वत्वं न विधेयं अग्निंद्राग्नद्शं मेध्यातिथिः काण्वइत्युक्ते रेव सिद्धेः मेधातिथेस्तु विधेयमेव ऐंद्रमिति मंडला
द्यागंतत्वनिवृत्त्यर्थं बृहतीछंदस्कमिदं सूक्तं द्विप्रगाथादि द्वित्रिष्टुबंतं द्वौ द्वौ प्रगाथौ आदिर्यस्य तत् द्विप्रगाथादि द्वे
त्रिष्टुभावंते यस्य तत् बहुव्रीहिभ्यां कर्मधारयः द्वावेव बहुव्रीहि व्यत्तो प्रगाथौ बार्हतौ च आद्या तृतीये बृहत्यो द्विती
या चतुर्थ्यौ सतोबृहत्यावित्यर्थः अयं च गायत्र्यापवादः अत्राद्यं तृचं प्रगाथो नाम ऋषिरपश्यत् मेधातिथिमेध्यातिथ्यो
रपवादः अपश्यदिति विस्पष्टार्थं न च प्रगाथशब्दस्य बृहतीसतोबृहतीत्वषि नामत्वार्थं द्विप्रगाथा इत्येव तत्स्योक्तं आद्यं
तृचं प्रगाथा इत्यनन्वयाच्च अरण्यतपणे च प्रगाथा इति बह्वृचः तत्तान्मेषामृषीणां प्रगाथत्वमनेन हि मंडलादेर्दर्शी
केनसाहचर्यात् तानि चेत् आख्यानं हि शतर्चित्वं आद्यं मंडलदर्शिनां अथ प्रगाथस्य घोरपुत्रस्य कण्वभ्रातुः का
ण्वत्वमुपपादयति स प्रगाथो घोरपुत्रः भ्रातृपुत्रश्च ज्येष्ठस्य कण्वस्य पुत्रतां प्राप्तवान् कथमत्रेतिहासः प्रगाथो घोर
तनयः कण्वे ज्येष्ठे तु निर्गते प्रविश्य नद्धर्हं शान्तं तत्तल्पं के निषण्णवान् स च पापं च ततः कण्वः क्षुधितो प्यागतो व
नात् पत्नीमपृच्छत्कोयं कः स्वपिस्यं सोवा च तल्क निष्ठो यं पुत्रवत्लालितो मया पुत्रमस्त्वस्तु नन्यक इ व वि

187/1916

ध्वस्तस्वपिति प्रणीता हि कोपं शाम्य मुने पुत्र एवावयोरिति इति पत्न्या वचः श्रुत्वा गतक्रोधउवाच सः अद्यप्रभृति मृद्वा नाम मधु
भौ भवतौ तिनि इति भ्रातुः कण्वस्य प्रगाथा पुत्रतामगात् स्तोहि स्तोहीदेन इति चतुर्वेदस्य अन्वयस्य स्थूरमिस्यंस्या याश्च पिंदं च
न विशेषज्ञापनार्थमितिहासमाह ह्यायो गिरिस्यादिनाप्लयोगनाम्ना पुत्रश्चासंगो नामासीत् तं विज्ञान ष्टि यत्क्लीत्वादिय
आसंगो देवशापात्पूर्वं स्त्री भूत्वा पश्चात्तपोबलेन पुमानेवाभूत् स एव आसंगो मेध्यातिथये महर्षये बहु दानं दत्वा आत्मा
नं स्तौनरामानं दत्त दानं स्तहि स्तहीति वृतस्तस्मिन्नृभिस्तुतवान् अस्यासंगस्य पत्नी भर्तुः स्त्रीत्वेन खिं भासती शश्व
ती नामांगिरसी आंगिरसः पुत्री तपोबलेन लब्धं पुंस्त्वं प्रजननमुपलभ्य प्रीतमेनमासंगमरचस्य स्थूरमिस्यनया तुष्टावास्तु
नषा नीइदं वसो हि वत्वारिंशं मेधातिथिरांगिरसस्य प्रियमेधस्ता दशौ तुष्टव साभ्यां मेधातिथिर्विभिंदां नं तुष्टो वस्तुतं काण्व
मेधातिथिः प्रियमेधः स्तांगिरो गोत्र इति द्वावृषी महापश्यतां स्वादवः सोमा आयाही त्येषानुष्टुप् शिष्टा एकचत्वारिंश
द्गायत्र्यः शिक्षाविभिंदोइत्याभ्यां काण्वा मेधातिथिरेव प्रियमेधरहितो विभिंदो महारजस्य दानं स्तुतवान् अनयोरप्यु
भि वक्षिः नु प्रियमेध इत्यर्थः सर्वत्रास्तोदिति वाक्ये तुष्टावेत्यनुक्रमण्यनुकरणमेव आ दि न श्च त्वारिंशदिति इंद्रः अंत्ये द्वे
विभिंदु दानदेवत्येपि च चतुर्विंशतिर्मेध्यातिथिः प्रागायं त्वनुष्टुब्गायत्र्यौ बृहती वा स्ताः कौरयाणस्य पाकस्थाम्नो दान
स्तुतिः त्वस्य मेध्यातिथिर्नाम काण्वः प्रागाथमिदं सूक्तमुत्तरं च यं मे दुरिंद्रो मरुत इत्येव विंशत्यनुष्टुप् अथद्वे गायत्र्यौ अ
थ बृहती एता श्वनवत्साः कुरयाणस्य पाकस्थ नाम्नो राज्ञो दानस्तुतिः आसामनुष्टुप्गायत्र्युक्तिः प्रगाथत्वापवादः प्रगा
थत्वमिति गायत्रत्वापवादः आद्यो विंशतावितिंद्रः अथ पाकस्थामानं यदिंद्रसे काद्वे चातिथिस्तु चोंत्यः पुरउष्णिगंतः कुरंगस्य
दानस्तुतिः स्त स्तवाश्वनरसः पोस्यावा प्रांकृ एकविंशतिं देवातिथिर्नाम काण्वः स्थूरं राधः शताश्वमित्यंतस्तृचः पुर
उष्णिगंतः द्वक्षाष्वि म इत्येषा पुरउष्णिक् आद्यद्वादशाद्यष्टका यस्यास एव तृचः कुरंगस्य राज्ञो दानस्तुतिः कुरुंगदानु
देवत्यः स्तृचः च न स्तः प्रपूषणं वृणीमह इति पंचदस्याद्याः पूषदेवत्याः इंद्रदेवत्या वा न चात्र देवतानुक्रमः देवातिथेर्यथ
त्यादौ पूषदेवत्यविकल्पदर्शनात् यथोपदेशमिति प्रतिज्ञाबाधः शंकनीयः बृहद्देवतायां पोष्णः प्रगाथो द्वौ मन्यते ॥ ४४

शाकटायन उपदेशात् इदं च प्रगाथं अपुनो बृहत्यो युजः सतो बृहत्यः अंत्या पुरउष्णिक् ५ ८ दूरादेकोनचत्वारिंशद्वत्सानिति
राश्विनं हि बृहत्यनुष्टुबंतमंत्याः पंचार्धर्चा अश्वयस्य कशोर्दानस्तुतिः इहेव एकोनविंशनाचत्वारिंशद्वती त्येकोनचत्वारिंशत् इति
यावत् एकादिशश्चैकस्य चादुगिति आद्यो कृ प्रकृतिं भांवो ब्रह्मातिथिनामकाण्वः आश्विनं आश्विनो देवत्ये द्विबृहत्यनुष्टुप्पु
अनंतेपस्यनन्तम्भिन्नेव शिष्ट अस्मिन्सूक्ते स्योर्धर्चान्चैद्यस्य राजपुत्रस्य कशुर्नाम्नो नृपस्य दानस्तुतिः चैद्यशब्दस्त्वेको सल्ला
दानयद् चैद्यः आद्यो षट् त्रिंशद्गायत्र्यः अंत्या पंचार्धर्चवर्जमिंद्रः तत्र कशुर्दानं महां इंद्रो शिष्टा चत्वारिंशद् तस्तृचौ सास्तिरिंदि
रस्य पार्शव्यस्य दानस्तुतिः यः वत्सो नाम काण्वः शतमहं तिरिंदिर इत्यंत्यस्तृचः पशुर्नाम राजपुत्रस्य तिरिन्दिरनाम्नो राज्ञो दा
नस्तुतिः पार्शव्यपत्ये प्राप स्याणोव्यु ओ गुणः गायत्री आद्यो पंचचत्वारिंशदिंद्रः प्र यद्वः षट्त्रिंशत्पुनर्वत्सो मारुतं त्रिष्टु
प् पुनर्वत्सो नाम काण्वः मारुतं मरुद्देवत्यं गायत्रं आनत्यधिकास ध्वंस आश्विनं त्वानुष्टुभं तु विश्वामित्रः त्र्यो विंशतिः
सध्वंसो नाम काण्वः आश्विनं इदं उत्तरं च द्वे अनुष्टुप् छंदस्कमिदमुत्तरं च गायत्रत्वापवादः अनूनं से काशशकर्णो त्ये गायत्र्या
उपाद्ये चाद्या चतुर्थी षष्ठी चतुर्दश्याद्येच बृहत्यः पंचमी ककुप् दशम्याद्यास्त्रिष्टुब्विराड्जगत्यः आश्विना एकविंशतिः सध्वंसो
नामकाण्वः आश्विनं इदं उत्तरं च द्वे अनुष्टुप् छंदस्कमिदमुत्तरं च गायत्रत्वापवादः शशकर्णो नामकाण्वः त्रिंश्ये कविंशो
नउपाद्ये च द्वितीया तृतीया चेति चतस्रो गायत्र्यः आद्या प्रथमा चतुर्थी षष्ठी चतुर्दश्याद्येच चतुर्दशी पंचदशी चेति पंच बृह
त्यः पंचमी ककुप् अष्टकद्वादशाष्टकरूपा दशम्याद्यास्त्रिष्टुब्विराड्जगत्यः दशमी त्रिष्टुप् एकादशी विराट् द्वादशी ज
गतीत्यर्थः शिष्टा अनुष्टुभः तत्र गायत्रीककुप्त्रिष्टुप्विराड्जगती वचनं गायत्र्यापवादो नुष्टुभत्वापवादः आश्विनो य
छः षट् प्रगाथो पश्य द्वतीहि मध्ये ज्योतिरनुष्टुब्वा प्रस्तारपंक्तिः प्रगाथः दीर्घं प्रसद्मनि प्रगाथो नाम काण्वः स घोरः सन्
भ्रातुः कण्वस्य पुत्रतामगादित्युक्तं छंदः शाकटायनाचार्येणा पश्यदिति कीर्तितं प्रगाथं प्रगाथशब्दसंदेहः छंदो वाप्य
पि अन्यथा उत्तरप्रगाथस्यापि ऋषिनामत्वमाद्यस्य छंदो वाचिकत्वं च स्यात् तत्र द्वितीया सतो बृहती प्रस्तारपंक्तिरिति
प्रसज्येत प्रथमा बृहती द्वितीया मध्ये ज्योतिः तृतीयानुष्टुप् चतुर्थी प्रस्तारपंक्तिः पंचमी बृहती सतो बृहती छंदो वचनं

187
1916

स०भा०
४५

गायत्रत्वापवादः सत्रमध्येज्योतिरुक्ता द्वादशिनस्त्वपोष्टकस्त्वज्योतिष्मतीयतो ष्टकस्ततोज्योतिरिति आस्तारपंक्तिः सा आद्यावष्टा
क्षरौ ततो द्वौ द्वादशाक्षरौ आश्विनौ त्वमग्नेदशावत्वं आग्नेयं गायत्रं त्वा त्रिष्टुबुपाद्यावर्धमाना द्या प्रतिष्ठा व्रतपाः वत्सो ना
म काण्वः अग्निदेवत्यं गायत्रेत्विमसूक्तं सा त्रिष्टुप् गायत्रइत्यनुवादो न बाधः सवत्रिष्टुबं सत्वप्रागुक्तविष्टाजगतीत्वनिवृत्त्यर्थं
आद्या प्रथमा प्रतिष्ठा अष्टकसप्तकषट्कवती उपाद्या द्वितीया वर्धमाना षट्कसप्ताष्टकवती ५ ८ यइंद्र अथ त्रिंशत्
र्वतऔष्णिहं तु सोमपानमः पर्वतो नाम काण्वः उष्णिक् छंदस्कमिदं उत्तरं चइंद्रः इंद्रः स्तेतु नारदः सोमेषु त्रयस्त्रिंशत्
नारदो नाम काण्वः उष्णिगिंद्रः मदिंद्र पंचोना गोषूक्त्यश्वसूक्तिनौ काण्वायनौ अर्हयथा पंचदश गोषूक्त्यश्वसूक्तिस्वब्र
ह्मचीनौ गायत्रतः काण्वायनौ काण्वशाखागर्गादित्वाद्यञ्गोहिपथद्य आपत्यस्य च तद्धितेनातीति यस्तो पाभावः इदं तौ
नामनी नैव तानद्दलिनिर्णयः गोषूक्तिश्वसूक्तिश्चैव सामदर्शनात् गायत्रमिंद्रः सम्बाभिस प्रगोनोष्णिहं प्रगायत त्रयोदशउष्णि
क् छंदो नुष्णि हा उष्णिहं शा प्राद्या नत्थिते त्यादि बाधः उष्णिगक्षरैर्न बभिउष्णिहयासषितासंबसूत्रेति चाम्नोयते गोषूक्त्यश्वसूक्ति
नौ काण्वायनौ इंद्रः त्रसंम्राजं द्वादशोरिंबिटिः चर्षणीनां द्वादश इरिंबिटिर्नाम काण्वः गायत्रमिंद्रः आयाहि पंचोनाप्रगा
थांतं स्तुषुम गायत्रं सूक्तं पंचदश चतुर्दशी बृहती पंचदशी सतो बृहती इरिंबिटिरिंद्रः इदं ह्यधिकाधिदित्य मोष्णिहं मघ
म्याश्विभ्यां देवेभिरित्यादिनेरदितिर्नेइति चद्दे ह्वपराग्निसूर्यानिकानां नूनं द्वाविंशतिः आदिदेवत्यं आदित्यदेवत्ये इत्यष्टम्या
श्विभ्यां अश्विनौ रथ्यायपरानवमीशामग्निरित्येषाग्निसूर्यानकानां स्तुतिले संवर्णीति अनिलो वायुः शिष्टा विंशतिरादित्य भ
देवत्याः इरिंबिटिः तंगूर्धयस्वपत्रिंशत्सौभरिराग्नेयं काकुभं प्रागाथं हपितुर्नद्विपदांत्ये ककुप्पंक्ती त्रसदस्योर्दानस्तुतिस्त
स्त्रेवे उष्णिक् सतो बृहत्या वादित्येभ्यः स्वर्णरं सौभरिर्नाम काण्वः आग्नेयसूक्तं काकुभप्रागाथं ह काकुभं प्रगाथेन ककुप् सतोबृ
हती द्वेन प्राप्तं अयुजः ककुभः युजः सतो बृहत्य इत्यर्थः काकुभमिति वार्हतत्वं माभूत् इति प्रगाथमिति ककुम्मा त्र्या सिमाभू
त् एवमिदमुत्तराणि पितुर्नपुत्रः स्त्र भृतो दुरोण इति सप्तविंशतिर्द्विपदा विंशत्यक्षरा विराट् आदाभेपौरुकुत्स्य इति उत्तमइति ४५
स स्त्र स्यां त्यषट् त्रिंशी सप्तत्रिंश्यौ यथाक्रमं ककुप्पंक्ती सतो त्रदस्युनाम्नो राज्ञो दानस्तुतिः तस्यैव त्रसदस्युदानस्तुतिवचनात्

191
1916

सतो
पूर्वं यमादित्यासइतिनतुम्विंशीयद्यंशानानइतिपंचविंशो यथाक्रमं उष्णिक् सतोबृहत्यौ आदित्येभ्य आदित्यानामर्थाय आगंतषड्विंश
तिर्मारुतं मा ककुभः प्रगाथः सौभरिः काण्वः मरुद्देवत्यं ६ १ वयमुघ्नूनांत्यद्वे चित्रस्यदानस्तुतिः त्वां अष्टादश अंत्ये द्वे चेंद्रं द्वौ च
यादियदित्यादि चित्रस्य राज्ञो दानं स्तूयते काकुभः प्रगाथः आदितः षोडशइंद्रः अंत्ययोश्चित्रस्य दानं सौभरिः काण्वः अंत्यय
मा श्विनं त्रिप्रगाथादि बृहत्यनुष्टुबे कादश्याद्यककुम्मध्येज्योतिषी द्यूना अहत्रिप्रगाथादि सूक्तं आद्यातृतीया पंचम्यो बृहत्यः
द्वितीया चतुर्थी षष्ठी सतोबृहत्यः इदं च काकुभं प्रागाथत्वं माभूदिति सप्तमी बृहती अष्टम्यनुष्टुप् अथ काकुभप्रगाथएकः अधि
कारएकादश्याद्येद्वे यथाक्रमं ककुम्मध्येज्योतिषी अथाधिकारः ककुभस्त्रयः प्रगाथाः सौभरिः काण्वः इळिष्व त्रयस्त्रिंशादिरव
सानां वैय्यश्वआग्नेयमौष्णिहं कृहि विश्वमना वैयश्वपुत्रः व्यश्वाद्दृष्यणि वृष्णि प्रतिषेधेच अग्निदेवत्यं औष्णिहं ह इदं सूक्तमु
ष्णिहाव्यात्प उत्तराणि त्रीणि वैयश्वो विश्वमना अग्निः सखायोन्यस्तृचः सौषाम्णस्य वरोर्दानस्तुतिः स्यानुष्टुप् त्रिंशत् अं
त्यस्त्वो यथा वगे सुषाम्णा इत्यादि सुषाम्णा राजपुत्रस्य वरुनाम्नो राज्ञो दानस्तुतिः सुषामशब्दादपत्ये अणि नमपूर्वोपस्य इति
न प्रकृतिभावः अनुष्टबंस्या त्रिंशीशिष्टा औष्णिहः वैयश्वो विश्वमना इंद्रः नावाचतुर्विंशतिर्मैत्रावरुणं दशम्याद्या वैश्वदेव्यो
वा पांत्या उष्णिगर्भा विश्वस्य दशम्या पान्ति स्त्रोद्वादश्यं त्यावैश्वदेव्यो वा त्रयोदशी उष्णिग्गर्भा षट्सप्तैकादशावती आदौ न
व अंत्यो द्वादश वरुणदेवत्यः उपोत्यावर्जमुष्णिहः विश्वमना वैयश्वः युवोः पंचाधिका व्यश्वो वांगिरस आश्विनं विश्वाद्या
वायव्यस्त्वत्पूर्वाश्च तस्रो गायत्र्यो त्यैकविंशो चविंशत्यनुष्टुप् उपूपंचविंशतिः अंगिरसपुत्रो व्यश्वो वा ऋषिः वैयश्वो विश्वम
नाश्च आंगिरसइति काण्वत्वमाभूत् अश्विदेवत्यं विश्वाद्याः युक्त्वाहि त्वमित्याद्याः षट् वायुदेवत्यं तत्पूर्वा वायव्यः षट्च;
पूर्वां तावाहि त्वो वामित्याद्याश्च तस्रो गायत्र्यः अंत्यासत्वं चोदेवत्येषा तच्चायत्वतस्य तद्द्येकविंशी च द्वे च गायत्र्यौ युक्त्वा
हीति गायत्र्या नामादिसप्ता विंश्यनुष्टुप् यद्येवं पूर्वत्रैव विंश्यनुष्टुप् आद्या गायत्र्या या इत्युच्यतां न वा द्यानीति स्पूर्णा वाय
व्यत्वप्रसंगः पूर्वा इत्यसंगतेः सत्यमुक्तं पुनर्विंशी च वर्नेर्थे अत्रविविंश्यतां शिष्टा उष्णिहः अग्निरुक्थे द्व्यधिका मनुर्वैवस्वतो
वैश्वदेवं हप्रागाथं पुरोहितः द्वाविंशतिः स्त्रपर्णानाममनुर्वचनमालेभे मनुर्वैवस्वतः विस्त्रपर्णा विसरण्यूढा याया जा नः

यं बृहत्यन इति बृहद्दैवतायां दर्शनात् वैश्वदेवमिदमुत्तराणि युक्तः सतो बृहत्यो भवद्बृहत्यः स्वपुजो मनाः ये त्रिंशति पंक्तिः पाद्या पुरउष्णि
क् अथः उपांत्या जगती पुरउष्णिक् द्वादशाष्टकेद्वयवती शिष्टाश्च तस्रो गायत्र्यः पुनर्विश्वेदेवाः श्रूयंते च ये त्रिंशति त्रयस्त्र इति वि
श्वेदेवमिमिति तान्युगाय त्राणि गायत्रं तृतीयसवनं एव स्तव इति वा बभ्रुर्दश कश्यपः कश्यपो वा मरीचो द्विपदं कश्यपो मरीचिपुत्र ऋषिः
प्रकृतो मनुर्वैवस्वत मारीचत्वं कश्यपस्य तेनोक्तं जातवेदसि नथोक्ता नवकाण्वत्वं स्याद स्येत्यत्र कथ्यते ततइत्यादि गीक त्वान्नेति चे
न हि पृष्ठं तां दशां द्वैः शांसने द्विपदा पंच षु समापनेयः विश्वेदेवाः नहि चत्वतुष्कं पुरउष्णिक् बृहत्यनुष्टुब्वंतं अस्ति चतुष्कं चतुर्ऋच
मिदं पुरउष्णिग्बृहत्यनुष्टुब्वंतं च आद्या गायत्री द्वितीया पुरउष्णिक् तृतीया बृहती चतुर्थ्यनुष्टुबिति सर्पः द्वितीया पुरउष्णिक्
बृहत्यनुष्टुभ इत्यनुक्तिर्लोपकाय अनुवर्तितमनुर्वैवस्वतः न कश्यपो वा मारीचः वा वि शिष्ट विश्वेदेवाः यो यजाति भूना त्रेज्या
स्तवो यजमान प्रशंसा चाषाश्च तस्रोस्या स्तथैव च पादिपंक्तदां पत्यः शेषाय यजमान आशिषा नुष्टुप् चतुः पंक्त्यंतं नवम्यनुष्टुप्
दशमी पादनिचृत् यजाजे अष्टादश अत्र आदितन्नतु ऋचमिज्याम स्तवो यज्ञस्तवयज्ञस्तवास्मिन्यज्ञे प्रेज यज्ञो रिति षा वेक्यप् सं
प्रसारणं पूर्वरूपं ऋ देरप् यजमान प्रशंसा नास्ति यच्चारम्भ श्रूयते येत्यादि पंचम्यारम्य पूर्ववत् चतुर्ऋचोक्तिः प्रतीयते या
दंपती समनसे या या: पंचर्चः आ या पत्न्योः प्रशंसा आ या द्रा ह्यस्ये दंभाव: प्रतिश्रा वे भग आदिनः द्विधिः शिष्टा अंस्यानवतदा
शिषः दंपत्योराशिषः इदंसूक्तमनुष्टुप् चतुःपंक्त्यंतं चतुर्दश्यनुष्टुप् पंचदश्या द्याश्चतस्रः पंक्त्यः श्रांस्ये यस्य तत् नवम्यनुष्टुप्
दशमी पादनिचृत् शिष्टा एकादशा गायत्र्यः शिष्टा इति वाय्या इति वा शं सम कर्तुं ९ २ मरुतानित्रिंशन्मेधातिथिः ऋजीषि
णः मेधातिथिर्नाम काण्वः गायत्रमिंद्रः वयं घ को नामे ध्यातिथिर्वार्हतं त्रिगाय त्र्यनुष्टुब्वंतं त्वा एकोनविंशतिः मेध्यातिथिर्ना
म काण्वः बृहती छंदसा व्याप्तं त्रिगायत्र्यनुष्टुब्वंतं षोडश्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः एकोनविंश्यनुष्टुप् अंते यस्य तत् आदौ पंचद
श बृहत्यः इंद्रः ७ एंद्र याहि द्यूनानीपातिथिर्शानुष्टुभं तत्रान्त्यो गायत्रस्तं सहस्रं वस्करो विषोऽगिरसो पश्यन् हरिभिः अष्टाद
शानि पातिथिर्नाम काण्वः आनुष्टुभं अनुष्टुप् छंदसा व्याप्तं अथ आ य दिंद्रस्वेति षोडश्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः तं गायत्रं तृचं व
सुर्नामांगिरो गोत्र ऋषयः सहस्रं भूयो पश्यन् अंतो गायत्रीं स तत्रोनीपातिथिर्गपाध ते इंद्रः अश्विना चतुर्विंशतिः श्यावाश्व आश्विनमु ४६

परिष्टाज्ज्योतिषं पंक्तिमहाबृहतीपंक्त्यंतं इंद्रेण श्यावाश्वो नामात्रेयः ऋत्विग्न्यायेनां तेनानुक्त गोत्रे काण्वत्वं न भवति अश्विदेवत्यं उपरि
ष्टाज्ज्योतिः छंदसा व्याप्तं द्वादशिनस्त्वयोष्टकश्चज्योतिष्मतीपतोष्टकं ततो ज्योतिरित्युक्तं उभयपदवृत्तिश्छांदसी पंक्तिमहाबृहतीपं
क्त्यंतं पंक्तिर्द्वाविंशी अर्वाग्यथमित्येषा पंचपदा पंक्तिः शं यो विंशीनमो वाक इत्येषा चत्वारोष्टका जागतश्च महाबृहतीत्युक्तं नियु
त्तः मत्वादादितो द्वादशको चतुरष्टका महाबृहती स्वाहाकृतस्येति चतुर्विंशी पंक्तिश्चांते यस्य तत् अविनासिसप्तशाक्करं महापं
क्त्यंतं सप्तनः शाक्करं शाक्करी छंदसा व्याप्तं महापंक्त्यंतं श्यावाश्वस्य सुन्वत इति षडष्टका वा महापंक्तिः सप्तमी अंते यस्य तत्
श्यावाश्व आत्रेय इंद्रः प्रेदं महापंक्त्याद्यातिजगती अस्य सप्त आद्यातिजगती द्विपंचाशदक्षरा यूहेन से हान इति द्वितीया द्याः
षण्महापंक्तयः षडष्टकाः आत्रेयः श्यावाश्वः इंद्रः यज्ञस्य दश ऐंद्राग्नं हि स्थः इंद्राग्निदेवत्यं अणूदशापि गायत्र्यः श्यावाश्वं अ
ग्निमस्तोषि नाभाक आग्नेयं महापंक्ति ऋग्मियं दश नाभाको नाम काण्वः महापंक्त्याः षडष्टकाया व्याप्तमिदं सूक्तं उत्तरे च
द्वे इंद्राग्नी द्वादशं ऐंद्राग्नं त्रिष्टुबंतं द्वितीया शाक्करी इंद्राग्नी देवत्यं द्वादशी त्रिष्टुप् नहि वां वव्रया द्वादशं ऐंद्राग्नं त्रिष्टुबंतं द्वितीया शाक्क
री इंद्राग्नी देवत्यं द्वादशी त्रिष्टुप् नहि वां वव्रयामह इति द्वितीया शाक्करी षट्पंचदशाक्षरा इयं च सप्तपदा श्रूयते हि द्वितीया
सप्तपदा भवति तां गायत्र्यां चानुष्टुभं च करोतीति शिष्टा महापंक्तयः गात्र त्रिष्टुबंतस्येति शिष्टा जगतीत्वं पूर्वत्र हीत्युक्तेरस्या
पि महापंक्त्यत्वात् नाभाकः काण्वः आस्माउ षु दश वारुणं तु प्रभृतये वरुणदैवत्यमिदमुत्तरं च दशापि महापंक्तयः नाभाकः
अन्तभ्रा स वृर्व नाना वात्रैष्टुभमस्मै का तृचमाश्विनं मानुष्टुभमपश्यत् यां आत्रेयो वर्चनाना वारिषि रिदमपश्यत् अथवा प्रक
तका ण्वो नाभाकः अथ वास्यसूक्तस्यांत्यं वा तृचमाश्विनं भित्यादि अश्विदेवत्यं अनुष्टुप् छंदस्कमेवार्चनानाः पूर्वः त्रैष्टुभं
तृचमपि प्रथमं वाग्रहणं पक्षे नाभाक प्राप्त्यर्थं द्वितीय अर्चनानसः पूर्ववत्तृचद्रष्टुर्बोधनार्थं सदर्चनामभ्यासमित्युक्ते नाभा
क त्रिष्टुप् अनुष्टुप् वचनं गायत्र्यानुवादः इमे त्रयस्त्रिंशत् विरूप आंगिरस आग्नेयं तु विरूपो नामांगिरः इति काण्वत्वापवा
दः आग्नेयमिदमुत्तरं च गायत्रं समिधाग्निं त्रिंशत् द्वयस्यत विरूपो गायत्रमग्निः सर्वत्र सूत्रेपि च दृश्यंते अस्य पूर्वस्य च गाय
आग्नेयत्वमिमे विप्रस्येति सूक्तस्येति द्वे अथ द्विचत्वारिंशाश्विशोक आद्याग्नेंद्री येद्विचत्वारिंशादिति विभाषा चत्वारिंशादिति

०म० ४७

दृष्टनाविकल्पः त्रिशोकोनामकाण्वः अथाग्नींद्रदेवत्याः नेंद्रस्यपरस्येसुत्तरपदद्वध्यभाव: शिष्टाएकवत्वारिंशदैंद्रः सर्वागायत्र्यः
७ त्वावतस्त्रयस्त्रिंशत्नववशोश्व्यआद्यापादनिचृदासआदिकानीतस्यपृथुश्रवसोदानस्तुतिः पंचम्यादिककुपगायत्रीबृहत्यनु
ष्टुप् सतोबृहतीगायत्रीविपरीतोत्तरःप्रगाथोद्विपदाचतुर्विंशिका बृहतीपिपीलिकमध्याककुम्न्यंकुशिराविराट् जगत्युपरिष्टाद्बृ
हतीबृहत्यौविषमपदाचरापंक्तिःसंस्तारपंक्तिर्गायत्रीपंक्तिःप्रगाथौगायत्र्यौबृहत्यौचगायत्रीद्विपदोष्णिक् पंक्तिर्वाग्यागायत्री पुरु
वृंसा वशोनामाश्विपुत्रः अयमाह्व्यण् दिनापत् अश्वेनालएनुयद्वेत्यादिभिः पंचकामीतपृथुश्रवस्यपृथुश्रवसःसंयज्ञस्यज्ञोदानस्तुति
क्रियते असम्भ्यादित्यत्रहिसीतोलुक् छंदसआसआदितिभिरित्यर्थः नहिस्तुतिरादानिसंगृह्यते दृश्यतेहि बृहद्देवतायांवसायीस्व्या
पतस्त्वादात्कानीतस्यपृथुश्रवाः तदत्रसंस्तुतंदानंचमासएवचमादिभिरिति आदौचत्वारोगायत्र्योनुक्ते अथपंचम्यादिभिः उक्ते
ते पंचमीदधानोगोमदश्ववदितिककुप् अष्टकौद्वादशकवती अथषष्ठीगायत्री सप्तमीबृहती अष्टम्यनुष्टुप् नवमीसतोबृहती
अयुजौजागतौसतोबृहत्युक्तं दशमीगायत्री अतःपरंप्रगाथाविपरीतोत्तरोनाम बृहतीविपरीतोत्तरइत्युक्तं नहितेशूरस्येत्येकादशी
बृहती कस्मात्वयादिति द्वादशीविपरीता युजौनद्विपरीताष्टकद्वादश्यष्टकद्वादशकवती अतसतोवाजेषुविनेति त्रयोदशी च
तुर्विंशिकाचतुर्विंशत्यक्षराद्विपदा अथाप्तिवोवीरमितिचतुर्दशी बृहत्यधिकारोक्तपिपीलिकमध्या त्रयोदशिनोर्मध्येष्टक
पिपीलिकमध्यतीतिविशेषणमुक्तं एकादशिनोपरःषट्कस्तनुमध्येवेत्सिपीलिकमध्येत्युक्तिहो मध्येचेदष्टकःपिपीलिक
मध्येनुष्टसश्वपिपीलिकमध्यायाग्रहणमाभूत् अथदर्शरेण्यइतिपंचदशीककुम्न्यंकुसिरात्रैष्टसजागतश्चतुष्का: ककु
म्यंकुशिरा भमविशेषामितिषोडशीविराट् अथमहःसवइतिसप्तदशीजगती अथपातयंतइत्यष्टादशीउपरिष्टाद्बृहती
अष्टकाचतुर्दशद्वादशाका प्रसंगमित्येकोनविंशीबृहतीपिपीलिकमध्येत्यास्तबृहत्यंतमितरेतरयो गेद्वंद्वः सतितःसतानि
तरितिविंशीविषमपदा मवकाश्येकादशपस्थितोविषमपदाः अथोत्तरोद्वेआसरत्वषष्टिसुहस्तेत्यतएकविंशीद्वाविंश्यो
पंक्तीद्वाविंशीसंस्तारपंक्तिः आद्यांत्यौचेत्संस्तारपंक्तिरित्युक्तं अथत्रयोविंशीगायत्री चतुर्विंशीपंक्तिः अथद्वौप्रगाथौबार्ह
तो गायत्र्यौच पंचविंशीबृहती षड्विंशीसतोबृहती सप्तविंशीबृहती अष्टाविंशीसतोबृहतीत्यर्थः अथेकान्नविंशी ४७

गायत्री अथत्रिंशीगावोनयूथमितिद्विपदाविंशत्यक्षराविराट् अथैकत्रिंश्युष्णिक् अथद्वात्रिंशीपंक्ती सतोवायव्या अथत्रय
स्त्रिंशीगायत्री अनुक्तदेवतास्त्विंद्रः महिवोद्यूनात्रितआप्त्यआदित्येभ्योयादृस्वभ्यः पंचोषसेचमहापंक्तं महतांअष्टादशत्रि
तोनामाप्त्यः आप्त्यपुत्रः ननुचंद्रमाएकोनाप्त्यस्त्रितोवैत्रितस्याप्त्यत्वंसिध्यं असत्याप्त्यवचनेत्राधिकारात् कण्वस्यादितिचेत
न्नतकवित् कथंचिदितिन्यायवदनुक्तगोत्रविषयत्वात् काण्वतस्यएवंतद्योस्यइतिविस्पष्टार्थंआदित्येभ्यआदित्यानामर्थाय
दंसूक्तं आदित्यमित्यनुक्तेरदितेइतिशंकानिवृत्यर्थं आदित्यानांत्वमादित्यमित्यत्रण्यनिर्देशोप्यादित्यप्रीतीतिवदत्राप्यस्त
नवतत्राादित्यानामादित्यासइतिश्रवणात् अष्टादित्यप्रतीतिरितियुक्तमत्रोदित्याअवहिरव्यातेतिश्रवणात् तर्हिवैविश्वार्थंचतु
र्थ्यानिर्देशः अत्रसूक्तेपचगोपुदुषप्यमितिचतुर्दश्याद्याःपंचउषसेपिउषसोप्यर्थाय षळृष्टयोकेमहापंक्त्यान्याप्तमिदसुत्तरं
च उभयपदवृद्धिः छांदसी त्वादौःपंचोनाप्रगाथःसोम्यंत्रैष्टुभंपंचमीजगती पंचदशप्रगाथोनामकाण्वः सोमदेवत्यं त्रिष्टुप्छं
दसान्यापंक्तिरष्टमिमितिगायत्रत्वापवादः पंचमीजगती अग्नआयाहिविंशतिर्भर्गः प्रगाथआग्नेयंप्रागाथंतु अग्निभिःभर्गोना
मप्रगाथः अग्निदेवत्यं बृहतीसतोबृहत्यात्मकेनप्रगाथेनव्याप्तमिदंसूक्तं उत्तरंच इदंचनंगायत्रत्वापवादः उभयंछूना
न्यणवत् अष्टादशप्रगाथोभर्गः बार्हताःप्रगाथाः प्रोअस्मैद्वादशप्रगाथःपांडुःसप्तम्याद्यास्तिस्रोबृहत्यःउपस्कृतिं प्रगा
थोनामकाण्वः सप्तम्यष्टमीनवम्यो बृहत्यः शिष्टानवपंचदश्याव्याप्तःसर्वाऐंद्र्यःसपूर्वआद्याचतुर्थ्यादिद्वेसप्तमीचानुष्टु
भागापत्रेत्यादेवात्रिष्टुप् द्वादशमहानां गायत्रमिदंतत्राद्याप्रथमाचतुर्थ्याद्यादेसप्तमीचेतिचृतस्रोनुष्टुभः गायत्रेतुच
सूक्तेसतिअंत्याअस्मेरुद्वाइत्यपादिवदेवसासतीत्रिष्टुप् गायत्रइनुवादः पूर्वगायत्रमितिकतुमशक्यअनुवादेनैवासिद्धेः
प्रगाथःकाण्वइंद्रःउत्वा द्वादशमदंतु प्रगाथोगायत्रमिंद्रः यदिंद्रद्वादश प्राक् प्रगाथोगायत्रमिंद्रः नराभिपंचोनाक
लिः प्रगाथःप्रागाथमंत्यानुष्टुप् वः पंचदशकलिर्नामप्रगाथपुत्रः आदौसप्तबार्हतः प्रगाथाःपंचदश्यनुष्टुबिंद्रःकाण्व
स्यपूर्णाविधिः त्यान्नुसेकामस्त्यःसांमदोमैत्रावरुणिर्मान्योवाबहवोवाजालनत्या आदित्यानस्तवनू क्षत्रियानू एकविंश
तिः मत्स्योमसामदःसमदाख्यमहामीनराजपुत्रःअथद्वामित्रावरुणापुत्रोमान्योनामर्षिः बहवोवाजालनलेत्याअन्येयेबध्याम

195
1916

गा०

४८ स्यर्थः आदित्यान् आदित्यांश्चोपद्रवन्तां नये अस्कबन् स्कभंनः म तानांगो वंनास्कपदेशात् ऋषिणामिवनिर्विं कल्पोन देवतायाः तेन सां
मदमान्यां धारण्यादित्या एव स्तुत्याः गायत्रं ४४ आर्लेको नाप्रियमेध आद्याचतुष्टमनुस्त्वाल्पत्वाश्वलारोंत्याः षकृक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिः
एकोनविंशतिः प्रियमेधोनामांगिरसः आंगिरसश्च प्रियमेधश्चेत्युक्तसूक्तस्यानुष्टभः स्तवास्तु चाश्वलारः स्तवानुष्टुभश्चायश्चो चानुष्टुभः स्ता
स्तवाइत्युक्तं आद्याश्चतुर्थ्यः सप्तम्यो दशम्यो नुष्टुभः द्वितीयातृतीयापंचमीषष्ठीअष्टमीनवमीएकादशीद्वादशीगायत्र्यः त्रयोदश्या
द्यास्तिस्रः सप्तपरिभाषया च गायत्र्यः उपमाष द्विस्यापंताः षकृच्छ्रतुर्दश्या द्याः ऋक्षाश्वमेधयो राज्ञोर्दानस्तुतिरित्येव वक्ष्यति आदावि
ति किं चितर्हि विस्पष्टार्थं न तु बृहद्देवतायां ऐंद्राग्नीस्तु वनो भूमुपमेति षडृक्षाश्वमेधयोरत्र पंच दानस्तुतिः पराउच्यंते तत्र कथं अ
त्रपण्णामपि दानस्तुतित्वमुक्तं सत्यं द्वयं स्तुतिरपि राज दानस्तुतिशेषात्वदेवतानुक्रमण्यां षडृक्स्य दानस्तुतित्वस्यैवोक्तेः तथाहि
उपमेत्यास्तवेंद्रोक्तेः श्वमेध्यो ऋक्ष एवेतिच प्रीतोमरुद्गतुर्विं तं प्रियमेधस्तदब्रवीत् इतिपठ्यते प्रप्रघूनानुष्टुसंद्वि बृहत्यंतं द्विती
यो द्विउक्चतुर्थ्या द्यास्तिस्रो गायत्र्यः त्रीणिसूक्तानि षोडश्येकाद्यैपंक्ती आपोद्दैश्वदेवो धर्वस्य पोवारुणाः चत्रिष्टुभं अष्टादश
अनुष्टुभमिति गायत्र्यपवादः द्विबृहत्यंतेद्देस प्तदशी अष्टादशेयो बृहत्यावंतेयस्य तत् अस्य चाद्वितीयानदं वइत्येषा चतुःसप्त को
ष्णिक् चतुर्थीपंचमीषष्ठीति त्रिस्रो गायत्र्यः षोडश्येकादश्यौ पंक्ती आद्यानृतीयासप्तम्यो द्याश्चनस्याः द्वादश्या द्याश्चतस्रः सप्तम्या द्याः
षड् बृहत्यः दशानुष्टुभः अत्र च अपादिंद्रो अपादग्निरित्यर्धर्चे वैश्वदेवः अतः परवरुण इति देवता द्यास्त्वयोर्धर्चो वरुणदेवत्याः
शिष्टा ऐंद्र्यः प्रियमेधः चोराजा पंचोनापुरुहन्मा र्हतं त्रिप्रगाथा युष्णिगनुष्टुप्पुरउष्णिगं तं चर्षणीनां पंचदश पुरुहन्मानामांगिरसः अ
नुक्ते बृहती छंदसा व्याप्तं त्रिप्रगाथादि त्रयो बार्हताः प्रगाथाः आदौयस्य तत् उष्णिगनुष्टुप्पुरउष्णिगंतं उष्णिक् त्रयोदशी अनुष्टुप् च
तुर्दशी पुरउष्णिक् पंचदशी अथ द्वादश काण्वौ पंचदशी चांतेयस्य तत् इंद्रः त्वं न सुदीतिः पुरुमीढ्ह्योराज्ञोर्गृहपतिर्यविष्ठयो
र्वान्यतर आर्यं नु त्रिप्रगाथानं पंचदश अग्ने सुदीतिः पुरुमीढ्हश्चैतो चांगिरसो सहपश्यतां अथवा चोतयोरन्यतरन्यतरोपश्यत्
अग्निदेवत्यमिदमुत्तरं च दशम्या द्यास्त्रयोदृचा बार्हतप्रगाथभूताः अंतेयस्य तत् आदौ नवगायत्र्यः हविष्कृता हर्यतः प्रागाथो ४८
हविषां तुति र्वा हरुध्वं अष्टादश हर्यती नाम प्रगाथ पुत्रः गायत्रमग्निः अथवा हविषांस्तुतिः उदीराथांगोपवने आत्रेयः सप्तवध्रि

वांश्विनं द्यूना ऋतायते गोपवनो नामात्रेयः अथवा सप्तवध्रिर्नाम सोम्यात्रेयः कुतः पंचममांडलिकत्वात् अश्विनं अष्टादश गाय
त्र्यः विशो विशोवः पंचोनाग्नेयं त्वनुष्टुम्मुष्टो नास्तु चाश्वलारोंत्यास्तिस्रो नुष्टुभ आर्क्षस्य श्रुतर्वणो दानस्तुतिः अतिथिं पंचदश
अग्निदेवत्यमिदमुत्तरं च आदित्यश्चलारस्तु चा अनुष्टुभः रवाः अनुष्टुप् गायत्री द्वयात्मकाः अथाहं हुवान इति त्रयोदश्या द्यास्तिं
स्रो दशांत्यानुष्टुभः सत्य ऋक्षानामराजपुत्रस्य श्रुतर्वणो नाम्नो राज्ञो दानस्तुतिः पारिज्याप्यसिच्चेत्तिस्रइतिप्रा यानुवादः छंदो
वचनं गायत्र्यपवादः अत्रेयो गोपवनो नुवर्तते न तु सप्तवध्रिसहि चाविशिष्टः युक्ष्वाहि षोडश विरूपः दवहूत मानू विरूपोनामां
गिरसः गायत्रमग्निः इमं तु द्वादश कुरुस्तुतिः काण्वः माधिनं कुरुस्तुतिर्नामकण्वः पुत्रः गायत्रमिंद्रः जज्ञान एकादश प्रगाथांतं
तु आद्यानव गायत्र्यः प्रगाथांनं दशमी बृहती एकादशी सतो बृहती बार्हतप्रगाथोंतेयस्य तत् कुरुस्तुतिः काण्वः इंद्रः पुरोळाशं
दश बृहत्यंतं नो अंधसः आदौ नव गायत्र्यः बृहत्यंतं दशमी बृहती कुरुस्तुतिः काण्व इंद्रः अयं कृत्नुर्न वृक्णुर्भार्गवः सौम्यमंत्या
नुष्टुप् अगृभीतः कृत्नुर्नाम भार्गवः सामदेवत्यं आद्या अष्टौ गायत्र्यः अंत्या नवम्यनुष्टुप् नवांन्ये दशीकयूनो र्धसो गायत्रं त्वांदे
वी त्रिष्टुप् वत्सा दश एकघूर्नाम नोधसः पुत्रः गायत्रे सूक्ते सति अंत्या देवदेवत्यासती त्रिष्टुप् गायत्रइत्यनुवादः शिष्टाजगतीत्वा
पवादः इंद्रः आ तू न नव कुसीदी काण्वः कुसीदी नाम काण्वगोत्रः गायत्रमिंद्रः आ प्रद्रवन व परावतः कुसीदी गायत्रमिंद्रः
देवानां वैश्वदेवं नव इत् काण्वः कुसीदी गायत्रं विश्वे देवाः प्रष्ठ मुशना काव्यं आग्नेयं नव च उशना नाम कविपुत्रः गर्गादित्वा
द्यत्र गायत्रमग्निः आमे कृष्ण आश्विनं हि नव हवं कृष्णो नामांगिरसः आश्विदेवत्यमिदमुत्तरं च द्वे गायत्री उभाहि पंच विश्वको वा
काष्णिर्जागतं दस्रा विश्वको नाम कृष्णपुत्रः अनं तया चा द्वादित्यादिन् वैत्युक्ते रांगिरसः कृष्ण एव वा पंचापि जगत्यः अश्विनौ
जागतमिति गायत्र्यपवादः द्युम्नी षड् वासिष्ठो वा द्युम्नीकः प्रियमेधो वा प्रगाथं हवां द्युम्नीको नाम वसिष्ठगोत्र ऋषिः अथ
वांगिरसः प्रियमेधाः अथवा द्विर्वेत्युक्तेः प्रकृतेश्चांगिरसः कृष्ण एव वा विस्पष्टत्वात् नतु कार्ष्णिर्विश्वकः प्रकृतावपि बृहतीस
तो बृहत्यात्मकः बार्हतप्रगाथ या व्याप्तमिदमुत्तराणि त्रीणि अश्विनौ तं वो दस्मं नोधाः षड् ऋती षहं नृचित्नवनोधा गोतम
इतिसूक्तं च यः प्रगाथा इंद्रः बृहदिंद्राय सप्तनृमेधपुरुमेधौ त्वनुष्टुब्बृहत्यंतं गायत नृमेधपुरुमेधौ सह पश्यतां तौ चांगिरसौ आ
द्यानृतीये बृहत्यौ द्वितीया चतुर्थ्यौ सतो बृहत्यौ अनुष्टुब्बृहत्यंतं इंपंचमी षष्ठ्यनुष्टुप् सप्तमी बृहती चांतेयस्य तत् आदितोंद्वौ वा

ई नप्रगाथो इंद्रः आनो विश्वासु हव्य नृमेधपुरुमेधौ त्रयः प्रगाथाः इंद्रः कन्या वा सप्त आत्रेय्यपालेति हासऐंद्रमानुष्टुभं द्विपंक्त्यादिश्चा
वा यती अपालाना मऋषिका अत्रुषिकायां मधिहस्य अपाला नामतपश्चचार सोमनामसमाम नंति ऐंद्रइतिहासः आवीव्यत इति
शेषः इतिहासस्तु अपाला त्रिमती खासीत् कन्यालक दूषिणी पुरा अतएव दुर्भगेति भर्त्रा रंत्यक्ता सती पथि सोम्यादृसादिं द्रतृ
पिरिंद्र इति यज्ञस्तु स्तुपायो भूत् अनिछंती सोमथालं हंतीनलयावत्तर न्नदा सोम मप्यविदत्कन्या घोगायंत्स्वितुराश्रमं तामिंद्र
श्च कमेदयाविजनेपितुराश्रमे तपसां बुबुधे सा तु सर्वमिंद्रं चिकीर्षितं सा श्रुपातमुखे सोमं स्वैरं तैर्गावभिस्त्विह तस्याश्च त्त्या
तिरिंकेण यया मिंद्रश्चतुर्मुखात् निरगात्किंचित्पूर्वं तु भक्षयित्वा म्प्रहस्तुन उदकुंभं समादाय पानार्थेप्युपमप्युगात् आग्निस्तु ता
अगादिदं कुरु मांसत्त्वचित्ति रथछिद्रेणतामिंद्रः शाकस्य युगस्य च प्रक्ष्यप्यनिलकर्षत्रिःसत्वकूस घः सर्वे भवत् तस्याः पूर्वे ह
तायास्त्वजातिमाशल्यकाभवत् उत्तराल भवद्गोध ह कलासं त्तसोक्षमे सक्तं चानुष्टुभं द्विपंत्त्यादिच आदितो द्विपंक्ति इत्यर्थः
पांतं भयस्त्रिंश त्कृशः मरुक्षो नाघानुष्टुप् आ वः स्तुतक्रक्षो नामांगिरसः अथवा कृक्षः सोप्यांगिरसः आघानुष्टुप् अथद्वात्रिं
शज्ञायत्र्यः इंद्रः उद्वश्चतुस्त्रिंशत्कक्षोत्येद्रार्षंवी इदपि स कृक्ष आंगिरसः आदितस्त्रयस्त्रिंशादिंद्रः अंत्या इंद्रदेवत्या
सर्वा गायत्र्यः गोर्धयति द्वाविंशादिंदुः पूतदक्षो वा मारुतं मरुतां बिंदुनामांगिरसः अथवा क्षो नामांगिरसः मरुद्देवत्यं गायत्र्यः
आत्वानव तिरश्चीरांगिरस आनुष्टुभं गिरः तिरश्चीनामांगिरसः आंगिरस इति शाक्यं अवत्कुं तवाप्यनुष्टुभ इंद्रः अस्मैसे
का युतानो वा मारुतस्त्रैष्टुभं चतुर्थे द्विराळ्ष्याभीति पादोमरुतः परे द्वा बार्हस्पत्याः उपास्य एकविंशतिः तिरश्ची नामांगि
रसः आंगिरस इति शाक्यं वकुंअथवा द्युतानो वा मारुतपुत्रः त्रैष्टुभमिति गायत्र्यापवादः अत्रेष्वामिवो दृषणो युध्यता
ताविति पादो मरुद्देवत्यः अतः परा अधद्रप्सो अंशुमत्या उपस्थ इत्येषां द्वा बृहस्पतिदेवत्या विरष्टां ऐंद्र्यः या इंद्र पंचीनारे
भः काश्यपो बार्ह तमतिजगत्युपरिष्टाद्बृहत्या वती जगती त्रिष्टुब्वा जगती त्यंततः सुजः पंचदश रेभो नाम काश्यपः बार्हतं स
र्तं अत्रचांततः षण्णां छंदो विशेषमाह अतिजगतीत्यादि दशम्यतिजगती द्विपंचादक्षरा एकादशी द्वादशी उपरिष्टाद्बृह
त्यौ अष्टाकांत्य द्वादश ककृत्यौ त्रयोदश्यतिजगती चतुर्दशी त्रिष्टुप् चदशी जगती एवमंततः अंते आदित्यादित्वात् छंदो वचे
नं गायत्र त्वात् छंदोवचनं गायत्रत्वापवादः इंद्राय द्वादश नृमेधओ ष्णिहं सप्तम्युपास्येच ककुतौ त्या नवम्यो पुरउष्णिहो म

नृमेधो नामांगिरसः उष्णिक् छंदस्कं सप्तम्युपांते सप्तमी दशम्येकादश्यो द्वे इति तिस्रः ककुभः अंत्या द्वादशी नवमीति द्वे पुरउष्णिहो म
ध्यमश्चेत् ककुप आ घश्चेत्पुरउष्णिगिति इंद्रः तामिदां ष्टौ प्रागाथं नृमेधः अयुजो बृहत्यः युजः सतोबृहत्यः इंद्रः अयं ते द्वादश नेमो भा
र्गवः त्रिष्टुभं षष्ठी जगती पराश्चित्स्रोनुष्टुभो यमिति द्वे चैंद्रं आमान मस्तो दशमी सोवर्णा नवमी वज्र संस्कृति रूपा स्येवान्यो ए सि
नेमो नाम भृगुः त्रैष्टुभमिति गायत्रं चापवादः तत्र षष्ठी षष्ठी जगती अतः परा सप्तम्यष्टमी नवमीति तिस्रोनुष्टुभः अयमस्मि जरि
तः पश्य मे हेति द्वे चैंद्रं ऐंद्रो मम समीपमेत्याह दद्वाविंशत्या त्मनमस्तोत् अयमिति द्वे चैंद्र एव ऋषिः देवता चेत्यर्थः उपांत्ये दशम्ये का
दश्यौ यद्वाग्वदंतिदेवीं वाचमित्येते वाच्ये वाग्देवत्ये वाच्ये देवतानि डि हि ओटियव ऋधक् ऋषी शत मदग्निर्भार्गवो मैत्रावरुणं श
गाथं नेत्रिस्त्रिष्टुबंतं तृतीयादि गायत्री सतोबृहती स्तो त्रं सराज स्तुकृ सपादादित्या श्चिन्यो वायव्ये सौर्ये बृहत्युषस्य सूर्य प्रभास्कृति वा
पावमानिगव्ये प्रजारुतिस्र इति चतुर्दश्याद्यास्त्रिष्टुभो तेयस्यतत् अत्र च प्रयो मित्रा वरुणेति तृतीया गायत्री नयः संपृष्ठ इति चतु
र्थीसतो बृहती तृतीया युक्तिः चतुर्थी इत्यनुक्त्यर्थः द्वितीय तृचस्य बृहतीस्थाने गायत्री वचनेन च संनियोगविशिष्टत्वात् प्रगाथसं
चतुर्थ्याः सतो बृहती त्वं दुर्लभमिति सतोबृहती वचनं स्तोत्रं राजस्तुकृ सपादादित्यास्तोत्र राजस्कृगायेततित्रिपूर्वं ऋगतृ पादेन
सपादा पादसहिता तेहिन्विश्ने अरुण मित्युगादित्य देवत्ये त्यर्थः इत्येध्याहत्यने यं आमेवःपासीति द्वे आश्विदेवत्ये अथातायज्ञं दिवि
स्पृशमिति द्वे वायुदेवत्ये अथ बण्महमिति सूर्यदेवत्ये अथेयं यानि वाति बृहती सतीउषो देवत्या अथवा मया सूर्ये प्रभास्तूयते
अथ प्रजा हतिस्र इति पवमानदेवत्या मातारुद्राणामिति द्वे गोदेवत्ये त्वमग्ने द्यधिका भार्गवः प्रयोगो बार्हस्पत्यो वाग्निः पावकः स
हस्तनयो वा शो गृहपतिः यविष्ठयोर्वान्यतरआग्नेयं तु बृहत् द्वाविंशतिः भृगुगोत्रः प्रयोगो नाम ऋषिः अथवा बार्हस्पत्यः
पावक विशेषणोग्निर्ऋषिः अथवासहो नाम्नः पुत्रो गृहपतिर्यविष्ठावितिसंज्ञावग्नी सहापश्यतां अथवान्यतर इदमुत्तरं वा
ग्निदेवत्यं गायत्रं अदर्शि पकृतासोभरि बार्हतं पंचम्याद्ययुजः सतो बृहत्या ष्टम्यादियुजः ककुद्भसीयसी ककुबनुष्टुबंत्याग्निमा
रुती गा तुवितमः चतुर्दश सोभरिर्नाम तं गर्भये ति पूर्वत्र सोभरिः काण्व इरितः बृहती छंदस्कं पंचम्याद्ययुजः पंचमी सप्तमी
नवम्येकादशी त्रयोदशी पंचसतो बृहत्यः अष्टम्यादियुजः अष्टमी दशमी द्वादशी चतुर्दशी च तस्रो यथा क्रमं ककुप् गायत्री क
कुबनुष्टुभः अलुगिति तसोलुगिति स्युरित्याध्याहत्य वाने यं आग्नेया हि मरुत्सर्वेत्स्यंत्या चतुर्दशी अग्नमरुद्देवत्याग्निमारुती

ऋ०भा० दृंर्वोशिष्टा आग्नेय्यः इत्यष्टमंमंडलंसमाप्तं अथनवमंमंडलमधिकृत्यपरिभाषते नवमंमंडलंपावमानंसौम्यं वक्ष्यमाणंनवमंमंड
५० लंसर्वंसौमदेवत्यंसर्वसोमःपवमानमितिविशेषणस्यपृथक्करणंकचित्सोमापवादःभूतात्वादेरपिपवमानगुणत्वार्थं तथाच
लिंगंमंत्रे अग्नेःपवमानस्य अग्नआयूंष्यग्नेपवस्वेतिदृष्टंमंडलमिति असत्यपवादे अत्रसौम्यत्वात्पनवमीतिद्वितीयादिवद्धिस्पष्ट
मेव स्वादिष्ठयादशामधुछंदाः मदिष्ठयामधुछंदानामअग्निंनवमधुछंदावैश्वामित्रइत्तीरितः प्रागन्त्सप्तिरितिप्रोक्तागायत्र
तंहिवर्तते प्रदेवमच्छेनिसूक्ते वत्सप्रिःवक्ष्यते पवमानःसोमःपवस्वमेधातिथिः पवस्वदेववीःदशादेववोरिति मेधातिथिःका
ण्वइत्युक्तं गायत्रीपवमानःसनहिरण्यस्तूपःदशावसोमःहिरण्यस्तूपोनामांगिरसःगायत्रीपवमानसोमःसमिद्धएकाद
शकश्यपोदेवसितोदेवलोवाविंशतिसूक्तान्याघमाप्रियश्चतुरनुष्टुबंतं विश्वतः असितोनामकाश्यपगोत्रः अथवादेवलना
मापिकाश्यपापिभवतिहिप्रवरःकाश्यपोसितोदेवलोवेतिविंशतिस्त्वसूक्तादीनीदंमान्यस्यदितिवाक्यशेषअत्राघमिदंमेक
दशासूक्तमाप्रियंआप्रिदेवतासमिध्याद्याःस्वाहाकृत्यंताः अत्रद्वितीयायस्तनूनपात्नतुनराशंसःआप्रमित्युक्तेःनवमेमंड
लेनुक्तेशमन्तपवमानता इहदृष्टाः अत्रत्युलंभानतुर्विंशतिसूक्तानीतिगाध्यंमनुष्टुप्पुरस्तिनःमधुछंदोद्यादौदशसू
क्तोक्तेःग्रहकृतःसत्यं असितस्यानुवृत्तिस्याद्दानवादेवलस्यइत्यृषिद्वययोगार्थं विंशतिग्रहणंकृतं विंशतिसूक्तानिनित्यानु
क्ताप्राग्दृढच्युतादितिवाक्यं लघुत्वार्थमितिचेन्नपकृतंमुनिं अनुष्टुभस्त्वनत्सोंत्सागायत्र्यःसप्तचोदिताः मंद्रयानवसोमअ
सितोदेवलोवाऋषिःसोचकाश्यपो गायत्रछंदःसोमपवमानदेवता असृग्रन् नव इंदवःअसितोदेवलोवाऋषीकश्यप
गोत्रकोणायत्रीसोमपवमानः एतेसोमाःनव अभि असितोदेवलोवाऋषीकश्यपगोत्रकौ गायत्रंसोमपवमानः परिप्रि
यानव दिवः असितोदेवलोवात्रऋषी काश्यपौ गायत्रंसोमपवमानः प्रस्वानासो नव रथाइव असितोदेवलोवाऋषीकाश्य
पौगायत्रंसोमपवमानः उपास्मै नवगायत असितोदेवलोवा ऋषीतौच काश्यपौ गायत्रंसोमपवमानः सोमाअसृग्रं नवअ
सितोदेव लोवा ऋषीतौचकाश्यपौ गायत्रंसोमपवमानः ४७ सोमःनव पुनानः असितदेवलौवाऋषीतौचकाश्यपौ
सोमदेवता पवमानगुणःसोमोविज्ञेयः काश्यपावृषीइति वियादनुक्तेपिलाघवाय दृढच्युतान् परिशिष्टौ असिष्यदत् अ ५०
सितोदेवलोवाऋषी गायत्रंसोमदेवता एषधिया अष्टौ यातिअसितोदेवलोवाऋषी गायत्रसोमदेवता प्रते अष्टौ सोनारः

असितोदेवलौवाऋषी गायत्रंसोमदेवता प्रनिम्नेनेव अष्टौ असितादेवलोवाषट् गायत्रंसोम्यं परिस्रुवानःसप्त गिरिष्ठाः असितो
देवलोवार्षिः गायत्रंसोम्यं यत्सोमसप्त चित्रं असितोदेवलोवार्षिः गायत्रंसोम्यं प्रकविःसप्त देववीतये असितोदेवलोवार्षिर्गाय
त्रंसोम्यं एतेधावंतिसप्त इंदवः असितोदेवलोवार्षिर्गायत्रंसोम्यं एतेसोमासःसप्त आशवः असितोदेवलोवार्षिर्गायत्रंसो
म्यं सोमाअसृग्रं सप्त आशवः असितोदेवलोवार्षिर्गायत्रंसोमदेवत्यं प्रसोमासःसप्त अधन्विषु असितोदेवलोवार्षिर्गा
यत्रंसोमदेवत्यं असितदेवलयोः काश्यपयोःपूर्णोविधिः पवस्वषट् दृढच्युतआगस्त्यः दृढच्युतोनामागस्त्यपुत्रःगायत्रीसो
मपवमानः नमसूर्क्ततेर्धर्मवाहोदार्ढच्युतःषट् वाजिनं इध्मवाहोदृढच्युतनामापुत्रःगायत्रीसोमपवमानः एषकविर्नृमेधः
षट् अभिष्टुतः नृमेधोनामांगिरसपुत्रः गायत्रंसोमपवमानः एषवाजीप्रियमेधाषट् हितःप्रियमेधोनामांगिरसःपुत्रःगाय
त्रीसोमपवमानः प्रास्यनृमेधःषट् नृमेधोनामांगिरसःगायत्रीसोमपवमानः प्रधाराबिंदुःषट् बिंदुर्नामांगिरसोगायत्रीसोमप
वमानः प्रसोमासोगोतमःषट् स्वाध्यःगोतमोराहूगणइत्युक्तं गायत्रीसोमपवमानः प्रसोमासःश्यावाश्वःषट् मदच्युतः श्या
वाश्वोनामात्रेयःगायत्रीसोमपवमानः प्रसोमासःत्रितःषट् विपश्चितः त्रितोनामाप्त्य गायत्रीसोमपवमानः प्रसुवानःषट्
धारया आप्त्यस्त्रितोगायत्रीसोमपवमानः आनःपवस्वप्रभूवसुःषट् धारया प्रभूवसुर्नामांगिरसःगायत्रीसोमपवमानःअस
र्जिषट् रथ्यःप्रभूवसुर्नामांगिरसःगायत्रीसोमपवमानःसस्रुतोराहूगणःषट् पीतये राहूगणोनामांगिरसःगायत्रीसोमपवमानः
एषउस्यःषट् वृषा आंगिरसराहूगणःगायत्रीसोमपवमानः आशुरर्षबृहन्मतिःषट् बृहन्मते बृहस्पतिर्नामांगिरसःगायत्रीसो
मपवमानः पुनानःषट् अक्रमीत् बृहन्मतिर्नामांगिरसः गायत्रीसोमपवमानः प्रयेगावोमेध्यातिथिःषट् नामेध्यातिथिर्नामका
ण्वःगायत्रीसोमपवमानः जनयन् षट् रोचना मध्यातिथिर्नामकाण्वःगायत्रीसोमपवमानःयोअत्यइवषट् मृज्यते मे
ध्यातिथिर्नामकाण्वःगायत्रीसोमपवमानः ८ प्रणोयास्यःषट् इंदो अयास्योनामआंगिरसःगायत्रीसोमपवमानःसपव
स्वषट् मदाय अयास्योनामआंगिरसोगायत्रीसोमपवमानःअसृग्रन् षट्देववीतये अयास्योनामांगिरसोगायत्रीसोम
पवमानःअयासोमःपंचकविर्भार्गवः सुकृत्यया कविर्नामभृगुपुत्रःगायत्रीसोमपवमानः तंत्वा पंच नृम्णानि कविर्भार्गवोगा
यत्रीसोमपवमानः पवस्व पंच वृष्टिं कविर्भार्गवोगायत्रीसोमपवमानः उतेशुष्मासउचथ्यः पंच ईरते उचथ्योनामांगिर

सोगायत्री सोमपवमानः अध्वर्यो पंच अद्रिभिः आंगिरस उचथ्यो गायत्री सोमपवमानः परि द्युक्षः पंच सनद्रयिः आंगिरस उचथ्यो
गायत्री सोमपवमानः उत्ते चतुष्कं अवत्सारः शुष्मासः चतुष्कं अवत्सारो नाम काश्यपः तं प्रत्नेपापं चोनाकाश्यपो वत्सार इत्युक्तं
गायत्री सोमपवमानः अस्य प्रचतुष्कं अनु कश्यपो वत्सारो गायत्री सोमपवमानः एवं एवं चतुष्कं नो अंधसा कश्यपो वत्सारो गाय
त्री सोमपवमानः परि सोम चतुष्कं कृतं कश्यपो वत्सारो गायत्री सोमपवमानः प्रते धाराश्चतुष्कं असश्चतः काश्यपो वत्सारो गा
यत्री सोमपवमानः तरत्सः चतुष्कं मंदी काश्यपो वत्सारो गायत्री सोमपवमानः पवस्व चतुष्कं गोजित् काश्यपो वत्सारो गायत्री
सोमपवमानः प्रगायत्रेणोपांत्या पुरउष्णिक् चतुष्कं गायत उपांत्या पुरउष्णिक् आद्यद्वादशकाष्टकौ आद्या द्वितीया चतुर्थ्यस्ति
स्रो गायत्र्यः तृतीयेन तु प्रोक्तं आद्य चाद्यगुणोक्तितः काश्यपो वत्सारः सोमपवमानः अयावीती त्रिंशद महीयुः परि महीयुर्नाम
आंगिरसो गायत्री सो॰ एते असृग्रं जमदग्निः त्रिंशत् इंद्रवः जमदग्निर्भार्गवो गायत्री सोम॰ आपवस्व निध्रुविः काश्यपः त्रिंश
त् निध्रुविर्नाम काश्यपगोत्रजः गायत्री सो॰ वृषा सोम॰ काश्यपः त्रिंशत् द्युमान् कश्यपो नाम मारीच इत्युक्तं गायत्री सोमप
वमानः अध्यायः हिन्वंति भृगुर्वारुणिर्भार्गवो जमदग्निर्वा त्रिंशत् सूरा । भृगुर्नाम वारुणिः वरुणः श्रूयते हि तस्मात् स भृगुर्वा
रुणिरिति भृगुर्वै वारुणिरिति श्रूयते तेन वरुणगोत्रे भृगुर्वा जमदग्निर्वेति नेवृशंका अथवा भार्गवो जमदग्निर्गायत्री सोम॰
पवस्व शतं वैखानसा अष्टादश्यनुष्टुप् पराश्च तिस्र आग्नेय्यः त्रिंशत् विश्वचर्षणे वैखानसा नाम ऋषयः शतं भूयेऽपश्यत
तेषामांगिरसत्वं स्यात् उपदेशो परदर्शनात् अथाहि पौरुषेय सूक्ते ऋषेर्नारायणस्य तु यथोपदेशाभिप्रेतत्वं तत्सर्वत्रैवानुवर्तते प
पवस्वेत्युषये सूक्ते शतं वैखानसा वि दुः इत्येतावदार्षानुक्रमण्यां अत्र चाष्टादशी उक्तं त्वं सोमसूर इतीयमनुष्टुप् प्राक् गाय
त्र्यपवादः तत परास्तिस्र एकोनविंशी विंश्येकविंश्यो अग्न आयूंषीत्याद्याः आग्नेय्यः सोम एव बाध्यते न तु पवमानगुणः
तमग्निर्जलते अष्टादशी च गायत्र्यः अग्न आयूंषीति वर्जं पवमान सोमः त्वं सोमासि द्वात्रिंशत् भरद्वाजः कश्यपो गोतमो
ग्निर्विश्वामित्रो जमदग्निर्वासिष्ठ इतीह तत्वाः सप्त ऋषयः ईशे पवित्रो वसिष्ठो वा सोमो वा पवस्व सोमस्तिस्रोनि स्वाद्विपदा गा ५१
यत्र्यो वितानः पोष्मालाप रोपवित्रं पंचाग्नेयः सावित्र्यग्निसावित्री वैश्वदेवी वा सामं त्या त्रिंशत् पुरउष्णिक् सप्तविंश्यनुष्टुप् सं से
चतेपावमान्यध्येतन्त्रुती भारद्वः अत्रा भरद्वाजाद्याः सप्त ऋषयः तृचास्तिस्र त्तवीरद्यायौर इति आदितः क्रमेण प्रत्येकं

203
1916

तृचस्यार्थः अत्र बार्हस्पत्यो भरद्वाजः आद्यं तृचमपश्यत् मारीचः कश्यपो द्वितीयं राहूगणो गोतमस्तृतीयं भौमो त्रिश्चतुर्थं गाथिनो वि
श्वामित्रः पंचमं भार्गवो जमदग्निः षष्ठं मैत्रावरुणिर्वसिष्ठः सप्तममिति इति ह सप्त ऋषयः इति नामानि पराशरस्येन हेति प्रसिद्धो ए
तं नामक्रमकारणेनैते सप्त ऋषयः प्रगाथं तु देवताः सप्त ऋषय एक वर्ग इत्यत्रैवैषामेव नाम क्रमकारणामेव ग्रहणार्थः असत्यास्मिन्नेव
एवं न त्रय पठितव्याः केवल सप्तर्षिको प्रसिद्धेरेषामेव ग्रहणो शेषक्रमो दुर्लभः स्यात् शास्त्रांतरेषु क्रमन्यथ्येनान्यत्र पददर्शनात्
अत्र तु नास्त्येष योगः उक्त गणनयैव मित्थं इत्येकविंशतिर्गतः अथ शेषे एकादश वै पवित्रो नाम ऋषिरांगिरसः मैत्रावरुणिर्वसिष्ठो
वा अथवा पवित्र वसिष्ठौ सह पश्यतां शेष इति पूर्वक एकविंशति तृचेन नयोरन्वयार्थे अत्र पवस्व सोम मंदयन्नित्याद्यास्तिस्रो यत्र्यो
नित्यद्विपदाः नित्यमध्यर्ने द्विर्द्विपदेति निवृत्यर्थं गायत्र्य इति विंशतिका विराजो माभूवन्निति अविता नो अजाश्वः पूषेत्याद्यास्ति
स्रः पवमानः पूषादेवत्याः पवमान सोम देवत्या वा यत्ते पवित्र मर्चिषीत्याद्याः पंच ऋचो ग्निदेवत्याः आसां पंचानां मध्ये तृतीयाद्यास्ति
स्र एव सावित्री अग्निसावित्री वैश्वदेवीति उभाभ्यां देव सवितरिति सवितुर्देवत्याः त्रिभिष्टमिति अग्निसवितुर्देवत्या पुनंतु मां वि
श्वे देवा इत्यर्थः अत्र त्रिंशतं पूरणं अत्राप्यस्येत्येषा पुरउष्णिक् आद्या द्वादशका ध्यष्टकवती पुनंतु मां देवजना इति सप्तविंश्यनुष्टुप् यः
पावमानीरध्येतिपावमानीर्य इति द्वे एकविंश्यनुष्टुभो वा ते ऋचो पवमान्यध्येत्रिस्तृती पावमानीच नवमं मंडलवर्तिनाम् चाम ध्ये
तारं प्रतिस्तुतिकूत अनुक्तछंदसां गायत्री अनुक्त सोमः सर्व देवता पवमानगुणदेवत्यः प्राकृवत्स प्राकृ गायत्रत्वस्य पूर्णा विधिः
अत उत्तरार्धं परिभाषते आगतम ऊर्ध्वं प्रा शुशानसः प्रतु नवो शानाय सोम इति वक्ष्यति भागेन त्वा उशनसं शब्दनादतऊर्ध्वं य
सूक्तं जागतं तत्सर्वं सत्यपवादे जगती छंदस्कं वेदितव्यं तेन हरिं मृजंति त्वं क्रुं द्रुप्सस्येत्यादौ जगती छंद इति सिद्धं भवति प्रदेव
मित्यादि सूक्ते चतुष्टयं त्रिष्टुबं तेन थाशिष्टानेव जगती तीन्सिद्धे पिल्वो दाहृतं न हि तत्रैव वाच्यं स्यादिति चेत् अतः तत्र वाउ
क्तो नत्वा द्यवं त्रिष्टुबंतं सूक्तादस्कृतिः ऊर्ध्वं प्रागिति वेत्सत्यमेवतत् आचार्यस्य शैलीयं यत्मादि स्यवधिग्रहः प्राग्वत्सप्रेप्रा
घ्य रण्यस्तूपादिस्तत्र श्रूणो नकिं विशिष्या ऊर्ध्वमिति प्रोक्ते नानान्य प्रयोजनं प्रदेवं दशवत्सप्रिसां छंदः तस्त्रिष्टुबंतं ह
अथ वत्सप्रिर्नाम भालंदनस्या पश्यं त्रिष्टुबंतं तमुदमुत्तराणि त्रीणि आदो न वृजगत्यः पवमानः सोमः इष्टुर्न हिरण्यस्तूपां
त्ये त्रिष्टुभो दशधन्वन् हिरण्यस्तूपो नामांगिरसः अंत्येन वम्यो दशाभ्यो त्रिष्टुभो शेषा जगत्यः पवमानः सोमः त्रिरस्मै रेणुः

स०भा०
५२

सप्तदशा रेणुर्नामवैश्वामित्रः वैश्वामित्रत्वमस्य ऋषेरुत्तरत्र वक्ष्यति आदितीनवजगत्य दशमी त्रिष्टुप् पवमान० आदक्षिणानव ऋष
र्लवैश्वामित्रौस॒त्यते ऋषयो नामवैश्वामित्रः आदावष्टौ जगत्यः नवमी त्रिष्टुप् पवमा० अथ रेणुऋषभयोर्गोत्रमाह नौविश्वामित्रा
वृ नौ रेणुऋषभौ विश्वामित्रगोत्रो श्रूयते हि अथ ह विश्वामित्रः पुत्राना मंत्रयो मासमधुछंदाः श्रणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः इति हरिं
हरिमंतः नव मृजंति हरिमंतो नामांगिरसः नवापि जगत्यः पवमानस्तर्के पवित्रः नव इस्मस्य पवित्रो नामांगिरसः पुत्रः जगती
पव० शिशुर्न कक्षीवांस्त्रिष्टुबष्टमी नव जातः कक्षीवान्नामदैर्घतमसः अष्टमी त्रिष्टुप् अंशोदिष्टा जगत्यः पवमा० अभिप्रिया
णि पंच कविः पवते कविर्नाम भार्गवः जगती पवमा० अध्यायः धर्ता पंच कविर्भार्गवः जगती प० एषः पंच भार्गवः कविः जगती
पवमान सोमः प्रजा पंच वाचं भार्गवः कविः जगती सोमपवमानः अचीदसः पंचोनः भार्गवः कविः जगती पवमान सोमः सोमस्य प
रु भारद्वाजः पंच भारावसुर्नाम भारद्वाजगोत्रो जगती पवमान सोमः प्रसोमस्य पंचदश पवमानस्य भरद्वाजो वसुः अंत्याजग
तीवर्जं जगती पवमान सोमः अंसावि पंच सोमः भरद्वाजो वसुः एतदंत्यावर्जं जागतं पवमानः इति त्रिष्टुबंते इति एते प्रकृते
प्रसोमस्या वावीनी इह सूक्ते त्रिष्टुबंतेनतु केवलजागते पवित्रं ते पवित्रः पंच विततं पवित्रो नामांगिरसः जगती पवमान सोमः
पवस्व वाच्यः प्रजापतिः पंच देवमादनः प्रजापतिर्नामवाच्यः पुत्रः जगती पवमानः सोमः तदश्वितदीष्टसूक्ते प्रजाप नेवा
च्यत्वमुक्तमेव किमिति पुनरुच्यते तत्र हि वैश्वामित्रत्वमप्युक्तं तन्माभूदिति जगती पवमानः सोमः इंद्राय यद्वा दवेनो भार्ग
वो द्विरि त्रिष्टुबंतं सोम वेनो नाम भृगुर्गोत्रः एकादशी द्वादश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः पवमानः सोमः प्रतेष्टा चत्वारिंशदृषि
णा दशा वर्गा अकृष्टामाषा प्रथमे सिकतानिवावरी द्वितीये पृश्नयो अजा तृतीयाश्च चतुर्थे त्रिः पंचास्यागृत्समदः आद्याः द
शवर्गा ऋषिगणाः चत्वारो पश्यत् दश ऋचो दृष्टायेस्ति तत्र दशर्चे प्रथमे दृष्टारो अकृष्टेति माषेति च द्विनामा नद्वितीये दशर्चे
सिकता इति निवावरीति द्विनामानः तृतीये दशर्चे पृश्नयः अजा इति द्विनामानः एवं द्विनामा प्रत्यंवाच श्यं तेय मदृष्टार्थं च तु
र्थे दशर्चे अत्र इति नामानः इति चत्वारिंशदृताः एषां गोत्रमुपदेशो प्यनुक्ते गोत्रं नथापूर्वत्र वैखानसशनस्य अष्टम्य पंचा त्रिंशो
गोदद र्शा अथां सप्तिस्त्रोगृत्समदोपश्यत् सवांगिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोभवत् जगती सोम पवमानः जगत
धिकारस्य पूर्णोविधिः प्रतुनवो शना इव उशना नाम काव्यः प्रेष्टमुशना काव्यः त्रिष्टुप् पवमानः सोमः अयं सोमाष्टौ इंद्रः ५२

THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY

265
1916

उशानः काव्यः अष्टावपि त्रिष्टुभः पवमानः सोमः सोस्य सप्त वह्निः उशना काव्यः पवमानः सोमस्त्रिष्टुप् पवमानः षट् वसिष्ठः जनि
वसिष्ठो नाममैत्रावरुणिः त्रिष्टुप् पवमानः सोमः असर्जि कश्यपः षट् वक्त्रा कश्यपो नाम मारीचः त्रिष्टुप् पवमानः सोमः परिसु
वानः षट् हरिः मारीचः कश्यपः त्रिष्टुप् पवमानः सोमः साकमुक्षः पंच नोधाः मर्जयंत नोधा नाम सच गौतमः त्रिष्टुप् पवमानः
सोमः अधियत् कण्वः पंच अस्मिन्नु कण्वो नामांगिरसः त्रिष्टुप् पवमान सोमः कनिक्रंति प्रस्कण्वः पंच हरिः प्रस्कण्वो नाम क
ण्वः त्रिष्टुप् पवमानः सोमः प्रसेनानी श्चतुर्विंशति र्दिवोदासिः प्रतर्दनः शूरः दिवोदासराजर्षेः पुत्रः प्रतर्दनो नाम राजर्षिः त्रिष्टुप्
पवमानः सोमः अस्य प्रेषाष्टा पंचाशदाद्यं तृचं पश्यद्वसुराना ववृथग्वासिष्ठा इंद्रप्रमतिर्वृषगणो मन्युरुपमन्युर्व्याघ्रपाच्छक्तिः
कर्णश्रुन्मृळीको वसुक्रइति चतुर्दशापराशरो व्याः कुत्सः हेमना आद्यं तृचं मैत्रावरुणिर्वसिष्ठो दृष्टवान् अथ नव तृचान् वसिष्ठ पु
त्रा नव पृथगपश्यन् तेवेंद्रप्रमत्यदिनामतः तत्र द्वितीयं तृचं इंद्रप्रमति नाम वासिष्ठो पश्यत् वृषगणो मत् तृतीयं मन्युर्नाम चतु
र्थं उपमन्युर्नाम पंचमं व्याघ्रपान्नाम षष्ठं इति शक्तिर्नाम सप्तमं कर्णश्रुर्नामाष्टमं मृळीको नाम नवमं वसुक्रो नाम दशम
मिति पृथगिति नवाच्यं नवानामपि नवसु तृचेषु संभूय दर्शितत्वं माभूत् वसिष्ठा इत्यृषिगणो त्रिभृग्वितिलुक् एतेवेंद्रप्रमा
त्यादीनां गोत्रार्थं इति त्रिंशानृगताः अथ चतुर्दश ऋचः शाक्त्यः पाराशरोपश्यत् अथ चतुर्दश्यां सांगिरस कुत्सोपश्यत् त्रिष्टु
प् पवमान सोमः अग्निनो द्वादशांबरीषः ऋजिश्वा चानुष्टुभं हवहस्तुपांत्या वाजसातमं अंबरीषो नामायं वृषागिर्नाम राजपुत्रो
ऋजिश्वा नाम भरद्वाजः पुत्रः बृहस्पतिर्यो जाया भरतपुत्रो वेसुक्तः चेति सह तत्वायतौ सहा पश्यताम् इत्यर्थः आनुष्टुभमिद
मुत्तराणि त्रीणि च उपांत्या एकादशी बृहती एकादशीत्यनुक्तिर्लाघवाय पवमानः सोमः आहर्यताष्टौ रेभसूनू काश्यपौ बृ
हत्या द्यावृत्तरे केसूनू नामानौ ब्रह्मादृषि काश्यपौ सहैव पश्यतां आद्या बृहती अथ सप्तानुष्टुभः पवमानः सोमः अस्तीनो
नवं तेन व नवनि काश्यपौ रेभसूनु अनुष्टुभं पवमानः सोमः पुरोजिती षोडशांधीगुः श्यावाश्विर्ययातिर्नाहुषो नहुषो
मानवो मनुः सांवरण इति तृचाः शेषे प्रजापतिरुपाधिगायत्र्यो वः अंधीगुर्नाम श्यावाश्वपुत्रः अप्यत्र पदादः मृष्यण अ
पवादे तथा वा ह्वादित्वादिश मनुपुत्रः मनुरपि राजा संवरणपुत्रः इत्येते चत्वारस्तत्रास्तिलः ऋचो दृष्टा येरिति इति द्वादश

A4 8 9

स॰भा॰
५३

गताः शेषे चतुर्ऋचे प्रजापतिरृषिः वाच्यो विश्वामित्रो वा सुतः प्रोष इति शाक्यमकर्तुं परिशेष्याद्वसिष्ठेः उपादिष्ठेनी यतृतीये
गायत्र्यौ शिष्टाः चतुर्दशानुष्टुभः पवमानः सोमः कौ नाशे त्रिन ओ श्लिहं वैशिशुः त्रितो नामाप्त्यः उष्णिहमिदमुत्तराणि चत्वा
रि पवमानः सोमः प्रपुनानायषट् द्वितः आप्त्यः वैधसे द्वितो नामाप्त्यः वैधसे द्वितो नामाप्त्यपुत्रः उष्णिक् पवमानः सोमः सखा
यः पर्वतनारदौ काश्यपौ द्वे शिखंडिन्यौ वाप्सरसौ षट् आनि पर्वतनारदौ सहापश्यतां द्वे इत्यनुक्रमण्यनुकरणमेतत् उष्णिक् प
वमानः तं वः षट् सखाय पर्वतनारदावित्यनुवर्तयते नाप्सरसौ शिखंडिन्यौ वा विशेष्टेविहितौ उष्णिक् पवमानः सोमः इंद्रमच्छ
षट् अग्निश्चाक्षुषश्चक्षुर्मानवो मनुराप्सव इत्यृचाः पंचाग्निः स्वाश्चतुर्दश अग्निर्नाम चक्षुनाम्नः पुत्रः चक्षुर्मनुपुत्रः मनु
नामाप्सु नाम्नः पुत्रः इत्येते त्रयस्तृचाः तिस्रः ऋचो दृष्टाः येरिति नव चोगताः अथ पंचर्चं चाग्निर्नामापश्यत् अयमपि चाक्षुष
एव इदानीमेवानुक्रमणिश्चाक्षुषः ए वेति पंचेति शाक्यमकर्तुं परिशेषाद्वसिष्ठेः उष्णिक् पवमानः सोमः परीतः षड्गिरा
तिः सप्त ऋषयः प्रागाथं तृतीयायो कश्ये द्विपदे अष्टम्यायि बृहत्यौ सिंचत सप्तऋषयः भरद्वाजः कश्यपो गोतमोऽत्रिर्विश्वा
मित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ इत्युक्ताः तत्र ते षां गोत्राणि व्याख्यातानि एते च संभूयापश्यन् पृथक् दृशो हि स्वाभावात् इदं च सूक्तं
बार्हतप्रगाथिनस्यात्तं तत्र च तृतीयापरिसः वानस्यृक्षु व इत्ये षैव विंशत्यक्षरत्वात् भुरिग्विराट् द्विपदा नृत्विर्येमान इत्येषा
विंशत्यक्षराविराट् द्विपदा अष्टमीनवम्यो बृहत्यौ आद्यावेकचतुर्थ्यादिदौ दशम्यादि चत्रयः सप्तदशादि पंचप्रगाथे
कादशान्त्यः पवमानः सोमः पवस्वषोडशगौरिवीतिर्द्वे शक्तिरेका मूर्ऋजिश्वा ऊर्ध्वसद्मा कृतयशा ऋणंचय इत्यृषयो द्व
वाल्खिल्यः शक्तिः काकुभाः प्रगाथाः सकृत्वे गायत्री यवमध्या परा सतो बृहती मधुमत्तमः गौरिवीतिर्नाम शाक्त्यः द्वे चम
पश्यदिति शेषः शक्तिरेकां तृतीयं वसिष्ठः शाक्त्यं परस्य तु ऊरुर्नामांगिरसः ऋजिश्वा नाम भरद्वाजः ऊर्ध्वसद्मा नामांगि
रसः कृतयशा नामांगिरसः ऋणंचयो नाम राजर्षिः इत्येते पंच ऋषयो द्वृचाः द्वे ऋचौ दृष्टे येरिति त्रयोदशागताः अथाति
स्रः शाक्त्यं वासिष्ठो पश्यत् तिस्र इति शाक्यमकर्तुं परिशेष्याद्वसिष्ठेः काकुभाः प्रगाथाः ककुप् सतो बृहत्यात्मकाः ।
अष्टात्र प्रगाथा इत्यर्थः सकृत्वे ति वसूनामिति गायत्री यवमध्या मध्यतो दशाक्षरावतीति विशेषणं महाबृहतीयवमध्य
माभूत् सप्तमप्रगाथादित्वात् ककुबं प्रायि यवमध्योच्यते पवमानः सोमः परि प्रध्यधिकाग्नयेरधिकत्यादेश्वकावेरी ५३

207
1916

प्रभृतिषु षोडशानदीषु उत्पन्ना आहवनीयधिष्ण्येषु व्यभिचारेण तथा च पुराणकारेणोक्तं व्यभिचारो स्मृताधिष्ण्यास्ता सूत्यभा
सुधिष्ण्यः धिष्ण्येषु जज्ञिरे यस्तान्नतस्ते धिष्ण्यः स्मृता इति यो द्विपदं धन्व द्वाविंशतिः अग्नयः ऋषयो धिष्ण्या ये यज्ञसद
सि धिष्ण्यवंतः अथ आपईश्वरपुत्रः एते सहापश्यन् द्वैपदं सूक्तं विंशतिकाविराजः पवमानसोमः पर्यूषु द्वादश त्र्यरुणत्र
सदस्यू राजानौ तिस्रोनुष्टुभः पिपीलिकेमध्याः षडूर्ध्वबृहत्यस्तिस्रश्च विराजः प्रधन्व त्र्यरुणत्रसदस्यू राजर्षी सहापश्यतां आ
द्यास्तिस्रोनुष्टुभः पिपीलिकमध्याः षडूर्ध्वबृहत्यः तिस्रश्च विराजः प्रधन्वाः त्र्यरुणत्रसदस्यू राजर्षि सहापश्यतां आद्यास्तिस्रो
नुष्टुभः पिपीलिकामध्या द्वादशकाष्टक द्वादशवत्यः अनुष्टुभ इति विशेषणमुष्णिहो बृहत्याश्च पिपीलिकमध्यमा भूत् इति अ
चतुर्थ्यादिषडूर्ध्वबृहत्यः द्वादशत्रयवत्यः अथ दशम्याद्याः तिस्रो विराजः चेति अयेत्यर्थः तिस्र इति शाक्यमकर्तुं परिशेष्याद्वे
वसिष्ठेः पवमानः सोमः अया रुचा अनुवमानानंतः पारुच्छेपिरत्यष्टिं हरिण्या तिस्र ऋचो यस्य तत् तृचं सूक्तं अनानतो नाम प
रुच्छेपपुत्रः वा ह्यादिरवादित्र चतुःषष्ट्यक्षरात्यष्टिछंदसा व्याप्तमिदं सूक्तं पवमानः सोमः नानानं च स्तुषट् शिशुः पांक्तं हि वै ॥
चतुर्ऋचमिदं शिशुर्नामांगिरसः पंचपदपांक्ता व्याप्तमिदमुत्तरं चेद्द पवमानः सोमः शर्यणावत्येकादशकश्यपः सोमं क
श्यपो कश्यपो नाम मारीचः पंक्तिः पवमानसोमः यइंद्रौ चतुष्कं पवमानस्य मारीचिः कश्यपः पंक्तिः पवमानः सोमः नवमं
मंडलं चैवं पावमानं प्रवर्तितं इदानीं दशमं सम्यक्कर्तुं विजृंभते अग्न इत्यादि दशमं मंडलं तु प्रसिद्धतरं अनुवाक्यानु
क्रमणीप्रोक्तं सर्वमपि आचार्यस्तु स्वयं प्रोक्तवान् निश्चलत्वतः मंडलाद्याग्नेयत्वादिसिध्द्यै ज्ञेयं तथापि तत् अग्ने स
प्त त्रितः बृहन् त्रितो नामाप्त्यः अनादेशात्त्रिष्टुप् मंडलादित्वादाग्नेयमेवं शादिष्वग्निः पिप्रीहि सप्त देवान् त्रितस्त्रिष्टुब
ग्निः इनः सप्त राजन् त्रितस्त्रिष्टुबग्निः प्रते सप्त यक्षि त्रितास्त्रिष्टुबग्निः एकः सप्त समुद्रः त्रितः त्रिष्टुबग्निः अयं सप्त
सयस्य त्रितस्त्रिष्टुबग्निः स्वस्ति सप्त मो दिवः त्रितस्त्रिष्टुबग्निः मंकैतु नानवत्रिशिरास्त्वाष्ट्रस्तृचोस्यैंद्रः बृहताविशिरा
नामत्वष्ट्रपुत्रः आदित अडाग्नयः यदि पंच पंचशान् इत्यवक्षत् ऐंद्रत्वमप्यनादेशादेवासाधयिष्यत् त्रिष्टुप् आपो हि सिं
धुद्वीप आंबरीषो वापं गायत्र्यं त्यनुष्टुबंतं पंचमी वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा नवाद्या मयोभुवः सिंधुद्वीपो नाम स चांबरी

०भा०
५४

षः अंबरीषस्य राज्ञः पुत्रो वेंद्भुकः सा हूतवान्वष्टुग्धिनि शिरा अविदेवत्यं गायत्र्याद्यास्तस्य नुष्टुबंतं इदमाप आपो अद्येतिनवैव अ
नुष्टुभावंते यस्य तत् इद्यानेतित्री आपः पृणातेति प्रतिष्ठा गायत्री ओविनु पंचकूनावैवस्वतयोर्यमयम्योः संवादः षष्ठ्यष्टम्युग्मिय
मिथुनार्थं यमं शीवाचूस तानवमी युग्मि रनि छनू प्रसादवष्टे सखायं चतुर्दशो वैवस्वतयोर्यमयम्योः परस्परसंवादः कथमित्य
त आह षष्ठीसादि वैवस्वती यमी यमं वैवस्वतं मिथुनार्थं मैथुनार्थं अस्यादिरश्चिः दशा षष्ठ्या अयुग्मिः शीवाच यणयेनो
न्मवती अवश्यं कुरु मा स्मान वनाप्यथा इति ततः स च यमस्तां यमीं स्वसारं नवम्या ऋचा न्याभिश्च ऋग्भिरनिछन्मनं सेवु
कार्यमिति स्पृहारहितः संप्रत्यावष्टे प्रतिकूलमेवोक्तवान् मास्मा मां बाधिष्ठाः अन्यं सजस्वेति ततः षष्ठ्यादि अयुस्तुर्यमो
नः यमी चान्यास्त देवता यमो युक्तधुनवम्याश्च ऋषिः अन्यास्त सा यमी त्रिष्टुप् इष्यानवो गिरहविर्धानूआग्नेयं तु त्रिष्टु
बंतं इति अगस्त्यापत्यं वा ह्यादित्यादित्रू अग्निर्देवत्यमिदमुत्तरं च अतोस्ते अग्नइति त्रिस्त्रिष्टुभातिस्यतत् द्वि स
षट् जगत्यः द्यावानवाह अंगो हविर्धानस्त्रिष्टुप् अग्निः युजे पंच विवस्वान्वादित्यो हविर्धानं जगत्यंतं वा विवस्वान्नामा
दित्यः अदितिः पुत्रः अदितेस्त्यः अथवा प्रकृतएवांगिरहविर्धानः जगत्यंतं जगती पंचमी यस्य तत् आद्यो चतस्त्रस्त्रि
ष्टुभः हविर्धानं हविर्धानाख्येये द्वेयकटे तद्देवत्यमिदं परेयिवांसं षोडश यमो यामं षष्ठी लिंगोक्तदेवता परास्तिस्रः पि
त्र्या वा द्वचः सप्तम्यां परानुष्टुभो बृहत्युपांत्या च प्रवतः यमो नाम वैवस्वत ऋषिः यामं यमदेवत्यं अंगिरसोनः पितरो नवग्वा
इति षष्ठी लिंगोक्तदेवता आंगिरसः पित्र्य अथर्वभृगवः अतः परस्य प्रेहीत्या द्यास्तिस्रो लिंगोक्तदेवताः वेति लिंगोक्त
देवता यमिति तथा पितृदेवत्या वा अथातिद्रवसारमेयौ श्वानाविति तचः श्वानौ सरमापुत्रौ संतननं मार्गमाश्रितः स्थितो
त्रिश्वभ्यामिति तादर्थ्ये चतुर्थी अतः परा त्रयोदश्याद्या अनुष्टुभः तास्वयमाय सोमं यमाय घृतं वत्रिक्रद्रुकेभिरिति
एताः यमा यमधुमत्तममित्येषा उपांत्याया पंचदशी बृहती अनुष्टुब्बापवादः आदितो द्वादश त्रिष्टुभः युयायनाः परे पंच ५४
शंखायनाः पंच ऋषयो यमपुत्राः उदीरतां षडूनां शंखपित्र्यं जगत्येकादशी चतुर्दशा यमायनः शंखर्षिः अग्निष्वात्ता
इति जगती शेषास्त्रिष्टुभः पितरो देवता मेनं दमनआग्नेयं चतुरनुष्टुबंतं चतुर्दश दमनो यामयामायनः अग्निदे

269
1916

त्यमिदं चतस्र आनुष्टुभोंतेयस्य तत् आदितो दश त्रिष्टुभः त्वष्टा देवश्रवा इत्सरण्यूदेवतेपो द्वस्य श्च तस्रः तिस्रः सारस्वत्यः पंचा
द्या इत्यस्तिस्रः सौम्यो वांत्ये अनुष्टुभा उपांत्या पुरस्ताद्बृहती वा दुहिते चतुर्दश देवश्रवा नामयामायनः तत्रादितो द्वे सरण्यूदे
वतो सरण्यूर्नाम नादवती यं वोस्ते ऋचौ सरण्यावितिवा चे सरण्यू देवते इति च चनरस्तु कारांतमिदं सूत्रोस्ति धानमिति वक्तुं नास्ति
न ताकूर्णा इते कमिदं हस्वांतमनुनदीर्घांतं इति संशेरते अथ पूषा त्वेत इति च तस्रः पूषादेवत्यः अथ तिस्रः सरस्वती देवयंत इत्याद्याः
सरस्वती देवत्यः सरस्वत्या अणू तस्सरस्वत्यां सरस्वतीमिति लिंगात् अथापो अस्मा भिस्याद्याः पंचा देवत्याः अरस्वेयुपं वस्क इत्य
श्च स्कंदेति तिस्रः सोमदेवत्या वा अत्र ते त्रयोदशी चतुर्दश्यानुष्टुभौ अथवा उपांत्या त्रयोदशी पुरस्ताद्बृहती वा आदितो द्वादश त्रि
ष्टुभः परंमृत्यो संकुसिक श्च तस्रो मृत्युदेवता परा धाता परत्वाष्ट्री परा पितृमेधा एकादशी प्र ... स्तारपंक्तिर्जगत्युपांत्या नुष्टुप्प्र
थापत्या वा सानिरुक्ता षडूना अनु संकुशिको नाम यामायनः अथाद्यो चतस्रो मृत्युदेवताः मृत्युर्देवता यासां ताः आमार्तव्य इ
स्य वर्णं शशिष्याय अंतः परा पंचमी धातृदेवत्या अतः परा षष्ठी त्वष्टृदेवत्या अतः परा पितृमेधाः पितृयज्ञाभिधायिन्यः पितृमे
धा दश अथ च अत्रैकादशी प्रस्तारपंक्तिः द्विर्दादशा अष्टकवती उपांत्या त्रयोदशी जगती अंत्या चतुर्दश्यनुष्टुप् सप्तीप्रा
जापत्या वा प्रजापतिदेवता सा चानिरुक्ता अभिप्रकाशिता देवताभिधानाय अप्रकाशितदेवताभिधायित्वात् अनिरुक्ता
वाचकमित्यस्य मन्त्रमन्तरु इपदायां हंसः शुचिषत् इत्युक्तस्य पदायां वानिरुक्तेति वक्तव्यं न वक्तव्यं अस्या एवानिरुक्तत्वं शेयं
स्तुतिपुत्रोदितत्वमिति मन्यते अतएव हि शौनः करदित्यस्याः सानिरुक्ता रोदी द्युतेति ब्राह्मणकथितायाः अनिरुक्तत्वं अ
नेनाभ्यधायिन हि ब्राह्मणादिदृष्टमित्यादिना ज्ञेयं ततोपदिष्टं तद्देवेति शिष्टा एकादश त्रिष्टुभः ५४ निवर्तध्वम
ष्टौ मथितो भृगुर्वारुणिर्भार्गवश्च्यवनो वा पंगव्यं वाद्वितीयोर्धर्चो ग्नीषोमीयो वानुष्टुभं षष्ठी गायत्री मानु मथितो ना
म यामायनः अथ वा भृगुर्वारुणिः यद्वा च्यवनो नाम भार्गवः कविन्या येन भृगुर्वारुणिः क्वचिद्वेति वारुणिरित्यनुक्रम
ण्यनुकरणं यामायनं हि निरुक्तं आपं अदेवत्यं अथ गाव्यं गोदेवत्यं अत्र सूक्ते अग्नीषोमा पुनर्वसू इति द्वितीयोर्धर्चो
अग्नीषोमदेवत्यः अनुष्टुप्छंदस्कं षष्ठी गायत्री अथ वक्ष्यमाणसूक्तसप्तकस्य इत्युविशेषमाह सप्तोत्तराण्येंद्रावि

१०भा०
५५

मदः प्राजापत्यो वा वसुक्रो वा वसुकृत्तः ददर्शेति शेषः अनुत्तराणि वक्ष्यमाणानि सप्त सूक्तानि विमदो ददर्श स चैंद्रः प्रजा
पत्यो वा वसुकृन्नाम वसुक्रो वा वा ददर्श मद्दिंद्रशाग्नेयं तु गायत्रमाद्यैकपदा पाद एव वाक्यांत्यर्थः परानुष्टुबंत्ये विराट्त्रि
ष्टुभौ नो अपि अग्निदेवत्यमिदमुत्तरं च गायत्रं तत्राद्यैकपदा कृत्स्नं तदर्थमेकपदेति दशाक्षराविराट् अथवाग्नेयमृक्
तर्हि पाद एव अत्र च पक्षे लिंगं पादस्य पूरणार्थं प्रकीर्तितः संपादं मुनिभिः पुरेत्यादि अनुक्रमणीव्यवहारः उभयपक्षेऽपि
शांत्यर्थं पुंस्त्वमविवक्षितं सदा शांतिरत्र प्रयोजनं न तु शांत्याग्नेयत्वं बाध्यते न हि शान्तः पंचोना शांतिरित्यत्र वैश्वदे
वत्वं बाधितुं पराग्निमीळे भुजामित्येषानुष्टुप् अंते विराट्त्रिष्टुभौ नवमी विराट् दशमी त्रिष्टुप् मध्ये षड्गायत्र्यः
प्राजापत्य ऐंद्रो विमदः वसुक्रो वसुकृद्वा आग्निं न स्वाष्टावास्तारपांक्तं स्ववृक्तिभिः घृतकद्विंशां शवत्या प्रस्तारपंक्त्याद्या श
त्वमिदं उभयपदवृत्तिः छंदसी प्राजापत्य ऐंद्रो विमदः वसुक्रो वसुकृद्वाग्निः कुहश्रुतो नापुरस्ताद्बृहती त्रिष्टुबंतं त्वं त्वाविद्वान स्त्वंमा
त्वं भानुष्टुभः पुनः पंचदशोद्दे आद्याद्वादशाक्षरस्यैकतथा पुरस्ताद्बृहत्या व्याप्तं इदं उभयपदवृत्तिः छंदसी शिष्टा जगती त्वा पवा
दार्थमिदं पंचदशी त्रिष्टुप् अत्र वक्तुं त्वाविद्वानस्य आ न इंद्र पृक्षसे त्वं न इंद्र शूर शूरैरितिति त्वो नुष्टुभः पंचमी सप्तमी नवम्य इत्य
नवनमुक्तो प्रतिपन्नो वत्सावधार्यं प्राजापत्य ऐंद्रो विमदः वसुक्रो वसुकृद्वा अनुक्तेरिंद्रः यज्ञा महे स मा द्यां त्रिष्टुभो पंचम्यभि
सारिण्यौ इदं प्रथमा सप्तम्यो त्रिष्टुभौ पंचमीद्विदशाद्विर्द्वादशाकृत्यभिसारिणी शिष्टाश्च तस्रो जगत्यः ऐंद्रो विमदः प्राजाप
त्यः वासुक्रो वसुकृद्वा इंद्रः इंद्रं सोमं पञ्चास्तारपांक्तं ताम्बिन्यो सात्विसोनुष्टुभः इमं पिब आस्तारपांक्तमिदमुत्तरं च पू
र्ववत्प्रतिवक्ष्यं अंत्याश्च तुर्थ्या द्यास्तिस्रो शिवदेवत्याः सत्योनुष्टुभः ऐंद्र प्राजापत्यो विमदो वासुक्रो वसुकृद्वा आदौ तिस्र ऐं
द्र्यः मद्रमेकादश सौम्यं नः आस्तारपांक्तं ऐंद्र प्राजापत्यो वा विमदः वासुक्रो वसुकृद्वा सोमदेवत्यं प्रहिनयो छमानुष्टुभमाद्याश्च
तुर्थ्यावुष्णिहौ अछ मद प्रपदेवत्यमानुष्टुभं तत्र प्रथमा चतुर्थ्या उष्णिहौ ऐंद्र प्राजापत्यो विमदः वासुक्रो वसुकृद्वा वैकल्पिकत्वविम
दवसुकृतोः पूर्णो विधिः असत्सु चतुर्विंशतिरैंद्रो वसुक्रः मे वसुक्रो नामेंद्रपुत्रः त्रिष्टुबिंद्रः विश्वो हि ह्यमर्यो इंद्रवसुक्रयोः संवादः ५५
ऐंद्रः सूक्तस्य प्रथमपर्व इंद्रस्नुषा परोक्षवदिदं इमा हि इंद्रस्य पुत्रः शेषार्थश्चतुर्थ्यश्च स्वन्यः इंद्रवसुक्रयोः पिता पुत्रयोः संवादः ऐंद्रः

211
1916

इंद्रवाक्यस्य ता वसुक्राभिधायिन्यो ऋचा ऐंद्रे कर्मणि विनियोक्तव्या इत्यर्थः तथारण्यक ब्राह्मण सूत्रयोः ऐंद्रे महाव्रते मरुत्वती ये
शस्त्रे असूक्ष्मे अरिनः माम्रिवगः पिबा सोमम भीतिच विनियोग उपपन्नो भवतीति अथ ऋषिज्ञानाय वक्तुविशेषमहासूक्तस्य
त्यादि ऐंद्रस्य स्नुषा वसुक्रपत्नी सूक्तस्य प्रथमपादविश्वोह्यित्यनया स्वयमेवेंद्रमाशापरोक्षवदित्यसंनिहितं वदाह वदति अन्ये इति
वा अस्य सूक्तस्य प्रथमये तिविस्य ष्टार्थे द्वितीयादिषष्ठी युजश्चतुर्थीवर्जं पंचेंद्रवाक्यमिति शेषः शेषास्तृतीयाद्या युजश्चतुर्थी च ऋ
षिर्वसुक्रस्य वाक्यं तेनाद्यया वसुक्रपत्न्यृषिका द्वितीयादीनां चतुर्थीवर्जितानां युजामिंद्र ऋषिः तृतीयादीनां चतुर्थीसहितानां
अयुजां वसुक्र ऋषिः सर्वास्त्रिष्टुभः अत्रेतिहासमाहुः यजमाने सति यज्ञमिंद्रः प्रच्छिन्न आजगाम तदागमनमिंद्रस्य स्नुषा व
सुक्रपत्नी नामावबुध्यत ततः साश्वशुरागमनकांक्षिणी परिदेवनां चक्रे अथेंद्र प्रीतः प्रकाशमूर्तस्तस्याः प्रीत्ये स्वपुत्रेण वसु
क्रेण सह संवादमकरोदिति वर्तनाष्टौ वायः वसुक्रस्त्रिष्टुबिंद्रः प्रदेवत्राप्यं चोनाः कवष ऐलूष आपः अपान्नपाद्वा ब्रह्मणे पंचद
श कवषो नाम इलूषपुत्रः ऋषिः आपं अब्देवत्यं अथवा आपोनप्त्रीयं च वरुण वा विनोपाः नपाछब्दस्य देवतार्थे द्युः छंद
यो रपोनप्त्रीयं वा वनं तु प्याभावत्तो दः सदसपेणाहि निपात्यते वरुणदेवत्यं वेत्यर्थः त्रिष्टुप् आनं एकादशो वैश्वदेवं देवा
नां त्रिष्टुप् कवष ऐलूषो वैश्वदेवं प्रसक्तं ता नव पंचाद्या जगत्यः धियसानस्य आद्याः पंच जगत्यः षष्ठ्यादिचतस्रस्त्रिष्टु
भः चतुस्त्रिष्टुबंतमिति तत्रनोक्तं लाघवविशेषाभावात् ऐलूषः कवष इंद्रः ५५ ७ प्रमायैविश्वदेव्यं द्वः प्रगाथः
परा गाथश्चोहि कुरुश्रवणस्य त्रासदस्यवस्य दानस्तुतिः परास्मिन्मृते मित्रातिथौ राज्ञि तत्स्नेहाद्दृष्टिरुपमश्रवसं पुत्रमस्य मशो
कयत् युयुज्ञे नव अत्र चाद्यस्य नादेशात्त्रिष्टुप् विश्वदेवास्तूयंते अथ द्वितीयादि इंद्रदेवस्य एकः प्रगाथो बार्हतः
चतुर्थ्याद्याः नव षड्गायत्र्यः तासु चादितो द्वाभ्यां कुरुश्रवणमावपीलाभ्यां त्रसदस्युवस्य पुत्रस्य कुरुश्रवणनाम्नो म
हाराजस्य दानं स्तूयते अथ परास्तिश्च तस्तृतिः षष्ठ्याद्याभिर्यस्य प्रस्वादसोगिर इत्यादि मित्र ऋषिरैलूषः कवषो मित्राति
थिनाम्नि राज्ञि मृते परलोकं गते शोकात्तिः मृतस्य मित्रातिथेः पुत्रं उपमश्रवो नामानं मित्रातिथि स्नेहादुपमश्रवस
स्नेहदां से शोकयत् विगतश्च शोकमकरोत् तत्करोतीति विशोलुट् संग्राम युत्थ मितिति तिथमादेः पुरोडाशमत

सं॰सा॰ ५९

उत्तमं यस्येति सूक्तत्रयेण नमेतिथ्रा तिथी नृपे उपमश्रवसः स्त्रिहात् ऋषिशोकमुपादत्त इति प्रवेपाः उक्तनामी जवान्नाक्षी
क्षस्तृषिप्रशंसा वाक्यानि न वा निंदावत् सप्तमी जगती मा च तु ईशाएलूसः कवष ऋषिः अथवा अक्षीनाम मौजवान्मुजवत्पुत्रः
अथ्वा णिनक्षी पुण्यादि हविः एष वनाश्रमो विष्टू कृदिति यथा अग्रवं पक्षहृषिप्रशंसा कितवं तं अक्षकितवनिंदा वाक्षिप्रतं
तत्राक्षात् द्वादशी स्तोति न वम्या द्या च सप्तमी त्र्योदशी कृषिः स्तौति कितवं चानुशास्ति हि शास्तिर्न्न नामि: स्वस्त्राः कितवश्चे वनिं
द्यते अत्र सप्तमी जगती शिष्टास्त्र्योदश्य: त्रिष्टुभ: अंबु अंलुशी भाना कौवै श्वदेवतु द्वि त्रिष्टुबनंतु षत्कृता उत्ये लुशीनामधाना
कस्य पुत्रः वैश्वदेव मिदमुत्तरं च द्वि त्रिष्टु बंनं द्वै त्रिष्टुभावंते यस्यतदिदमिदमुत्तरं च आदितो द्वादशाअगत्यो विश्वेदेवाः उषासा
नत्का पत्रुता बृहती धाना कौलुशाः त्र्योदशी चतुर्दश्यो त्रिष्टुभौ आदितो द्वादशा जगत्यो विश्वेदेवाः नमो द्वाद्शा सूर्योभितपाः
सोर्यं आगतं वैत्रि हृ द्वामी मित्रस्य अभितपास्तूर्यनामपुत्रः सूर्यदेवतां आगत मिदमुत्तराणि च चत्वारि नदशामी त्रिष्टुप् अ
त्रिभः पंचमुष्कवानिंद्रः इंद्र इत्यंतो मुष्कवद्गुण इंद्र ऋषिः मुष्कवान् सद्गुण इत्यय: ऋषेरिंद्रस्य विशेषणं विज्ञेयमिति यो क्तं अं
स्य च गोत्रं नास्त्यनुपदेशात् नवांगिरसंत्रं ऋषित्वात् देवताजातीयो सो देवताकांडे पाठात् नहायं देवता भवतु सूर्योभितप
ऋषिरस्तिवत् नत्विवतु र्थो भावात् आर्षानुक्रमण्यामिंद्रोस्मिन्मुष्कवानित्युक्तः देवतानुक्रमणी ब्रह्हद्देवतयोवा प्याच्च जा
गतमेंद्रं यो वां पत्रुता काक्षीवता घोषाश्विनं हि त्रिष्टुबंतं परिज्मा चतुर्दश घोषानाम कक्षीवतो दुहिता अश्विदेवत्यमिदमुत्त
रं च द्वे अंत्या त्रिष्टुप् आदितस्त्रयोदश जगत्यः अतुहेतेः न तु त्रिष्टुबंतं वचनात् उत्तराण्यपि जागतानीति वर्तते रथ्यांतं षत्त्र
ता कुह घोषाकाक्षीवती जागतमाश्विनं समानतृचं सुहस्त्यो घोषेयः त्यं सुहस्त्यो नाम घोषेयः काक्षीवत्यो घोषेय: सूतौ
स्त्रीभ्योदक्तु तिस्रोपि जगत्यः आश्विन्यश्च अग्निर्वै कादशा सुहस्त्यः सुहस्त्यो नामांगिरसः त्रिष्टुबिंद्रः अनादेशादिंद्रस्याहि
जगती अनाश्विनत् अच्छा मे द्वि त्रिष्टुबंतं तु एकादशाइंद्रदशाम्येकादश्यो द्वे त्रिष्टुभावंते यस्य तत् इदमुत्तरं च आदितो वृजौ
गत्यः आंगिरसः कृष्ण इंद्रः आभात्तु त्रैत्रिष्टुबादि एकादशा इंद्रः तिस्रस्त्रिष्टुभ आदौ यस्य तत् इदमधिकाराद्धि त्रिष्टुबंते
वंति मध्ये षड्गत्यः आंगिरसं कृष्ण इंद्रः दिवस्परि द्वादश वत्सप्रिराग्नेयं तु प्रथमं वत्सप्रिर्नाम भाकंदन इत्युक्त आग्नेयमिद ५९
सुत्तरं च त्रिष्टुप् ५८ ॐ प्रहोता दश आनः वत्सप्रिर्भालंदनस्त्रिष्टुप् अग्निः जगत्या शेषः सप्तगुर्वैकुंठमिंद्रं तुष्टाव ते द

213/1916

क्षिणं सप्तगुर्नामांगिरसो वैकुंठमिंद्रं तुष्टाव अभिस्त्रिष्टुप् ऋग्भिः विकुंठाय अपपत्यमिति शिवादिभ्योण् इंद्रमिति विकुंठविशे
षिताय अनादेशादैवेंद्रत्वे सत्यं असत्यस्मिन् विकुंठ देवतत्वं स्यात् उत्तर त्रय सप्तगुस्कृति संदृष्ट इति दर्शनात् अस्यानेंद्रत्वं
नास्तीति वेत् नहि वैकुंठमिंद्रं तुष्टावेति पदत्रयमप्यक तुं वाक्यं अथेंद्रस्य वैकुंठत्वमुपपादयितुमितिहासमत्रेति विकुंठाना
मासुरी इंद्रतुल्यपुत्रमिच्छंती महत्तपस्तेपे तस्याः स्वयमेवेंद्रः पुत्रो जज्ञे आसुरी असुरं जातिङीप् ०तपः कृच्छ्रचांद्रादिकं परत
कृत वती तप संतापइति तुपस्तपत् अनत्कृ हल्मध्य इत्यत्वाभ्यां लोपो यस्याश्च म सामान्यो मास्मभूदिति स्वयमेव पुत्रो ज
ज्ञे सूतवान् जनी प्रादुर्भावे अस्य अनुदात्तोपदेशगम हतेत्युपधालोपः इत्येवमिंद्रस्य वैकुंठत्वं सिद्धं तथास्य चावैकुंठस्य स
प्तगुस्कृतस्यैंद्रस्य उत्तरसूक्तत्रयदर्शित्वस्य यत्तच्च आह तथा चाह सप्तगुस्तुतिः संहृष्ट आत्मानमुत्तरैस्त्रिभिः सुष्टाव अगृ
भादिसूक्तदर्शिनः सप्तगुर्नाम ऋषेः स्तुत्या सुप्रीतः सवैकुंठइंद्रोविस्मितः तमाहात्म्यं बुध्वा ऋषिमध्य आत्मानमहं भुवमि
त्यादिसूक्तत्रयेण तुष्टाव एवं चाहमिसाक्षिसूक्तत्र्ययेदेवतात्वं ऋषित्वं चेंद्रस्यैतासिद्धं भवति अहं भुवमेकादशा स्त्रेत्रिष्टु
भोसप्तमी च वस्तुनः दशम्येकादश्ये सप्तमी चेति तिस्रस्त्रिष्टुभः अष्टौ शिष्टा जगत्यः वैकुंठ इंद्रो द्रष्टा स्तुत्यश्च अहं दशमस्तो
यं च एकादशा वैकुंठ इंद्र ऋषिर्देवता च द्वितीयाएकादशी चेद्वे त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः प्रवो महे सप्त द्वि जगत्यः प्रवो महे सप्त द्वि ज
गत्यावंतं के तो सिसारिण्यो मंदमानाय आदावंते च द्वे जगत्यौ तस्य तत्कर्मधारय द्वंद्वगतो बहुव्रीहिः अत्र च केतनरइति द्वे अभि
सारिण्यौ दशाक्षरा वादितो द्वौ ततो द्वौ द्वादशाकौ पराविलयर्थः शिष्टे का त्रिष्टुप् ऐंद्रो वैकुंठ ऋषिर्देवते अथ महत इदुल्वमि
त्यादि सूक्तत्रयस्य ऋषिर्देवताज्ञानार्थं कथामाह ९७ वषट्कारेण वकृशुष्णान् सुसौचीकोग्निरपः प्रविश्य देवैः समवददुत्त
रैः स्त्रिभिः स्व भ्रातृषु त्रिष्वग्नि होतृत्वाद्वषट्कारेण वज्रभूतेन वक्णेषु छिन्नेषु सत्सु ॐ प्रश्चूद्ने आदितः श्वेतिनिष्ठानत्वसित्थ
त्वात् वोः कुग्वहि ज्यादीति संप्रसारणं एषांकनिष्ठः सौचीकानामाग्निर्वषट्कार हविर्वहनाभ्यां भीतः अपः प्रविश्य नष्टः
तत्र द्वाव प्रदर्शिनः संतष्टमुमागेते देवैः समवदत् संवादमुत्तरसूक्तत्रयेण वषट्कारहविर्वहनभीतिं नष्टत्वं च श्रुत्वं तरात्
अग्नेस्त्रयो भ्रातरो भ्रातर आसंते देवेभ्यो हव्यं वहंतः प्रमीयंतेति हासमामनंति अथ विविन्य दर्शयति महत्तं च तत्र युञो

ग्निवाक्यंविश्वइत्युत्तरंचत्वषट्कमथुजोदेवानांयमेछामित्युत्तरंचैकादशाकंनदधेतितुहृचोग्निस्तंतुमाद्याजगत्योष्टमीचडल्वं
तत्रनवर्चंद्वितीयादिष्वनुस्वन्तम्: विश्वेदेवा: शास्त्तेनेत्युत्तरसूक्तंषळृचमुत्तरसूक्तंचैकादशाकमिति षोडशदेवानांषळ्
ऋचमिति ऋचेदशाग्निवाक्यं तंत्रेनाअसुज: प्रथमाद्याः पंचर्चः यमेछामिवाक्यं तत्रषोडशाक्तनदधेवाचः प्रथममित्या
द्योद्वचोग्निर्वाक्यं अत्रचमहत्तदुल्बमित्यादिसूक्तत्रयवत्तिन्योत्रिष्टुभः तत्रतृतीयसूक्ते एकादशर्चेतंतुतन्वमित्यादिज
गत्यः तत्रापिसूक्तस्याष्टमीत्रिष्टुप् अग्न्युक्तिदेवदेवस्यादेवोक्तिस्त्वग्निदेवत्या नात्रगुरुलाघवंचोदनीयं ब्राह्मणानुकर
णात्वात् इत्युत्तरमित्यादिव्यतिरिक्तत्वमस्ति नाकषट् बृहदुक्थोवामदेव्यः ते बृहदुक्थानामवामदेव्यः गर्गादिभ्योय
ञ् त्रिष्टुबिंद्रः हरिष्टौ तन्नामवामदेव्योबृहदुक्थ्यस्त्रिष्टुबिंद्रः इतदंतेसप्तवैश्वदेवंतुचतुर्थ्याद्यास्तिस्रोजगत्यः एकं
वैश्वदेवमिदमुत्तरंच चतुर्थ्याद्यास्तिस्रोजगत्यः इतिलाघवायोक्तं चतुर्थीपंचमीषष्ठ्योजगत्यइतिगुरुः तिस्रइतिचस
प्तमीमाभूत् आदौसप्तमीचात्रस्तिस्त्रिष्टुभस्तिह बृहदुक्थ्यवामदेव्यऋषिः अथमाप्रगामेत्याद्युत्तरसूक्तचतुष्टयस्य
ऋषिमाह पराणिचत्वारिसूक्तान्युक्ताऋषयोद्विपदेवत्रिमंडले अग्निदृष्टेपंचमेमंडले अबोध्यग्निः समिधेत्यादौद्विपदे
द्विपदासूक्ते अग्नेत्वन्नोअंतमइति अत्रऋषयोग्नेत्वंगोपायनलोपायनवाबंधुःसुबंधुःश्रुतबंधुर्विप्रबंधुश्चेत्येवमादः
पऋषयपराणिचत्वारिसूक्तान्यपश्यन्निति शेषः   अथकथयन्नेवसूक्तचतुष्टयस्यज्ञातव्यंसर्वमाह अथैक्ष्वा
कोराजासमातिर्गोपायनानो बंध्वादीन्पुरोहितंस्त्यक्त्वान्योमायाविनौअग्रेष्ठमौमत्वापुरोदधे तमितरेक्रुद्धाअभिचर
थनोमायाविदौसुबंधोःप्राणानाक्षिपतुरथास्यभ्रातरस्त्रयोमाप्रगामेतिषट्कंगायत्रंस्वस्त्ययनंजप्त्वायत इतिद्वा
दशार्चमानुष्टुभंमनआवर्तनंजेपुः प्रतारीतिदशर्चंचतस्रोनिर्ऋत्यपनोदार्थेलेपुश्चतुर्थ्यांसोमचास्तवन्मुत्योरपग
मायोत्तराभ्यांदेवीमसुनीतिं अनुमतइतिपादामतिरित्येके सप्तम्यांलिंगोक्तादेवताः द्विष्टाभिःपंक्तिःर्महापंक्तिपंन्त्यु
त्तराभिर्द्यावापृथिव्यो: समिंद्रेत्येनीइंचाश्चैंनाजनमितिद्वादशार्चमानुष्टुभंचतसृभिरसमातिमस्तुवन्पंचम्यैंद्रंषष्ठ्या ५७

215
1916

गस्त्यस्वमामांतेषांराजानमस्तौत्परांभिः सुबंधोर्जीवमाहृयन्तंस्यथालभ्यसंज्ञमस्यशानुपंचाद्यागायत्र्योष्टम्याद्येपंक्ती
अथहकलुपुरा ऐक्ष्वाकः इक्ष्वाकुपुत्रः इक्ष्वाकोरपत्यं: दाडिनेतिद्वञो: निपातने राजासमातिर्नामानात्रैक
र्चालोपायिनकस्मर्तव्यः अपितुगोपायनमेधेतिचक्रुंगोपायनानिति पूर्वमामनेचत्वानू बंध्वादीन् बंधुःसुबंधुःश्रुतबं
धुर्विप्रबंधुश्च स्यक्त्वा अन्योनौकिरातानकुलीतिबृहद्देवतोक्तनामानौमायाविदौश्रेष्ठतमौ श्रुत्वापुरादधे पुरोहितत्वेनवृणी
ते नमसमातिमितरेबंध्वादयः अभिचेरुअभिचेरितितंतः अतएकइत्यध्येरितिएत्वंअभ्यासलोपश्च अथतावपिनवपु
रोहितौमृत्वेति बृहद्देवतायिदः प्राणांजीवितंपुंसिभूम्न्यसवः प्राणाइतिनैघंटुकः आचिक्षिपतुः आद्यवयतांपिक्षेसमोक्षि
सित्यत्वपुत्रकथानि अथानंतरंहेतिखेदेअस्यमृतस्यसुबंधोर्भ्रातरस्त्रयः बंधुःश्रुतबंधुर्विप्रबंधुः माप्रगामपथेवयंष
ट्कंगायत्रंस्वस्त्ययनंअविनाशप्राप्तिहेतुंवैश्वदेवं जप्त्वाजपित्वा छंदसादित्वाहततोयत्तेयमंवैवस्वतमिति द्वादशार्चमा
नुष्टुभंमनमोजीवितस्यपुनर्देहप्रविशनहेतुंमनोदेवत्यंजेपुरितिचक्रेपरिति वदंति ब्रूयात् किंच प्रतार्यायुः प्रतरंत
वीयइत्यग्रादशर्चेसूक्ते आदितश्चतस्रोऋचोनिर्ऋत्यपनोदार्थेहि देहात्प्राणानत्यावयंतीतिदेवतानिर्ऋतिः तंनिवृ
त्यर्थंजेपुः तत्रचतुर्थ्यांमोषुण: सोमेत्यस्यांनिर्ऋतिनिवृत्यजपंतएवसोमस्तुवन् मृत्योर्निवृत्यर्थंउत्तराभ्यामसुनी
तेमनइत्याभ्यांपंचमीषष्ठीभ्यांअसुनीतिनाम्नीदेवीमस्तुवन् सप्तम्यांलिंगोक्तदेवताः पृथ्वीसोमपूषापस्त्यास्व
स्त्याख्याअस्तुवन् इति आदितःसप्तत्रिष्टुभः आथाष्टम्यादिभिःशिष्टाभिःस्तुभिःपंक्तिर्महापंक्तिउत्तराभिर्द्यावा
पृथिव्यावस्तुवच्च सामिंद्रेरयमामित्यनेनार्धर्चेनइंद्रंद्यावापृथिव्यौवाद्वेअस्तुवन् तत्रशंरोदसीत्यष्टमीपंचाष्टकापं
क्तिः अवद्वकेअवेतिनवमीअष्टकामहापंक्तिः समिंद्रेरयेतिदशमीपंक्त्युत्तरा आद्यैकादशाकावष्टकास्त्रयःपं
क्त्युत्तराइत्युक्ताएकाधिक्यात् पुरिग्विशेषेणयंवेदितव्यं आजानंत्वेषसंदृशमिति द्वादशार्चमानुष्टुभे आदितश्चतस्र

०भा०
५८

सिरसमानिरानानमस्तुवन्यदसित्यारात्क्रबंधोर्मृतिः सर्वमूलभूतेशक्तिप्रसन्ने सर्वं प्रसन्नं भवेदिति अथेंद्रस्य त्रेतिपंचम्येंद्रमस्तु
वन् अगस्त्यस्यनप्त्यइतिबध्यागस्त्यस्वस्वसा रूपांबंध्वादीनांमातागानमसमातिस्तपुत्रार्थमुग्रेंद्रंहार्थमस्तौत् परातिरस्मंमा
नायंपितेत्यादिभिः पंचभिः सुबंधोमृतस्यशयानस्यजीवंजीवितं यमसुपाह्वयन् आह्वयत अर्थात्यया द्वादश्या अयंमेहस्त
इत्यनया हस्तस्पृतिमुपलब्धसंज्ञंलब्धप्राणं सुबंधुमस्पृशन् पृष्टवंतः अत्रानुष्टुभि द्वादशर्चे सूक्ते आद्याः पंचगायत्र्यः अ
ष्टम्याधुपयायुगंचरत्रथस्य समीयथेयंपृथिवीमहीतिनवमी बृहत्पंक्ती अत्रगोरवंचोदनीयचत्रासुपरागास्यानि प्रायेणात्रप
ध्यंतइति इदमित्थासप्ताधिकानाभानेदिष्ठोमानवोवैश्वदेवं वैतत् रौद्रं सप्तविंशतिः नाभानेदिष्ठोमानवः इदं वैश्वदेवं
उत्तराणिपंच सर्वास्त्रिष्टुभः ८ १ येयज्ञेनैकादशाद्याः षडंगिरसांस्तुतिर्वासा त्रिष्टुप्पंचम्यनुष्टुप्प्रगाथोनुष्टुभौ गा
यत्रीचतस्रोस्याः सावर्णेर्दानस्तुतिः दक्षिणयाद्याः षडंगिरसांस्तुतिर्वा वैश्वदेवं एवचाश्रूयतेहि इदमित्थारौद्रंमूर्तव
चाथेयज्ञेनदक्षिणयासमक्ताइतिवैश्वदेवं नाभानेदिष्ठशंसनीति अत्रचांसासहस्रदाग्नामणीरित्येकादशी त्रिष्टुप् विरूपा
सइतिपंचम्यनुष्टुप् अतः परं प्रगाथ एकः षष्ठी बृहती सप्तमी सतो बृहती अष्टमी नवम्यानुष्टुभौ अथदशमींगायत्री प्रस्तु
तंजायनामित्याद्याश्चतस्रः सावर्णमहाराजस्यदानस्तुतिः आदीचतस्रोजगत्यः नाभानेदिष्ठः सप्तम्यानित्यं विश्वेदेवाः प्र
णवनः स्यूनागयः प्लातोदित्रिष्टुबंतं तु स्वस्तिनस्त्रिष्टुप् महोअरया पथ्यास्वस्तिदेवता येदिधिषेत सप्तदशगयोनामप्ला
तिपुत्रः ननु प्लुतस्य गयाप्लतेः सूनुरवीवृधदइतिलिंगात् प्लातच बननात्सामग्नेगयइतिगयस्यापि प्लातत्वं माभूत् द्वित्रिष्टु
बंतं तु त्रिष्टुभांतेमस्यतत् इदमुत्तरंचस्वस्तिनस्त्रिष्टुवात्रिष्टुबंतन्यायेन जगतीशासास्वस्तिनः पथ्यास्विसेषा पंचदशी
सहोतरचास्वस्तिरित्येत्यनयासह पथ्यास्वस्तिदेवता उभे अपि यथा स्वस्तिंदेवत्येत्यर्थः श्रूयतेहि स्वस्तिनः पथ्यासुधन्वसुस्व
स्तिरित्यप्सु पथ्येऽश्वे छोनिश्चयंति यंति पथ्यायास्वस्तित्रिष्टुभावितिशिष्टाश्चतुर्दशानित्यं जगत्यः विश्वेदेवाः परावतोयेदिधिषंत
आप्यमितिवैश्वदेवमितिश्रूयते कथायामेत्रिष्टुप् देवानांद्वित्रिष्टुबंतं यामेधिषं मरुतइत्येषात्रिष्टुप् जगत्यपवादः शिष्टाश्चतुर्द ५८
शजगत्यः प्लातोगयोविश्वेदेवाः अग्निरिंद्रः पंचोनावसुकर्णोवासुक्रस्त्रिष्टुबंतं तु वरुणः पंचदश वसुकर्णोनाम वसुक्रपुत्रः द्वित्रि

217
1916

ष्टुभावंतेचस्य तदिदमुत्तरं च आदितश्चतुर्दशजगत्यः विश्वेदेवाः देवान्हुवेपंचोना बृहदुक्थवसः वासुक्रोवसुकर्णः आदितस्त्र
योदशजगत्यः अंतेद्वेत्रिष्टुभौ विश्वेदेवाः श्रूयतेहि देवान्हुवेबृहदुक्थवसः स्वस्त्यय इतिवैश्वदेवं इतिवैश्वदेवाधिकारः समाप्तः
इमांधियंद्वादशायस्योवाहेस्प्रसंतु सप्तदशीर्वा अयास्यानामांगिरसः बृहस्पतिदेवत्यमिदमुत्तरंच त्रिष्टुप् उदप्रुतोद्वादशन
वयः आंगिरसोयास्यत्रिष्टुब्बृहस्पतिः भद्राः सुमित्रावाध्र्यश्व आग्नेयं द्विजगत्यादि द्वादश अग्नेः सुमित्रोनामवाध्र्यश्वपुत्रः अग्नि
देवत्यं द्विजगत्याद्यंचास्यनत्र अथदशत्रिष्टुभः इमांमएकादशाग्नेआप्रमितिसूक्तेआप्रीदेवतास्तद्वितीयस्तनूनपाद्वजेन
स्यानेनराशंसः वाध्र्यश्वसुमित्रस्त्रिष्टुप् बृहस्पते बृहस्पतिर्गानंतुष्टावनवमीजगती एकादश प्रथमं बृहस्पतिर्नामांगिर
सः नवमीइमयेनावांगिर्जगती शिष्टादशत्रिष्टुभः शानंस्तूयते तुष्टावेत्यनुक्रमण्यानुकरणं उक्तंहि बृहद्देवतायां यज्योतिःपर
मंब्रह्मयद्यागासमुपाश्नुते तंज्ञानमस्तितुष्टावसूक्तेनाथ बृहस्पतिः ५८ अध्यायः देवानांनवलौक्यो वा बृहस्पतिर्दाक्षायण्य
दितिर्वादेवमानुष्टुप्ससुवये बृहस्पतिर्लौक्यः लौकनाम्नापत्यमितिगर्गादिभ्यो यञ् अथवांगिरसएव बृहस्पतिः अथवादाक्षा
यण्यदितिऋषिका दाक्षायनयञ् स्वार्थेयञ् अतो ङीप् गोत्रचरणैः सहेति जातित्वं देवदेवत्यं नवाप्यनुष्टुभः जनिष्ठा एकादशगो
रिवीतिः उग्रः गौरिवीतिर्नामशाक्त्यः अर्थमापंचोनागौरिवीतिः शाक्त्य इत्युक्तं श्रूयतेहि गौरिवीतिर्ह वैशाक्त्यो नेदिष्ठमिति त्रि
ष्टुबिंद्रः वस्रूनोयद्वा शाक्त्यो गौरिवीतिस्त्रिष्टुबिंद्रः प्रसुनवसिंधुसिंधुक्षित्प्रैयमेधो नदीस्तुतिः जगतं तु प्रसुव आपः सिंधुक्षिन्ना
मप्रियमेधपुत्रः नद्योऽस्तत्यं आगतमिदमुत्तरंच आनोदेवासर्पऐरावतोजरत्कर्णोग्नाव्यो स्तौत् ऋं जसे सर्पाजातिः जरत्क
र्णोनामऐरावतपुत्रः स्रावाः अभ्रप्रुषः स्यूमरश्मिर्भार्गवो मारुतंतु पंचमीजगती न अष्टौ स्यूमरश्मिर्भार्गवः मरुद्देवत्य
मिदमुत्तरंच अत्रपंचमीजगती शिष्टात्रिष्टुभः विप्रासो द्वितीया पंचम्या द्याश्चतिस्रो जगत्यः न अष्टौ द्वितीयपंचमीष
ष्ठीसप्तमीचतस्रोजगत्यः आद्यानृतीया चतुर्थ्य स्यत्रिष्टुभः स्यूमरश्मिर्भार्गवो मारुतं अपश्यंसप्तसौचीकोग्निर्वैश्वा
नरोवामप्तिर्वावाजंभर आग्नेयंतु अस्यअग्निर्नामसौचीकगुणो वैश्वानरगुणोवा अथवासप्तिर्नाम वाजंभरपुत्रः आग्ने
यमिदमुत्तरंचत्रिष्टुप् अग्निं सप्तिं सप्त सौचीकोवैश्वानरोग्निर्ऋषिः वाविशिष्टत्वान्नसप्तिः त्रिष्टुबग्निः यस्माविश्वाविश्व

कर्मा भौवनो विश्वकर्मणं तु सप्त विश्वा विश्वकर्मा सौवनोः भुवननाम्नः पुत्रः विश्वकर्मदैवत्यमिदमुत्तरं च अग्निरिति प्रकृतिभावः मन्यु
षः सप्तापि ना भौवनो विश्वकर्मा ऋषिः त्रिष्टुब् विश्वकर्मा देवत्यं यस्ते मन्यो मन्युस्तापसो मा न्यवतु जगत्यादि सप्त अविधुन्मन्युर्ना
म तपसः पुत्रः मन्युदेवत्यमिदमुत्तरं च आद्या जगती द्वितीयादिषट् त्रिष्टुभः त्वया मन्यो चतुर्जगत्यंतं सप्त सरथं आदौ तिस्रः त्रि
ष्टुभः तथा च तन्मा जगत्यः तापसो मन्युः मन्युदेवत्यं सत्येन सप्त चत्वारिंशत् ल्याविभीः सूर्या त्वदेवतमनुष्टुभं पंचम्यः सोमम स्तोत्र
गाभिः स्वविवाहं स सदृश्यादेवान् परस्या सोमार्कौ परस्या च इमसं परान्तरा विवाह मंत्रा आशीः प्रायाः परादेहि देव धूवासः संस्पृ
शं द्वाभ्याम् परायस्य नाशिनी दंपत्योर्न वो नवा त्रिष्टो नक्षत्रा ग्न्या मीति निर्द्वे देयदश्विना पूषा घोरचक्षुरिति त्रिष्टुप्शत्रिष्टुसुरी बृह
ती पूर्वापरस्मिह प्रियमानः प्रजां जगत्यः उतासिता सूर्यानाम ऋषिकासा सवितुः कन्या आत्मा देवत्यं सोमाय पंचादौ च आनुष्टुभं
सूक्तं अपश्यदिति सूक्तशेषः अत्र चादितः पंचभिः सोमं स्तुवंति अतः पराभिः पद्मादिभिः एकादशाभिः स्वविवाहं स्तौति अथ
सप्तदश्यादेवतानस्तौति परस्या अष्टादश्यासोमार्कौ अस्तौत् परया एकोनविंश्या चतस्रभिर्नवो नवो भवति इत्यनया चंद्रमासमस्तौत् परास्त्रि
भिः ऋग्भिस्त्रिंश्या यान वनृणां मनुष्याणां प्रायेण विवाहमंत्राः विवाहमंत्र आशिषश्च भवंति ततः परादेहि शामुल्यं अश्रीरा तनूर्भ
वतीति देवश्चाति गाह कालपरिहितवासस्यः स्पर्शस्तस्य मा विनो आमाविनो विवाहकालपरिहितं वासो न पुनः द्रष्टव्यमि
त्याहुरित्यर्थः अयं येव धन्वं इव हनुमितिदं पत्योपक्ष्मणोरीगस्य नाशिनी मा विदन्निति दंपत्योः स्तुतिः नवो नवइत्याद्याप्ति
स्त्रो नक्षत्रा ऋग्वदतिहि गृभ्णामि न इतिर्दिष्मद श्विना पृच्छमाना पूषा त्वेतो नयतु अघोरचक्षुरिति दशत्रिष्टुभः तृष्टमेतत्कटु
कमित्युरो बृहती अष्टक द्वादशाकृदयवती पूर्वापरं चरतइह प्रियं प्रजया आ नः प्रजां जनयतु इति तिस्रो जगत्यः शिष्टास्त्वनु
ष्टुभः नवो नवइत्यादि पोडशास्तस्य देवत्याः अध्यायः विहि स्वधिकैं इंद्र वृषाकपिरिंद्राणी इंद्रश्च सम्मूदिरे पांक्तं सो
न्निंशदनुष्टुभः नवो नव इत्यादि पोडशा सूर्य देवत्याः अध्यायः विहि इंद्राणीन्द्रपत्नी प्रयोगादन्यतरस्यामिति इंद्रवरुणेनीति
नाः श्रमो विंशतिः वृषाकपिर्नामेंद्रस्य सूनुः शची सपत्नी जातः इंद्राणीन्द्रपत्नी प्रयोगादन्यतरस्यामिति इंद्रवरुणेनीति
डिःप्यानुक् इंद्रश्च स्वयमितित्र यसम्मूदिरे संहत्यउदिरे विवाहं ऋतवंतः विमतो हि वदं वो न इ: भासनो परसंभाषाति तस्येव
वियजादित्वात् संप्रसारणं पंचपदया पंक्त्या व्याप्तं उपदेशो घनुक्तेभ्व च ऋ भेदेन दर्शितः अथाप्यर्थादिशानार्थ मर्थनं

५९

219
1916

स्व ब्रवण्यते विहिसौ तोः इत्याद्येंद्रस्य वाक्यं पराहींद्रकिमयं तां यमिम प्रियान स्थानिन मस्त्रीति पंचेंद्राण्याः उवे अंबे निवृषा
कपे किंसुबाहो इत्येंद्रस्य अवीरामिव मां संहीत्रमितिद्वे इंद्राण्याः इंद्राणी मास्तुना हमिंद्राणीतिद्वे इंद्रस्य वृषाकपायीति वृषा
कपोः उक्ष्णो हींद्रस्य वृषभो न न संत्रोयस्य रंवनेनसंवोयस्यरोमशोमयमिंद्रेति च न सत्त इंद्राण्याः अयमेमि धन्वच पुनरेहि यद
दं च न स तइंद्रस्य पर्शुर्ह नाम्येत्यं साग्रयाविंशौ वृषाकपेरिति नौ तु वार्षाकपं वृषाकपिं शंसतीत्यादि तु एकदेश ऋग्याहास्यस
क्त व्यवहारः रक्षोहणं पंचाधिका पायुराग्नेयं राक्षोघ्नं चतुरनुष्टुबंतं वाजिनं पंचविंशतिः पायुर्नाम सारद्वाजइत्युक्तं रक्षोहे
त्यग्नेर्गुणः रक्षसां हंतात्मग्निरत्र स्तूयते इत्यर्थः आदवेकविंशतिस्त्रिष्टुभः परित्वाग्ने पुरं वयमित्याद्याश्चतस्रोनुष्टुभः ह
विष्कंगिरसो मूर्धन्वा वामदेव्यो वा सोर्यवैश्वानरीयं पांतं एकोनविंशतिः मूर्धन्वा नाम अस्य गोत्रं किल्व्यपते आं
गिरसो वा मदेव्यो वेति आंगिरसेनु त्वसि ध्येपा युमर्त्या मानुष्व इति असत्यस्मिन्मूर्धन्वा वामदेव्यावेत्युक्तेः पायुर्भारद्वाजो वे
ति प्रसज्येत सोर्य वैश्वानरीयं सूर्य देवत्यं वैश्वानरगुणदेवत्यं चे वक्तुं समासनिर्देशात्त्रिष्टुप् इंद्र स्तव कूनोरेणुः नूतमं
अष्टादश रेणुर्नाम वैश्वामित्रः नोविश्वामित्रावितित्रिष्टुब्बिंद्रः सहस्रशीर्षा षोडश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं तंतु पुरुषः
नारायणनामास्य गोत्रमुपदेशेषु उक्तेः यथोपदेशमितिसूक्तं पौरुषं पुरुषदेवत्यं इतिहासादि सिद्धोऽयं पुरुषः पंचविं
शिकः उक्तं हि इतिहासादि सिद्धोऽयं पंचविंशतिकः पुमान्स्तत् इह योग्यतया स्तुत्यो जात्या जाति पुरुषोश्च वदंति अनु
भमिति अगस्त्यपवादः त्रिष्टुबंतमिदमुत्तरं च संजागृवद्भिः पंचैनारुणो वीतहव्य आग्नेयं जरमाणः पंचदश अरुणा नाम
वीतहव्यपुत्रः अग्निदेवत्यं त्रिष्टुबंतं यज्ञस्यशार्यातो मानवो वैश्वदेवं तु जगतं पंचदश रथ्यं शार्यतो नाम मनुपुत्रः वैश्व
देवमिदमुत्तरं च जगती छंदस्कमिदं श्रूयते हि यस्यैवं तो रथ्यं विश्पतिं विशामिति वैश्वदेवमित्यारभ्य तद्द्वाशायोतमित्यं
तं महिनात्रः पार्थ्यः प्रस्तारपांक्तं पुरस्ताद्बृहत्यंतं त्रयोदश्युपाद्ये चानुष्टुभोनवम्य क्षरैः पंक्तिरेकादशी न्यंकुसारिणी पंचो वा
द्यावापृथिवी नाम्नो नाम पार्थ्यः पृथिवीपुत्रः पृथोरपत्यार्थे ण्यन् द्विर्द्वादशकपाद्यष्टकप्रस्तारपंक्त्या व्याप्तं उत्तरपद
वृद्धिश्छांदसी पंचदशी पुरस्ताद्बृहती आद्या द्वादश्यष्टक अंते यस्य तत् त्रयोदशी एकाद्वितीया तृतीया चत्रिस्रोनुष्टुभः

सं०भा०
६०

ऽभीनोअङ्कयइतिनवमीअक्षरैः पंक्तिः नतु पादैः तथाहि नेयं पंचाष्टका एकादशीन्यंकुसारिणी अष्टकद्वादशाद्यष्टकवतीवि
श्वेदेवाः प्रैतेषकूनामर्षोबुदः काद्रवेयोग्राव्णोस्तोत्रमपश्यत्सेत्रिष्टुभोपंचमीच चदंतु चतुर्दश सर्पोजातितः अर्बुदोनामतः
काद्रवेयः स्त्रीभ्यो ढक् ढलोपेकाद्रुइतिनिषेधात् ग्रावाणः ध्यन्वे अल्लोपः पंचमीसप्तमीचतुर्दशीत्रिष्टुभः अंत्यापंचमी
सप्तमीत्रिष्टुभइतिनोक्तं विशेषणाभावात् तथाउक्तेवं किमितिचेत् शिष्टंसाशोयं शिष्टाएकादशजगत्यः ८ ४ हये
घूनोर्वशीमिळः पुरूरवाः पूर्वोषितान्कामान्पुनरासाद्यवरीत्युमेच्छत् सातमनिच्छंती प्रत्याचष्टे हयइषुर्या कदासदेवोंतरिक्ष
प्रांसवेतितिस्रः श्वेडवाक्यशेषाउर्वश्याःजाये अष्टादशउर्वशीनामअप्सराः ईळेच मनोःपुत्रस्यैळ रुद्राणीशापात्स्ति
त्वंप्राप्य येषंते उमास्वस्त्रीत्वस्यस्त्रीत्वकालेतुबुधेनजनितःपुत्रः पुरूरवानाना मम हारा जा पूर्वोषितान् स्वनगरे प्रतिष्ठा
नाख्ये चत्वारिवर्षाणिकृतवासंत्वसमयगर्भादात्मानंत्यक्त्वागतवतीइतश्चकामादस्यंनाभिलाषादन्वेषणंकुर्वन् कदाचि
न्मानससरस्तीरेदृष्ट्वादामासाद्यपुनरपिस्वप्रसादेवरीत्युमासादयितुमैच्छनूतीतुराज्ञानूकृतवान् सा चोर्वशीतेनप्रार्थ्य
माना अनिच्छंतीनिस्पृहा प्रसाचष्टे प्रत्यभाषणं कृतवती नेत्यपोक्तं मया करिष्यत इति हयेजाये इषुर्नश्रियइषुधेः सुयो
जूर्णिः कदासुनुः सदेवो अद्य अंतरिक्षप्रांरजसइतिसचायदामजहतीषितायाप्तिस्त्रश्चेतिनवरैकस्पपुरूरवसो वा
क्यं शिष्टानव अन्याउर्वश्यावाक्यं एकवाक्यमिसुपसमत्वामित्यपेक्षार्थसंबध्यते अष्टादशत्रिष्टुभः यस्यवाक्यंसऋषि
र्यातेनोक्तंतेसादेवता एकोर्वशीतिहासोत्रविस्पष्टार्थोयप्रवर्ण्यते मित्रश्चवरुणश्चोभौदीक्षितौप्रेक्ष्यचोर्वशींच
लितौवनद्युक्तेश्चकुंभेनिहितरेतसौ तांशप्तवंतौमानुष्यभोग्यभूम्यांवसेतिहि अत्रांतरइलोराजा मनुपुत्रश्चसंयुतः
मृगयांसंचरन्स्वश्चदेवीक्रीडन्विवेशह यत्रदेवीगिरिसुतांसर्वैर्भावैरतोषयत् अत्राविशन्पुमान्स्त्रीस्यादिसुत्तया
तत्रचाविशन्स्त्रीभूताक्रीडितोभोगाच्छरणंशिवमंजसा इयंप्रसाद्यतांराजन्नित्युक्तः सोधुनानृप जगामशरणंदे
वीआत्मनःपुंस्त्वमिच्छये अकरोत्सानृपंदेवीषण्मासास्त्रीत्वपुंस्त्वकं ततः कदाचित्स्त्रीकालेबुधःसौंदर्यमोहितः ६०
अप्सरोभ्यो विशिष्टांतामिळांतांनपयोषितां तत्रेळायांसोमपुत्राज्जातोराजापुरूरवाः तमुर्वशीतुचक्रमेप्रतिष्ठानग

221
1916

रीस्थितं तदन्यांचनधानन्या दृष्ट्वायामितयागता सूतावरुणयोकस्यसमीपंकुरुनेद्रनं इतिसासमयंकृत्वारमयामासतं
नृप चतुरब्दे गतेराभौ देवैरुरुणकद्वयं हृतं तस्यध्वनिंश्रुत्वा नग्नएवसभूपतिः उत्थायजित्वा वागच्छेत्स्येवंजल्पतिकोन्यतः वि
द्युतादर्शितोद्धस्यैनग्नएवपुरूरवाः अथसाहृष्टसमयाउर्वशीतुदिवंययौ ततउन्मत्तवद्राजा दिदृक्षुस्तामितस्ततः कुर्वन्नन्वे
षणंतीरिसरसोमानसस्यतां विहरंतीमप्सरोभिःसहापश्यन्पुरूरवाः पुनः सचकमे भोकुमुर्वशीं चपुरूरवाः साश्वःसपश्य
द्भुत्का चप्रसाचष्टेप्रजेति तां इत्युर्वश्यैकसंवादमिममेषाप्यसूक्तयत् प्रतेसद्योनावरुः सर्वहरिर्वेंद्रोवाहरिस्कतिस्त्विस्त्रि
ष्टुबंतं महं त्रयोदश बरुर्नामांगिरसः अथवासर्वहरिर्नामसत्वेंद्रः इंद्रस्यपुत्रः हरिस्कतिः हरिरितिइंद्राश्वस्यनाम एका
दशीहैंदशीत्रयोदशीत्रिष्टुभः अंतेयस्यतत् आद्यादशजगत्यः वरीरोहेतभ्महासूक्तंचजागतंचेति श्रावण्यंजगती
मयत्वात् याओषधीत्र्यधिकाथर्वणोभिषगोषधीस्तुतिरनुष्टुभंत पूर्वाजाताः त्रयोविंशतिर्भिषकूनामअथर्वपुत्रः
अनितिन्नकृतिभावः ओषधयोत्रस्तूयंते अनुष्टुभः सर्वाः बृहस्पतेद्वादशार्ष्टिषेणोदेवापिर्वृष्टिकामोदेवांस्तुष्टाव प्रति दे
वापिर्नामऋष्टिषेणपुत्रः देवान् बृहस्पतिमित्यादीनूष्टिकामः सस्यहत्यत्येस्तवान् त्रिष्टुप् कुभोवम्रोवैखानसःद्वाद
श विंत्रं वम्रोनामविखानसपुत्रः त्रिष्टुबिंद्रः इंद्रदुवस्युर्वंदनोवैश्वदेवंत्वंसात्रिष्टुप् दस्यद्वादश दुवस्युर्नामवंदननाम्नः
पुत्रः वैश्वदेवमुत्तरंच आद्यावेकादशजगत्यः अंत्याद्वादशीत्रिष्टुप् उद्बुध्यत्वं बुधःसौम्यऋत्विक्स्तुतिर्वानवम्यंत्येजग
त्यौ पंचमीबृहतीगायत्र्योर्मध्ये द्वादश समनसः बुधोनामसोमपुत्रः पितरोदेवता चदुपचारा सौमायणऋत्विक्स्तु
तिर्वा वैश्वदेवाबृहस्पतिर्देवतायामुक्तेर्देवतानुक्रमण्यां वैश्वदेवोक्तेश्चविकल्पउक्तः अबोधियंपज्ञियामितिनवमी
कृपृन्नरइत्यंतेनचद्वेजगत्यौ विराहावानितिपंचमीबृहती गायत्र्योर्मध्येपंचमी बृहतीसतीगायत्र्योसीरायुंजंतीतिचतु
र्थ्या इंद्रकृताहावमिति षष्ठ्याश्चमध्येतिघतीति अतिकोशलमिदमावीर्यस्ययदुक्तं चतुर्थ्यषष्ठ्यो गायत्र्योपंचमीबृहतीति
वाच्यं एवं ब्रवीतीति शिष्टासप्तत्रिष्टुभः प्रतेमुद्गलोभार्म्यश्वोद्रुघणेनऋषभेणाजिंजिगायेतिद्रोघणंवाधानृतीयांसा

बृहस्पः रथं द्वादशा भार्म्यश्वः भर्म्यश्वनाम्नः पुत्रः मुद्गलः साहवर्यस्यद्रुघणेन मुद्गलेन ऋषिणा बलिवर्देन आजिं युद्धं जि
गाय जितवान् सन्निवेशोऽयमिति कृत्वं इतिहवो अत्रोहितोद्रुघणदैवत्यः वेसुक्ते रेंद्रं वा आद्या अं तर्य छेति तृतीया त्वं विश्वस्मि
त्सं स्यादा द्वादशीनितिस्त्रो बृहस्पः शिष्टान्वत्रिष्टुभः मुद्गलस्य ह गावश्चौरैस्सुक्ताजरद्गवं शिष्टं स्वशकटे स्वायुक्तेव
ऋजुराहवं द्रुघणं युयुजे तत्र तोलमार्गानुसारकः द्रुघणं वाग्भृतः क्षिप्त्वा चौरेभ्यो जगृहे स्वगाः इतिकथात्र वसूचिता आ
शुः स्फोनेन्द्री प्रतिरथः चतुर्थी बार्हस्पत्या सानुष्टुप् मारुती वा शिष्टाः त्रयोदश अप्रतिरथो नाम इंद्रपुत्रः बृहस्पतेर्प
रिदीयार्थेनेति चतुर्थी बृहस्पति देवत्या अमीषां चित्तमिति सुपर्णा अंसा द्वादशी आद्या देवी अथर्वण्या ता देवी अधि
कारिणी अत्रस्तूयते मनोरेंद्र वाश्वेति कृपाभावः छांदसं । प्रेताजयता नर इत्यनुष्टुप् मारुती ऐंद्री वा आदितो द्वादश
त्रिष्टुभः चतुर्थी द्वादशी त्रयोदशी वर्जं नित्यदर्श ऐंद्रः असाध्यैकादशाष्टकोवैश्वामित्रः सोमः अष्टको नाम वैश्वामित्रः
पुत्रः श्रूयते हि विश्वामित्रपुत्रं नामंत्रयामास मधुछंदाः श्रृणोतन ऋषभो रेणुरष्टक इति त्रिष्टुब्विद्रः । कदाको लो दुर्मित्रो
नाम्ना सुमित्रो गुणतः सुमित्रो वा नाम्ना दुर्मित्रो गुणत ओषिहं हरीव अपिपीलिक मध्ये त्रिष्टुबसावाद्या गायत्री वा व
सो एकादश कुत्सपुत्र नाम्ना दुर्मित्रः दुर्मित्र इत्यस्य नामेत्यर्थः सुगुणतः सुमित्रः एषु अयमेव सुमित्र गुणयोगात् एतद्वि
परीतं नाम्ना सुमित्रो गुणतो दुर्मित्र इति इन्द्रं न गुणान्यस्य मित्राणि बहुगुणत्वादिति विकल्पश्च लिंगात् शतं यदसु
र्यं प्रति त्वे स्यस्याः सुमित्र इत्थासीो दुर्मित्र इत्थासीो दिलस्यान वधारणं अपानुक्रमण्यां चानएव विकल्पः दुर्मित्रो वा सुमि
त्रो वा कौत्सः कदा वसो न यपि नो दुर्मित्र सुमित्रो वेत्येषोपास्थिते वेन्नाम्ना दुर्मित्रनाम्ना स्तोतृत्वे सुमित्र नाम्ना स्तोतृत्वयो
गात् ऋगर्थस्य संबंधनामा प्रज्ञादित्यन्यतरस्यां गुणतये वयोगो वान्य एवेति हि मन्यते इदं वो ओषिहं हरीयस्य सयुजीव
त्वं यम्यक इति द्वे पिपीलिक मध्ये एकादशाषट्के कादशक इत्युष्णिग् अधिकारजनता अनुष्टुप् बृहत्यधिकारे कुत एतत्
ओषिहमि सानुबुध्यगुसंधानाच्च साहचर्याच्च साहचर्यमप्यथे नियमाय विरामश्च द्वौ हि इत्सं लक्ष्मणकृतं त्रणसाहचर्या
प्रियं कृ तारमया का सतं तपं चतुरश्रृंगतरात्रौ देवैरे रणकृद्यं हतं तस्य ध्वनिं श्रुत्वा नग्न एव सभूपतिः उत्थाय जित्वा वा गच्छेः

223
1916

त्रेवतीरमण आनर्द्धः कांनआमदन्यं वा अबोधयति अंत्याएकादशीद्वानं वायदसर्यप्रतिर्वेति त्रिष्टुप् आद्यागायत्रीउष्णिग्वा वृहेन
ओषिहमित्यादि शिष्टा अगस्त्यपवादः ५ अध्यायः उत्तो भूतांशः काश्यपआश्विनं एकादश नूनं भूतांशो नामकश्यपपुत्रः अश्वि
देवत्यं त्रिष्टुप् आविर्दिव्योदक्षिणा वा प्राजापत्या दक्षिणानत्वान्तृत्वास्तो चतुर्थी जगती एकादश अमृत दिव्यो नामांगिरसो ऋ
षिः दक्षिणा वा प्रजापतेः सुता ऋषिका दक्षिणाय जमाने ऋत्विग्भ्योदीयमानानद्दातृन्दक्षिणा या दातृनूयजमाना न्वास्तौत् याजका
दित्वात् याजकाभ्यामिति षष्ठीसमासः शतधारवायुमर्कमिति चतुर्थी जगती शिष्टा दशत्रिष्टुभः किमिच्छंती पणिभिरसुरैर्निगूढा
गा अन्वेष्टुं सरमा देव शुनी मिंद्रेण प्रहितामयुग्भिः पणयो मिथ्यंतप्रोचुः सानान्युग्मा स्वा भिरनिच्छंती प्रत्याचष्टे सरमा एकादश अथ
ऋषिर्देवतविशागायक्षथां कथयति कथावैवं पुरा खलु बृहस्पतेरिंद्रपुरोहितस्य गावो बलात्करम्भु कुटीतैरैः पणिनामकासुरैर्हृता
बलपुरं प्राप्य गुहस्थाने स्थापिता असन् अथ बृहस्पते प्रेरितेनेंद्रेण नष्टान्वेषणं ज्ञात्वा सरमा देवशुनी प्रेरिता बभूव आगस्त्यकृतरस
मी पिरमा स्वा महानदीमुत्तीर्य बलं पुरं प्राप्य सर्वप्रविदित्य गुहस्थाने नागाः ददर्शेति तत्र पणिनामासिरसंरे बृहस्पतिगृहागस्य नि
गूढा बलपुरेगुहाः स्थापिता गा अन्वेष्टुं अन्वेषितुं निश्चमहल्लुं भगिनि विकल्पः प्रायाइंद्रेण प्रहितां सरमां देवशुनी जागतीयाव इदेवताम्
गादेव तादिष्टिं इंद्रस्य साधनयुतां अस्युसकृत्य अयुग्भिकृग्भिः पंचभिः पणयोमिथ्यंतः देवभूत्या सह मित्रत्व मात्मनइच्छंतः मित्रा
च्छवेति ईनंशानरिजसिरूपं प्रणवपूर्वं प्रणवपूर्वकमूचुः उक्तवंतश्चक उक्तवंतः साचदेवशुनी तां युग्माभिः द्वितीयाचतुर्थ्याद्याभिः
एकादश्या चेति षड्भिः प्रत्याचष्टे त्रिष्टुप् पण्युक्तो सरमादेवतं तयुक्तो पणयस्तथा नेवदत्ताघ्न शुद्धुं ब्रह्म जाया ब्राह्म्यो वार्ध्व नवोभ्यावे
श्वं देवं ब्रह्मनुष्टुबंतं प्रथमाः ब्रह्मणो जाया जुहूर्नाम ऋषिका ऊर्ध्वनभा नाम ब्रह्मपुत्रः अनुक्ते रिंद्रः द्वा वनुष्टुभा वंते यस्यतत् तथा द्या
पंच त्रिष्टुभः समिध्य एकादश जमदग्निर्वक्तो वारामः आप्रियः अथ अद्य जमदग्निर्नामभार्गवः तस्य जमदग्नेः पुत्रो रामो नाम यः
परशुराम इति ख्यातः आप्रीसूक्तमिदं आप्रमित्युक्ते स्तनूनपात् द्वितीयं एकादशापि त्रिष्टुभः अथो नरसूक्तदर्शिनामृषीणां चतु
र्णां गोत्रमाह पुरः चत्वारो वैरूपाः अत्र ऋषयः परे चत्वारः ऋषयो गोत्रभृतो वैरूपा वेदितव्याः लाघवार्थमिदं प्रत्युपि विरूक्ते रिदं
हि लघुना न हि प्राग्वर्मा वैरूपा एवास्तु प्राक् प्रत्यक्ताण्व इति वत् किं परे चत्वार इति न हि अनुक्रमण्य तु कारणं मनीषिणो दशाष्टादश

मपरध्वं अष्टादंष्ट्रो नामवैरूपः त्रिष्टुबिंद्रः इंद्रपिबतमप्रलिदनः दश प्रतिकामं प्रभेदनो नामवैरूपस्त्रिष्टुबिंद्रः नमस्यद्वार प्रभिदनो वा त्रिष्टुप् दश द्यावापृथिवी शारप्रभेदनो नामवैरूपः त्रिष्टुभं यस्मतत् नवादितो नवजगत्यः घर्मासद्भिः तापसो वा घर्मो वैश्वदेवं चतुर्थ्या जगती दश समंतासग्निर्नामवैरूपः अथवा घर्मो नामतपसः सुतः वैश्वदेवं च तुर्थी जगती शिष्टानव त्रिष्टुभ इंद्रः चित्रइन्न वत्रार्षि हव्य उपस्कृत आग्नेयं आगतं त्रिष्टुपुद्दश कर्मैतं शिशो उपस्तुतो नाम वृष्टिहव्यपुत्रः इतिलावृष्टि हव्यस्य पुत्रा उपस्तुता सत्र वत्रार्षि हव्य उपस्कृत आग्नेयं आगतं त्रिष्टुप् ... षयो वो वत् इतिबहुवचनं पूजार्थमिति तं मन्यते उपयमनं चैत् अ षोनुक्रमण्यामपि तथैव दर्शनात् उपस्तुतो वार्षिहव्योन वत्रूक्रि
त्र इच्छि शारिति आग्नेयमिदं ऊर्जोनपादित्यष्टमी त्रिष्टुप् इतिलाग्निरत्यंतानवमी शाक्करी वांतेयस्यतत् आदितः सप्त जगत्यः पि
बस्यां रागिनयुतोग्नियूपो वा नव स्थिरोस्थूरनाम्न पुत्रः अग्निर्युतो नाम अंथे वास्थिरो रएव अग्नियूपो नामत्रिष्टुबिंद्रः नवाइमिखुध
नाभंदान प्रशासा वा चैनगत्यानव देवाः शिशुर्नामांगिरसाः वनस्यां भास्य च दानं मकर्षेण दानतिदानपूर्वकः प्रशंसस्कृतवान्
अयत्व आपेपभमा द्वितीयि जगती अथ शिष्टास प्तत्रिष्टुभः अग्ने हंस्युरुक्षय आमहियव आग्नेयं राक्षोघ्नं गायत्रं तु नव त्यत्रि
णं उरुक्षयो नाम आमहीयुवः आमहीयुवगोत्रजः रक्षसो हंत्वग्नेर्गुणः गायत्रीमिदमुत्तरंच श्रूयते हि अथयदि नजायते य
दिविरंजायेन राक्षोघ्नो गायत्र्या नूत्याग्ने हंसि न्यत्रिणमिति इतिवेसप्तोनेंद्रो लव आत्मानं तुष्टाव इतिमे त्रयोदश इंद्रस्यायमि
त्यिंद्रः मत्वीकृतत्वात् लव आत्मन स्वयमेव स्कुतवान् इंद्रो हि लवरूपमास्थाय सोम ऋषिषत्संपिबन दृष्टः ऋषिभिर्दृष्टः स
नू सोमस्याति प्रियत्वं च वै भवं स्वं वर्णयन् आत्मानमनेन सूक्तेनस्तुतवानिति ती तिहासविद आहुः इतिवलव मेंद्रतनः कायमिति
देवता अनुक्रमणी संगच्छते इतिवैलवमेंद्र तदिति बृहद्देवता वत्यारुभयोर्लवस्त्वेंद्रः इतिवाइतिमे मनइत्यार्षानुक्रमणी ६
अध्यायः तद्दिन वा थर्वणो बृहद्दिवः आस बृहद्दिवो नामाथर्वपुत्रः त्रिष्टुबिंद्रः हिरण्यगर्भो दश हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः कौ
यं समवर्तत हिरण्यगर्भो नाम प्रजापतिपुत्रः कायं कदेवत्यं कोदेवतायस्यतत् कस्यदितस्येनेनाणु इदंतादेशः वक्ष्या यादेशो हि
रण्यगर्भः समवर्तताग्र इतिषट् प्राजापत्याः इति सूत्रं तु प्राजापत्य इत्यादय: प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इतिचतु कायत्वापवादः
अतएव कथानश्चित्र आभुवस्थिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इतिके चिद्देवत्यो नियुक्तं मनसा वा प्राजापत्ययाचेति ब्राह्मणं तु सुक्ते ६२

र्निदृष्ट कृपिंत्वथ नासानेदिष्ठवदृषिणा निर्देशः दशापि त्रिष्टुभः वसुनाष्टो वित्रमहावासिष्ठ आग्नेयं आगतमा द्यापं चम्या चैते वित्र
महस्रं चित्रमहा नाम वसिष्ठपुत्रः जगती छंदस्कमाग्नेयं आद्या पंचमी त्रिष्टुभौ अमंवेनो वेनोवेन्यं चोदयत् अंत्यो वेनो नामभार्ग
वः वेनो भार्गव इत्युक्तं वेन्यं वेनदेवत्यं त्रिष्टुप् इमन्नानं वैद्रोनिहवोग्निवरुणसोमानामाद्याग्नेयी तितिस्रश्चाग्नेरात्मस्तवः शिष्टाय
थानिपातं सप्तमी जगती नव नवर्चं इंद्रोक्तनिहवः परस्पराह्वानमिंद्रादीनां संवाद इति अत्र सूक्तस्याद्याग्नि देवसाय अदेवाद्देव इति
तिसृभिश्चाग्निरात्मानमेव तुष्टाव शिष्टा ऋचो यथानिपातं यत्रोपनिपतितादेवैव इदं स्वरित्यस्यां सोमस्तुतः नवम्यां त्रिभिः पादै
र्निर्माया: कविः कवि त्वेतिचहृदएताश्च तस्रो वरुणः नवम्याश्चतुर्थपादे इंद्रदेवत्यः अग्नेउत्तरोनवमीद्रदैवत्या अंतेत्यनुक्तेश्चा सार्था
अग्निवरुणसोमानां स्तुतस्तुतिः कर्तरिषष्ठीहृत्त्र स्पर्धायां सहेनच हृः संप्रसारणं चन्यस्युपविष्टिस्तत्र तत्राद्याग्निदेवत्या अ
थतिस्रोग्नेरात्मस्तवः आत्माग्नि रेवऋषिः देवतेत्यर्थः शिष्टा यथानिपातं योयत्रस्तूयते न निपतेतिसतत्रस्तुत्य इत्यर्थः आ
द्यापंचम्यादिपंचेति षट्संख्यायापवद्यत् तत्वग्निन्वस्याग्निवरुणसोमाः सप्तमी जगती शिष्टा त्रिष्टुभः अहं रुद्रेभिर्वा अष्टगाभि
णीतुष्टाव आत्मानं द्वितीया जगती रुद्रेभिः वाकु नाम आंभृणी अंभृणस्य महर्षेः पुत्री आत्मानं तुष्टाव स्वयमस्य ऋषिका देवते
त्यर्थः द्वितीया जगती आद्या तृतीयाद्याश्चेति सप्त त्रिष्टुभः नत्तं शो लूषिः कुल्मलबर्हिषो वामदेव्यो वांसुर्वैश्वदेवसु परिष्टाद्बार्हत
मंत्या त्रिष्टुप् अंहः अंत्यो कुल्मलबर्हिषो नामशैलूषपुत्रः वत्वादित्वादित्र अथवा अंहोमुक् वामदेवपुत्रः उपरिष्टाद्बृहत्या
ख्यत्र कथं दशाक वत्या व्याप्तमिदं उत्तरपदवृद्धिश्छांदसी अष्टमी त्रिष्टुप् विश्वेदेवाः रात्रिः कुशिकः सोभरिरात्रिर्वा भारद्वाजी
रात्रिस्तवा गायत्रं व्यरव्यत् अंत्यो कुशिको नाम सोभरिपुत्रः अथवा रात्रिर्नाम भारद्वाजपुत्री ऋषिका रात्रिस्तवं रात्रिदेवताया
स्तुतिर्यस्मिन्सूक्ते अष्टावपिगायत्र्यः नमाग्निनवचीतह व्यो वैश्वदेवं जगत्यंतं वर्चः विहव्यो नामांगिरसः अंत्या जगती आदि
तो द्वे त्रिभिः सू विश्वेदेवाः नासत्सप्त प्रजापतिः परमेष्ठी नासवसन्नेतु आसीत् प्रजापतिर्नाम परमेष्ठी गुणविशिष्टः विशेषणं
च वाच्यत्वं वैश्वामित्रत्वस्य प्रजापतेर्मा भूत् अथवा कश्चित्कथंचित्न्यायेन प्रसज्येत सप्रजापति गोत्रे पसुपदे शोच्यनुक्तिः स्मा
वद्धनं भावानां पदार्थानां वृत्तिः सृष्ट्यादिवृत्तिर्यस्य देवता तत् भाववृत्तीयमिति प्रातेत्वस्यार्थत्वादिदमेवमिदमुत्तरं च योयज्ञः

225
1916

स०भा०
६३

प्राजापत्यो जगत्यादि विश्वन: सप्त यक्ष्मीनामप्रजापतिसुत: आद्याजगती अथषड्त्रिष्टुभ: भावइत्वं देवता अपप्राच: स्फकीर्तिः काक्षीव
तोमध्या नुष्टुप् सोनराघ्नाम्विन्यो इंद्र सप्त स्फकीर्तिनामक्षीवतपुत्र: मध्येयाचतुर्थ्यनुष्टुप्साच तुर्थ्यउत्तरा पंचमीद्वे चाश्विदेव
त्ये आदित उत्तरस्येषड्तिनिष्टुभ: चतुर्थ्यपंचमीच अजमिंद्र: ईजानं शाकपूतो नार्मेधो मैत्रावरुणं न्यंकुसारिण्या यालिंगोक्त देवतात्याम
हासतो हत्सुपाद्यो पांत्येप कीशापाविराडूरूपा: इत्र सप्त शाकपूतो नामनृमेधपुत्र: मैत्रावरुणदेवत्यं आद्यालिंगोक्त देवताघूर्भुम्य
श्विदेवसेस्यर्थ: अंत्रवाद्यान्यंकुसारिणी द्वितीयश्चेन्यंकुसारिणीसुक्ते अंत्यासप्तमीमहासतो बृहती द्विद्वादशान्यष्टकवती उपाद्यो
पांत्येद्वितीयापष्ठीच प्रस्तारपंक्ती द्विद्वादशाष्टकवती तृतीया चतुर्थ्यपंचमीतिस्रोविराडूरूपा: एकादशिनस्त्रयोष्टकस्त्वविर
डूपाप्रोशुस्कद्योपेजवन: शाकरंमहापंक्तीनतोत्रिष्टुबंतं सप्त असमिस्कदानामपिजवनाख्यराजपुत्र: आद्यन्तृच: षट्पंचाशदक्ष
रपांशकर्यो चाप: द्वितीय: षकष्टकयामहापंक्त्याद्याप्त: सप्तमीत्रिष्टुप् अंत्योक्तिश्चित्यप्रयोजना इंद्र: उसेयन्मांधातायौवना
श्वोमहापंक्तंपंक्तिरंत्यानामध्यस्योगोधापश्यत् सप्त इंद्र मांधातानामराजयुवनाश्वपुत्र: षडष्टकयामहापंक्त्याद्यासमिदं
अंत्यासप्तमीपंक्ति: नामध्यर्द्धापथ्यादि द्वितीयार्धर्चयुकांगोधाप्रश्नवादिनीभपश्यत् इंद्र: यस्मिन्कुमारो यामायनोयाम्मानुष्टु
भंहि सप्त हृस्ते कुमारोनामायमगोत्र: नडादित्वानुक्त् यामयमदेवत्यं अनुष्टुप्छंदस्कमिद्मुत्तरंच केशीमुनयोवातरशनाजूति
वति जूतिर्विप्रजूतिर्वृषाणक: करिकृतएतशऋष्यशृंगश्चेकर्यो: केशिनं सप्त अग्निं मुनयोवात्वंयमा: वातरशना: वातरशनाद्द
ष्यष्य एतेचैकर्चो: क्रमेणएकैकस्या: कवोद्रष्टार: तेकेइत्यत आह जूतिर्वातजूतिर्विप्रजूतिर्वृषाणकरिकृतएतशऋष्यशृंग
श्वेतिकेशिनं अग्निसूर्यवायुदेवत्यमिदं अग्नि: सूर्योवायुश्चकेशिनइत्युक्तं अनुष्टुप् उतदेवा:सप्तऋषय: एकर्चावैश्वदे
वं सप्त अवद्दितं भरद्वाज: कश्यपोगोतमोत्रिर्विश्वामित्रोजमदग्निर्वसिष्ठउक्ता: एतेवर्गोत्रवाहंस्यत्समारीचराहुगणभोम
गाथिभार्गवमैत्रावरुणाएतेप्येक र्चा: अनुष्टुप्विश्वेदेवा: नवस्येषकंगऔरवोजागतं इंद्र: अंगोनामउरुपुत्र: षड्पिजगत्य:
अनादेशादिंद्र: सूर्यरश्मिर्देवगंधर्वोविश्वावसुरात्मानमस्तौत् पूर्वार्धसवितारं षड् हरिकेश: विश्वावसुर्नामएषवर्ण: देवानां ६३
गंधर्व: गायकत्वेनदेवानांसबंधीजातिगंधर्वइत्य र्थ: पूर्वार्धेनसूक्तस्याद्येन तृचेनेतिसवितारंस्तुतवान् उत्तरेणार्धेनात्मा

227
1916

नमस्तौत् त्रिष्टुप् अग्नेतवाग्नि: पावक आग्नेयमाद्याविष्टारपंक्ति: तिस्रो सतोबृहत्यउपरिष्टाज्ज्योति: षड् श्रव: अग्नि: पावक ऋषि:
अस्याग्निदेवत्यं आद्या विष्टारपंक्ति: अष्टकद्विद्वादशाष्टकवती अथतिस्र: सतोबृहत्य: तृतीया चतुर्थ्यपंचमीसतोबृहत्य:
षष्ठीउपरिष्टाज्ज्योति: द्वादशिनस्त्रयोष्टकवती अंत्यानुक्तेत्रिष्टुप् अग्नेअच्छाग्निस्तापसोवैश्वदेवं हिमानुष्टुभंहि षड् षट्
अग्निस्तापसगुण ऋषि: आनुष्टुभमिदमुत्तरंचेदौवैश्वदेवं यमस्तोहृता: सारंगा जरिताद्रोण: सारिसृक्वस्तंबमित्रश्चा
ग्नेयमाद्येजगत्योचतस्रस्त्रिष्टुभ: अग्नेसार्ड्ग इति जानित: सांगइति पक्षिविशेषस्याख्यातेचत्वारहृत्वाश्च क्रमेणप्रत्येकंद्वृचदृशि
न: तेषांआद्योजरितानामद्वितीयोद्रोण: तृतीय: सारिसृक्व: चतुर्थ: स्तंबमित्र: आद्येजगत्यो आद्याद्वितीयेच जगत्यो अथचत
स्रस्त्रिष्टुभ: अधिकारादनुष्टुप्त्वंस्तंबमित्र इत्वंगत: अग्निदेवत्ये ८ ७ त्यंषट्सांख्यात्रिराश्विनं विद्त्रिं अत्रिर्नामसांख्यस्याप
त्यं सोमंतापवाद: अत्रिरन्योत्यन्त्यं सोमाद्युपदेशाद्युदर्शनात् अधिकारादनुष्टुप्त्वं आश्विनोचात्रदेवता अयंहिताक्ष्यपुत्र:सु
पर्णोयामायनोवोर्ध्वकृशनोवागायत्री बृहती गायत्र्यो सतो बृहती विष्टारपंक्ति: षड् तेसुपर्णो नाम ताक्ष्यपुत्र: अथवा ऊर्ध्वकृ
शनोनामयामायन: अत्रवाद्यागायत्री द्वितीयाबृहती तृतीयाचतुर्थ्योंचगायत्र्यो पंचमी सतो बृहती षष्ठी विष्टारपंक्ति: अष्ट
कद्विद्वादशाष्टकवती इंद्र: इमामिंद्राण्युपनिषत् सपत्नीबाधमानुष्टुभंतुपंक्त्यंतं षड् खनामि इंद्राणिऋषिका उपनिषत्संज्ञ
कमिदं सपत्नीबाधनंच सपत्नीबाध्यतेतेनस्तेनेहउपादिना तेनास्यतुदेवदेवता आनुष्टुभमिदमुत्तरंच उपतेधामितिष
ष्ठीपंक्ति: पंचकाष्टका आरण्यान्येरंमदोदेवमुनिररण्यानीतुष्टाव षट् अरण्यानि देवमुनिर्नामइरंमदपुत्र: अरण्यानी
महारण्यां अतिमानिर्नादेवतांतुष्टाव हिमारण्ययोर्महत्वइतिङीप् आनुष्टुभं श्रत्तेपंचस्कवेदा: शैरिषिस्त्रिष्टुबंतं धौर्देमि
स्कवेदानामशैरीषपुत्र: बाह्वादित्वादित्र् पंचमीत्रिष्टुप् आद्येचतस्रोजगत्य: इंद्र: सुषाणास: पृथुर्वैन्य: पंच इंद्रपृथुर्नामवे
नपुत्र: अण् यञ् त्रिष्टुबिंद्र: सविनार्चिनोहैरण्य: स्तूप: सावित्रं यंत्रै: पंच अर्चिनो नामहिरण्यस्तूप: पुत्र: सवित्रदेवत्यं
त्रिष्टुप् समित्सोमश्चीकोवासिष्ठ: आग्नेयं बार्हतमंत्याउपरिष्टाज्ज्योषीजगत्युपांत्याद्या पंच वित् मृळीको नामवसिष्ठपुत्र:

सं०भा० ६४

आग्नेयं षळं दसावार्हतं अंत्ये चतुर्थ्यु पंचम्यो उपरिष्टाज्ज्योतिषी निहार्दशाष्टकयो उपांत्या चतुर्थ्य जगती वा अस्थया अस्था काम
यिनी अस्थमानुष्टुभं तु पंच अग्निः अस्थानामऋषिकासाचकामायिनी कामशब्दात् नडादित्वात् फक् आतिङीषु गोत्रं चचर
णीः सहेति आतितं अस्थ अस्था देवत्यं आनुष्टुभमिदमुत्तरं च शासः शासो भारद्वाजः पंच इत्था शासो नाम भारद्वाजपुत्रः अनुष्टुब्
इः इं स्वयं नाद्वै वज्ञामय इद्रमा नरो गायत्री पंच अपस्तुवः देवजा मयः देवानां स्वस्वभूताः इइमा नरो नाम ऋषिका पंचापि गायत्र्य
स्यः इंद्रः सोमीय मभिभावहन्तमानुष्टुभं तु पंच एकेभ्यः यमी नाम ऋषिका भावहन्तमानुष्टुभमिदमुत्तरं च अरायशिरिंबिठो
भारद्वाजो लक्ष्मीघ्नं द्वितीयातृतीये ब्रह्मणस्पत्ये अंत्या वैश्वदेवी पंच काणे शिरिंबिठो नाम भारद्वाजपुत्रः अलक्ष्मीघ्नं अश्री
नाशकरं सूक्तं जपहोमादिभिस्त्विदं नश्रीयीपां सयीरश्रीनाशात्वप्रकीर्तितं द्वितीयातृतीय ब्रह्मणस्पत्ये ब्रह्मणस्पतिदे
वत्ये इउपास्ये इति किं नो कमिति चेन्नूष्ठं तं मुनिं पंचमी वैश्वदेवी पंचाप्येता अनुष्टुभः अग्निं आग्नेयं तु राग्नेयगायत्रं पंच हि
न्वं तु केतुर्नामाग्निपुत्रः सर्वमाग्निक लिभ्यामिति ढक् आग्नेयं सूक्तं गायत्रं इमानु भुवन आप्त्यः साधनो वा सौवनो वैश्वदेवं त्रैष्टु
भं विराडादि पंच भुवना म्कवनो नामाप्त्यपुत्रः अथवा भुवनपुत्रः साधनसंज्ञः वैश्वदेवं द्विपदया भिंव्या मं द्वैपदं वि शात्यक्षरा वि
राजमाभूदिति त्रैष्टुभमिसूक्तं श्रूयते हि इमानु कं भुवना सीषधामेति द्विपदाः शंसतीति सूर्योनश्चक्षुः सौर्यः सौर्यं गायत्रं पंच
दिवः चक्षुर्नाम सूर्यः पुत्रः सौर्य इति मानवनिवत्यर्थं रवचक्षुर्नाम इति सूक्तं सूर्यदेवत्यं पंचापि गायत्र्यः उदसौ षट् पौलोमी शा
च्यात्मानं तुष्टावानुष्टुभं सूर्यः पुलोमतनया शची नामेंद्रस्य महिषी कृकाभूत्वा स्वयमात्मानमेव स्तौति षळप्यनुष्टुभः तीव्रस्य
पंच पूरणो वैश्वामित्रः अतिय वसः पूरणो नाम विश्वामित्रः पुत्रः त्रिष्टुबिंद्रः मुंचामि त्वा प्राजापत्यो यक्ष्मनाशनो राजयक्ष्मघ्न
मंत्यानुष्टुप् पंच हविषा यक्ष्मनाशनो नाम प्रजापतिः पुत्रः राजयक्ष्मघ्नमिदं राजयक्ष्मक्षयव्याधिः राजयक्ष्मेति सर्वव्याधि
प्रशमनं गृह्यसूत्ये अथ व्याधितस्यातुरस्यप्रक्ष्मगृहीतस्य वा पुनः इति श्रूयते मुंचामि त्वा हविषा जीवनाय कमिति तेनेति
अनादेशादिंद्रो देवता आनुष्टुभं बृहद्देवतायां विकल्पः ऐंद्राग्नं मन्यंते यास्यु रेकैलिंगोक्तदेवतमिति नैनदस्ति अन्येषां तु मतमु
क्तं स्वयं शौनकस्यैंद्रः एतेष्टइत्ययमादेशादैंद्रत्वमेवानेनाशीह नः चतस्रस्त्रिष्टुभस्त्वाद्यो अनुष्टुप्पंचमी मित्रा ब्रह्मणा पट् ६४

229/1916

ब्राह्मणाद्रक्षोहा गर्भसंस्रावे प्रायश्चित्तमानुष्टुभं हि अग्निः रक्षोहा नाम ब्रह्मपुत्रः गर्भसंस्रावे गर्भस्य निहितस्य स्रावे पातविषय प्रा
येते तस्य प्रायश्चित्तं समाधायकं गर्भः समाधानमंत्रदेवता आनुष्टुभमिदमुत्तरं च द्वे अक्षीभ्यां विवृहा काश्यपो यक्ष्मघ्नं षट् ते विवृ
हा नाम काश्यपगोत्रः यक्ष्मघ्नं यक्ष्मा क्षयरोगः तस्य नाशनमस्य वाच्यं अपेहि पंच प्रचेता दुःस्वप्नघ्नं पंक्त्यंतं त्रिष्टुम्मध्यं मनसः प्रचेता
नामांगिरसः आदितो द्वे चतुर्थी चानुष्टुभः तृतीया त्रिष्टुप् पंचमी पंक्तिः दुःस्वप्नघ्नमिति फले यूपचारेणोक्तं दुःस्वप्ननाशनमिदं सूक्तं दे
वा नैर्ऋतः कपोतः कपोतो नाम हतो प्रायश्चित्तमिदं वैश्वदेवं पंच कपोतः कपोतो नाम निर्ऋतिपुत्रः कपोतेन गृहादेरुपहते भिक्षवे सति
जपहोमाभ्यां प्रायश्चित्तमिदं तादर्थ्यात् आयुर्घृतमितिवत् यथा गृह्ये हि सूत्र्यते कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः क
पोत इति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा देवतानु विश्वे देवाः त्रिष्टुप् ऋषभमृषभो वैराजः शाक्वरो वा सपत्नघ्नमानुष्टुभं महापंक्त्यंतं ऋषभो नाम
वैराजनामगोत्रतः शाक्वरो वा अत्र वाणुप्रकृतिस्त विराट् वैराजं शाक्वरं वा नाम पित्रोरन्यापि सपत्नघ्नं शत्रुनाशनेन मंत्रे
नोच्यते आदौ चतस्रोनुष्टुभः योगक्षेममिति षळ्कका महापंक्तिरंते यस्य तत् तुभ्येदं चतुष्कं विश्वामित्रजमदग्नी आगतं तृतीयालि
गोक्तदेवता वा इंद्र चतुष्कं चमिदं विश्वामित्रजमदग्नी सहाप्रश्यतां गोत्रं च गाथिन भार्गवावित्युक्तं आगतमैंद्रं तृतीया सोमस्य राज इत्ये
षा वरुणविधातृसोमबृहस्पत्यनुमतिदेवतेत्यर्थः ऐंद्री वा वानुस्याति औंद्री वायव्यं चतुष्कं नु अनिलो नाम वातगोत्रः वातात्
नडादिभ्य इति फक् वायव्यमिदं त्रिष्टुप् मयोभूः शबरः काक्षीवतो गव्यं चतुष्कं वातः शबरो नाम कक्षीवगोत्रः गव्यं गोदेवत्यं त्रिष्टुप् वि
भ्राड्बृहत् विभ्राट् सौर्यः सौर्यं जगतं प्रस्तारपंक्त्यंतं चतुष्कं बृहत् विभ्राड् नाम सूर्यपुत्रः सूर्यदेवत्यं आद्यो तिस्रो जगत्यः चतुर्थी आस्तारपं
क्तिः कद्वितीयो द्वेरुवत्यं त्वे पश्यतनु त्वमिदो भार्गवो गायत्रं चतुष्कं इटतः इटो नाम भृगुपुत्रः गायत्रमिंद्रः आ याहि संवर्तो
पस्त्यं द्विपदं चतुष्कं नवमा संवर्तो नामांगिरसः अनादेशान् श्रूयते संवर्त आंगिरसो मारुतमाविक्षितमभिषिषेचेति उषो देवत्यं द्वि
पदं विंशिका द्विपदा विराजः आ याहि वनसा सहेति द्विपदाः शंसतीति सूत्र्यते आयाहि वनसे मानुकं बभ्रुके र कद्दति द्विपदा सूक्तानि
आ त्वा पट् ध्रुवो राजस्तुतिस्त्वानुष्टुभं तु आ हार्षं ध्रुवो नामांगिरसः राजस्तुतिरिदमुत्तरं च राज्ञोभिषिक्तायैद्दे सक्ते आसिमं त्रणेद्य
ति आनुष्टुभमिदमुत्तरं च अभीवर्तेन पंचाभीवर्तः हविषा अभीवर्तो नामांगिरसः अनुष्टुप् राजस्तुतिः प्रव्रश्वतुष्कमूर्ध्वग्रा
वार्बुदिर्नाग्रावाणो स्तौ जगत्यं ग्रावाणः ऊर्ध्वग्रावा नाम अर्बुदः सर्पऋषिपुत्रः अनड्डोपवादः बाह्लादिसू राजाशासः ग्रावा

पं स्तुनवान् गायत्रं प्रस्तनवः सनुरार्षब आग्नयमानुष्टुप्स द्वितीयागायत्र्याद्यार्मवी चतुष्कं ऋभूणां सूनुर्नाम ऋभुपुत्रः आग्निदेवत्यं
आद्याऋभुदेवत्या द्वितीयागायत्रीतिस्रोनुष्टुभः पतंगं तृचं पतंगः प्राजापत्यो मायाभेदं जगदादि अर्कं तृचं पतंगोनाम प्रजापति
पुत्रः आदौ जगतीयस्य ननु द्वितीयातृतीयाद्वित्रिष्टुभौ मायानांमेदोयश्चेति कंठे काळादिवत् व्यधिकरणे बहुव्रीहिः त्यमूषु अरिष्टने
मितार्क्ष्यं तार्क्ष्ये तृचं वाजिनं अरिष्टनेमि तार्क्ष्यपुत्रः तार्क्ष्यादिघृणं तार्क्ष्यदेवत्यं तार्क्ष्यादित्वंश्रूयतेहि त्यमूषु वाजिनं जूतमिति तार्क्ष्या
स्युतः इति तिस्रोपित्रिष्टुभः मुनिष्टंके कर्त्ताः शिबिरौशीनरः काशिराजः प्रतर्दनो रौहिदश्वो वसुमना आद्यानुष्टुप् तृचं अव उशी
नरस्यपुत्रः शिबिर्नामराजा काशिराजः प्रतर्दनोनाम रुहिदश्वस्य पुत्रो वसुमनानामैंद्रयः राजानः एककर्त्तृः एकैकस्याऋचः क्रमे
ण द्रष्टारः अथाद्यानुष्टुप् अथद्वे त्रिष्टुभौ इंद्रः २ प्रससाहिषे अयऐंद्रः तृचं पुरुहूत जयोनाम इंद्रपुत्रः नहींद्र ऋषिः ननु संवादे इं
द्रादिति वामदेवानां इंद्रागस्त्ययोः संवादः इंद्राण्या इन्द्र समृदिरइतिदर्शनात् ऋषिरेव इंद्र इति चेत् बाहुल्यादित्यादिना त्रिष्टुबिंद्रः
प्रथस्येकर्त्ताः प्रथोवासिष्ठः सप्रथोभारद्वाजो घर्मः सौर्यो वैश्वदेवं तृचं यस्य अस्य ऋचय एककर्त्ताः क्रमात् प्रथसप्रथघर्माः तेवसि
ष्ठभरद्वाजसूर्यपुत्राः क्रमात् विश्वेदेवाः तिस्रोनुष्टुभः बृहस्पतिस्तपुर्मूर्धा बार्हस्पत्यं तृचं नयतु तपुर्मूर्धा बृहस्पतिपुत्रः अ
यान्तृचं ऋचमनुक्रमेण प्रत्यृचमित्यर्थः ऋक्पूर्विस्यैकारः यजमानस्य पत्नी होतुश्चाशिषः तथावसूक्तं अपत्यं त्वेतेतस्याद्य
या यजमानमीक्षते द्वितीययापत्नी तृतीययात्मानं इदं होतुर्हीदं विधानं त्रिष्टुप् विष्णुस्त्वष्टा गर्भ कर्ता विष्णुर्वा प्राजापत्यो
गर्भार्थाशीर्लिंगोक्तदेवतमानुष्टुभं तृचं योनिं गर्भाणां कर्तृभूतस्त्वष्टानाम ऋषिः तात्पर्यगोत्रमुपदेशात् अथवा प्रजाप
तिपुत्रो विष्णुर्नाम गर्भार्थाशी ऋषिः प्रार्थ्यते विष्णुश्च त्वष्टा प्रजापतिः सिनीवाली सरस्वती अश्विनौ इति लिंगोक्तदेवत
मिदं तिस्रोनुष्टुभः महि त्रयाणां धृतिर्वारुणिरादित्यं स्वस्त्ययनं गायत्रं वै तृचं त्र्यणां सत्यधृतिर्नाम वरुणपुत्रः वरुणात् बाहुल्या
दित्य ऋतु ऋषितादर्थइत्र निहवोग्निर्वरुणसोमा नामितिवरुणस्य ऋषित्वस्य दर्शितत्वात् आदित्यदेवत्यं यस्मैपुत्रासोअ
दितेरितिलिंगात् स्वस्त्ययनं अविनाशागमनसाधनं सूक्तमेतेहि त्वं महि त्रीणामनुमंत्रैवमितिस क्षेमकृतस्त्विद्ध
यं भवतीति विज्ञायत इति गायत्रमिदमुत्तराणि चत्वारि वातोवातायन उलोवायव्यं तृचं आवातु उलोनाम वातपुत्रः ६५

231
1916

वायुदेवत्यं गायत्रं प्राग्नये पंचाग्नियोवत्स आग्नेयं तु वानं वत्सोनाम अग्निपुत्रः अग्निदेवत्यमिदमुत्तरं च गायत्रं प्रनूनं तृचमाग्ने
यः इध्मो जातवेदस्यं जातवेदसं इध्मो नामाग्निपुत्रः जातवेदसं इत्यग्नेरधिकृतस्य गुणः गायत्रं आयंगौः सार्पराज्ञात्मदेवतं सौर्यं
वा तृचं पृश्निः सार्पराज्ञीनाम ऋषिका आत्मदैवत्यं सूर्यदैवत्यं वा यथा तिस्रोपि गायत्र्यः ऋतंमाधुच्छंदसोघमर्षणो भाववृत्तमा
नुष्टुभं तु तृचं त्वस्त्यं अघमर्षणो नाम मधुच्छंदसः पुत्रः भाववृत्तं दैवत्यं भाववृत्त उक्तार्थः आनुष्टुभमिदमुत्तरं च ससंचतुष्कं
संवननः संज्ञानमाद्याग्नेयी तृतीया त्रिष्टुप् तृतीया त्रिष्टुप् इत्युक्ते संवननो नामांगिरसः संज्ञानं तत्तोणु प्रथमाग्निदेवत्या अ
न्ये विश्वानीति लिंगात् आनुष्टुभमित्यानुष्टुभत्वे प्राप्ते विशेषमाह समानोमंत्र इति तृतीयात्रिष्टुप् छंदस्के त्यर्थः शिष्टास्तिस्रोनु
ष्टुभः तृतीयात्रिष्टुप् तृतीयात्रिष्टुप् इति द्विरुक्तिः शास्त्रसमाप्तिसमाप्तिसूचनार्थं यथा पाणिनीयांते अ अ इति तथा च परिपू
र्णं परिपूर्णमिति छंदोविविंसंते तथा वसूभांते प्रकृतिभाव इत्यादिनमः शौनकाय २ तथारण्यकांते ब्रह्मभवति २ गृह्यां
ते पशूनां मध्यमियात् मध्यमियात् एतेच ब्राह्मणा मृष्ट एवानुप्रकुर्वंतीति नन्नहि क्षिप्रेहे येनं स्तृणुते स्तृणुते ब्राह्मणारण्य
सूत्र निरुक्तेषु तु प्रत्यध्यायसमाप्तावपि द्विवचनं दृष्टं अथ ऋग्वेद इत्यादि तृतीया त्रिष्टुबंतकः इदं शास्त्रमधीयानः प्रण
वार्थतामियात् १ ऋषिछंदोदेवतादिविज्ञानं फलमुच्यते ऋषिर्नामार्षगोत्रज्ञ ऋषिसंस्थितिमित्ययत् एकैकस्य ऋषेर्नी
त्यामहस्राद्यानिधिर्भवेत् छंदसां चैवमालोक्य छंदोज्ञानादवाप्नुयात् ३ तस्यास्तस्या देवताया स्तद्भावत्वं प्रतीयते यां यां
विजानाति नरो देव मिष्टविनिर्णयः ४ किंच ऋष्यादिविज्ञानफलमनुभूय सुपूजितः स्वाध्यायस्यफलं पश्चात् श्रुत्वा
दत्तं प्रपद्यते ५ ज्ञानस्मरणसंयुक्तो जायते यदि जायते नष्टेनतज्ञानसूत्रेण सम्भवेवमहात्मना ६ उक्तमन्यस्य नैष्फ
ल्यं सर्वकर्मसु सर्वदा स्वयं हीनकोपि भवतीत्यत्र फलमाह ऋषेर्नामार्षगोत्रज्ञः ऋषिभ्यस्तु सदा नमः ऋषीणां विषय
अस्तु यः शरीरात्प्रमुच्यते सोतीत्य तमसः पारं स्वर्गलोके महीयते सहस्रयुगपर्यंतम् ह ब्राह्मणमुच्यते नाकपृष्ठे वसेत्का
ले दिविसूर्यैर्विराजते स्वाध्यायं मुनयोधाने मंत्रं देवन विष्णुतिः सततं मतिदिग्व सेत्स्वर्गे सतमाध्विरपीज्यत सर्वानुक्रमणी

सं०भा०
६६

यदेषा कात्यायनमुनेः कृतिः समाप्यैकाध्ययनेंकैः षट्सप्तत्रिकद्व्यष्टिका अस्या वृत्तिरियंचापि समाप्तासद्गुरोः कृतिः
वेदार्थदिपिकानामषड्गुरूणांप्रसादतः गणांत्सामेषमासेतिकिलस्तुस्थदिनहोगणेनेसति सर्वानुक्रमणीवृत्तिर्जात
वेदार्थदीपिका लक्षपंचदशापदैः पंचषष्ठिसहस्रकं सद्यात्रिंशाछतंचेतिदिनवाक्यार्थहारितः विनायकः शूलपा
णिः मुकुंदः सूर्यव्यासः षड्भ्यो नमामि तान् सर्वदापांतुमांते यैर्वैभक्तिः सप्तविद्याप्रदत्ता आद्यासर्वानुक्रमणीद्वि
तीयामहाव्रतचोपनिषद्द्वयंच महाव्रतंसूर्यमासां तृतीयंचत्वारिंशद्ब्राह्मणंवैचतुर्थं तद्दत्तमंपंचमीवैनिरुक्तंष
ष्ठीगृह्यंशाकलस्यसंहितासप्तममिति इमादत्ताः सप्तविद्यास्तकैसद्भिः येवैप्रभुभ्यो गुरुभ्यो नमोस्तुतेभ्यः इतिष
ड्गुरुशिष्येण कृतावेदार्थदीपिकासर्वानुक्रमणीवृत्तिः समाप्ता चात्मतुष्ट्यै इतिश्रीषड्गुरुशिष्यविरचितायां
सर्वानुक्रमण्यांवृत्तौ वेदार्थदीपिकायां प्रथमोध्यायः श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु शुभंभवतु

६६

233
1916

1184

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

34
1916

इतिसर्वानुक्रमभाष्यसमाप्तः ग्रंथ संख्या ३९५०